

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ANADOLU SAHASI TÜRK FIKRALARINDA STEREOTİPLER

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Zeliha SARARMAZ

Danışman
Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

Nevşehir
Eylül 2021

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ANADOLU SAHASI TÜRK FIKRALARINDA STEREOTİPLER

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Zeliha SARARMAZ

Danışman
Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

Nevşehir
Eylül 2021

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Zeliha SARARMAZ

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Anadolu Sahası Türk Fıkralarında Stereotipler” adlı yüksek lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Zeliha SARARMAZ

Danışman

Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. H. Abdullah ŞENGÜL

KABUL VE ONAY

Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ danışmanlığında Zeliha SARARMAZ tarafından hazırlanan “Anadolu Sahası Türk Fıkralarında Stereotipler” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

...../...../.....

JÜRİ

İMZA

Danışman :

Üye :

Üye :

Üye :

Üye :

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih vesayılı Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

.....

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Öğrencilik hayatına başladığım günden bu yana benden maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, yaşadıkları sıkıntılara rağmen kız çocuklarının her zaman okutulmasını savunan saygıdeğer babama ve anneme sonsuz teşekkürler.

Tezimi yazma sürecimde yine benden maddi manevi desteği esirgemeyen, bunaldığım zamanlarda beni motive eden ve tez sürecinde öğrendiğim her türlü bilgiyi büyük bir sabır ile dinleyen sevgili nişanlım Hilmi ÇAĞLAR ve kıymetli arkadaşım Gülözar AYDOĞAN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Yüksek lisans bitirme tezimin yazılması sırasında büyük bir sabırla tezimle ilgilenen ve benden kıymetli bilgilerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ'a içtenlikle teşekkür ederim.

ANADOLU SAHASI TÜRK FIKRALARINDA STEREOTİPLER

Zeliha SARARMAZ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Eylül 2021

Danışman: Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

ÖZET

Sözlü edebiyat ürünleri içerisinde yapı ve muhteva bakımından kendine özgü niteliklere sahip edebi bir tür olan fıkralar günlük hayatın içerisinde çeşitli sebeplerle anlatılır. Bazen bir konuyu açıklamak, konunun anlaşılmasını kolaylaştırmak fıkra anlatma sebebi olurken bazen de hoşça vakit geçirmek için anlatılan fıkralar da vardır. Fıkralar bu yönleri yanında kimi zaman güldürürken kimi zaman da dinleyicisini veya okuyucusunu düşündürmeye de sevk eder. Hatta bazılarını anlayabilmek için ilgili olduğu konu hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Fıkralar, sosyal ve siyasal baskıya bir karşı duruşu sergilediği gibi, toplumsal yaşamın bozuk yönlerinden usanmış, farklı inanç ve hayat fikirlerine sahip olmaları sebebiyle dışlanmış, haklarında türlü fetvalar çıkarılıp yaptırımlar uygulanan halk kesiminin sözcülüğünü de yapabilme görevini üstlenmektedir.

Halk, duygularını, düşüncelerini, sıkıntılarını, isyanlarını ve isteklerini fıkralar yoluyla dile getirmiştir. Bunu doğrudan yapmak yerine çeşitli fıkra tipleri yaratıp bunlara belli görevler yüklemiştir. Bu tiplerin yüklendiği görevler sayesinde halk istediği her şeyi özgürce dile getirebilme ortamı bulmaktadır.

Bu çalışmanın “Giriş” bölümünde fıkra türü ile ilgili detaylı bilgi verilmektedir. Fıkraların kökeni, yapısı, muhtevası, işlevleri vb. ile ilgili detaylı bilgiler verildikten sonra “Birinci Bölüm” de stereotip kavramını daha iyi ifade edebilmek amacıyla tip, arketip, prototip kavramları detaylı bir şekilde açıklanmaktadır. Stereotip kavramının da tanımı, özellikleri ve işlevi üzerinde detaylı durulmaktadır. Son olarak “İkinci Bölüm” de stereotiplerin çeşitli gruplara ayrılarak tasnif edilmesi ve örnek fıkra metinleri üzerinden tespitleri yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkra, Tip, Fıkra Tipi, Stereotip

STEREOTYPES IN TURKISH JOKES IN ANATOLIA FIELD

Zeliha SARARMAZ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences

Department of Turkish Language and Literature, Masters Degree, September

2021

Supervisor: Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

ABSTRACT

Anecdotes, which are a literary genre with unique characteristics in terms of structure and content, are explained in daily life for various reasons. Sometimes it is the reason to explain a subject, to make it easier to understand the subject, while sometimes there are anecdotes to have a good time. In addition to these aspects, the anecdotes sometimes make them laugh and sometimes make the audience or readers think. In order to understand some of them, it is necessary to have information about the subject it is related to. Anecdotes stand against social and political oppression, as well as act as the spokesperson of the people who are tired of the corrupt aspects of social life, have been marginalized due to their different beliefs and life ideas, and who are subject to various fatwas and sanctions.

The people expressed their feelings, thoughts, troubles, rebellions and wishes through anecdotes. Instead of doing this directly, he created various types of jokes and assigned certain duties to them. Thans to the duties these types undertake, the public finds an environment where they can freely express whatever they want.

In the "Introduction" section of this study, detailed information about the type of anecdote is given. The origin, structure, content, functions, etc. of the anecdotes. After giving detailed information about the concept of type, archetype and prototype, the concepts of type, archetype and prototype are explained in detail in order to better express the concept of stereotype. The definition, characteristics and function of the concept of stereotype are also discussed in detail. Finally, in the "Second Chapter", the classification of stereotypes into various groups and their determination through sample anecdotal texts are made.

Keyword: Joke, Type, Type of Joke, Stereotype.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR.....	xi

GİRİŞ	1
A. Türk Fıkraları Hakkında Genel Bilgi	1
1. Fıkra Tanımı ve Teşekkülü	1
2. Türk Fıkralarının Yapı ve Muhteva Özellikleri	5
3. Türk Fıkralarının Dil ve Üslup Özellikleri.....	13
B. İşlevsel Kuram ve Türk Fıkralarında Folklorun İşlevleri.....	15
1. İşlevsel Kuram	15
2. Türk Fıkralarında Folklorun İşlevleri	17
2.1. Hoş Vakit Geçirme, Eğlenme ve Eğlendirme İşlevi	17
2.2. Değerlere, Toplum Kurallarına ve Törelere Destek Verme İşlevi	19
2.3. Eğitim veya Kültürün Gelecek Kuşaklara Aktarılarak Eğitimsel İşlevi	20
2.4. Kişisel ve Toplumsal Baskılardan Kaçıp Kurtulma İşlevi	20
2.5. Protesto İşlevi.....	22
C. Türk Fıkralarının Bağlam Özellikleri.....	22
1. Sözlü Kültür Ortamında Fıkra Anlatımı	25
2. Yazılı Kültür Ortamında Fıkra Anlatımı.....	29
3. Elektronik Kültür Ortamında Fıkra Anlatımı.....	30
Ç. Fıkra Tipi	31
D. Türk Fıkralarıyla İlgili Tasnifler	33
E. Gülme Kuramları ve Fıkralar.....	37
1. Gülme Kuramları	37
1.1. Gülmede Üstünlük Kuramı	38

1.2. Gülmede Uyumsuzluk Kuramı	39
1.3. Gülmede Rahatlama Kuramı	40
2. Gülme Kuramları Açısından Fıkraların Değerlendirilmesi.....	41
2.1. Fıkralarda Üstünlük Kuramı	42
2.2. Fıkralarda Uyumsuzluk Kuramı.....	43
2.3. Fıkralarda Rahatlama Kuramı	43

BİRİNCİ BÖLÜM

STEREOTİP KAVRAMI VE FIKRALARDA STEREOTİPLER

1.1. Tip, Tipoloji	44
1.2. Arketip	49
1.3. Prototip.....	52
1.4. Stereotip	54
1.4.1. Stereotip Kavramı ve Gelişimi.....	54
1.4.2. Stereotiplerin Özellikleri ve İşlevleri	56
1.4.3. Stereotiplerin Davranışa Dönüşmesi ve Sonuçları.....	60
1.4.4. Stereotiplere Yönelik Kuramsal Yaklaşımlar	62
1.4.4.1. Sosyo-Kültürel Yaklaşım	63
1.4.4.2. Psikodinamik (Güdüsel) Yaklaşım	64
1.4.4.3. Bilişsel Yaklaşım	65

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK FIKRALARINDA STEREOTİPLER

2.1. Etnik Temelli Stereotipler	67
2.1.1. Ermeni Stereotipi	68
2.1.2. Yahudi Stereotipi	72
2.1.3. Rum Stereotipi	77
2.1.4. Zenci veya Arap Stereotipi.....	78
2.1.5. Kürt Stereotipi.....	80
2.2. Yabancı Stereotipi (Alman, İngiliz, Fransız ve Diğerleri).....	81

2.3. Ortak Şahsiyeti Temsil Eden Stereotipler	86
2.3.1. Nasrettin Hoca Stereotipi	87
2.3.2. Bektaşî Stereotipi	93
2.3.3. İncili Çavuş Stereotipi.....	99
2.3.4. Bekri Mustafa Stereotipleri	102
2.4. Zümre Stereotipleri	105
2.4.1. Mevlevî Stereotipi.....	105
2.4.2. Yörük Stereotipi	108
2.4.3. Abdal Stereotipi	110
2.5. Tarihi, Edebi ve Siyasi Şahsiyet Stereotipleri.....	111
2.6. Coğrafi Temelli Stereotipler	115
2.6.1. Karadenizli Stereotipi.....	115
2.6.2. Egeli Stereotipi.....	118
2.6.3. Trakyalı Stereotipi.....	119
2.6.4. Erzurumlu Stereotipi	121
2.6.5. Kayserili Stereotipi	124
2.7. Mesleki Temelli Stereotipler.....	127
2.7.1. Doktor Stereotipi.....	127
2.7.2. Hemşire Stereotipi.....	130
2.7.3. İmam Stereotipi.....	132
2.7.4. Mühendis Stereotipi	134
2.7.5. Öğretmen Stereotipi	137
2.7.6. Öğrenci Stereotipi	140
SONUÇ.....	143
KAYNAKÇA.....	145
DİZİN	152
ÖZ GEÇMİŞ.....	155

KISALTMALAR

Bkz. : Bakınız

çev. : Çeviri

DLT : Divanu Lugati't-Türk

D.T. : Doktora Tezi

Dp. : Dipnot

haz. : Hazırlayan

m.ö. : Milattan önce

m.s. : Milattan sonra

s. : Sayfa

S. : Sayı

vb. : Ve benzeri

Y. : Yayınevi

Y.L.T. : Yüksek Lisans Tezi

GİRİŞ

A. Türk Fıkraları Hakkında Genel Bilgi

1. Fıkra Tanımı ve Teşekkülü

Arapça ‘f,k,r’ kökünden gelen fıkra, kelime olarak omurga kemiklerin den bir boğum, omur, alamet tepe, nükte demektir. Çoğulu fikar ve fikarâttır. Fıkraya Klasik Türk edebiyatında latife, daha sonraları da anekdot, güldürücü hikayecik ve şakalı öykücük de denmiştir (Tural, 2003: 488).

Başka dillerden dilimize geçmiş olan birçok yabancı kökenli kelime gibi, ‘fıkra’ kelimesi de zaman içerisinde farklı kavramları ifade etmek için kullanılmıştır. Eski ve yeni sözlüklerimizde fıkra ile ilgili birbirine yakın anlamlı çeşitli tanımlar yapılmıştır. Yapılan tanımların içeriğini daha iyi anlayabilmek için bir kısmına bakacak olursak bu tanım ve içerikler şu şekildedir:

A. Vefik Paşa fıkraya “parça, cümle, kısacık hikâye, bend, madde, omurga kemiği (Yıldırım, 1999: 1).” Şemseddin Sami ise, “1. Omurga kemiği, 2. Makale ve yazının ayrıca bir kelim veya bahis teşkil eden ve makale veya yazının mâkabl ve mabadından ayrılabilen parçası, 3. Nizam ve kanun veya kavâid-i ilmiyye ve fenniyye kitaplarında bend, madde, 4. Küçük hikâye, kıssa (Yıldırım, 1999: 1)” karşılıklarını vermiştir.

M. Nihat Özön, “1. Nasreddin Hoca, İncili Çavuş hikâyeleri gibi kısa, nükteli, hikmetli hikâyeler; 2. Paragraf; 3. Bir yazı içinden alınmış bir veya birkaç cümle; 4. Tanzimat’tan sonra tiyatro eserlerinde perdenin ayrıldığı bölümlerden her biri; 5. Edebiyat-ı Cedide’de küçük hikâye; 6. Kronik (1954: 91)” ve Türk Ansiklopedisi “tanınmış bir şahsiyetin özlü bir sözünü, nükteli bir cevabını, hoş bir tepkisini ilgili tarih olgusu içinde toplayan gerçek veya gerçeğe yakın bir hikâyecik (Yıldırım, 1999:2).” Şeklinde açıklamaktadır.

Fıkra teriminin karşılığı olarak Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügat-it Türk'te “köğ” ve “külüt” sözcüklerinin açıklamasını verir; “Köğ; bir şehir halkı arasında meydana çıkarak bir sene içerisinde gülünen şey, gülmece” (DLT; III/131) olarak tanımlanmaktadır. “Külüt ise, halk arasında gülünç olan nesne” (DLT; I/357) anlamındadır. İslamiyet öncesinde “külüt” ve “küg” olarak adlandırıldığı düşünülen bu anlatı türüne, “fıkra”nın yanı sıra, geçmiş dönemlerde “latife”, “nükte”, “hikâye”, “mizah”, destan”, “kıssa”, “masal”, “saka” gibi isimler de verilmiştir. Diğer Türk topluluklarında ise fıkra türünü adlandırmak için “latife”, “erteki”, “anız”, “nükte”, “yomak”, “değişme”, “şorta söz”, “küldirgi”, “anekdot”, “mezek” kullanılmaktadır (Yıldırım, 1999:3).

İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra fıkra türünün özelliklerini gösteren bu kısa anlatımlara “hikâye, masal, mizah, kıssa, latife, nükte” gibi isimler verilmiş olmasına rağmen bu kelimeler içinde en çok “latife” kelimesi yaygın olarak kullanılmıştır. XIII. Yüzyıla gelindiğinde dinî, ahlakî ve tasavvufî içeriğe sahip olan eserlerin birçoğunda bir durumu iyice vurgulamak, ibretli bir ders çıkarmak, söylenenleri en kısa yoldan örneklendirmek için fıkralara fazlaca yer verilmiştir¹.

Latife kelimesinin fıkra yerine yaygınlık kazanması sonucu XVI. yüzyıldan itibaren fıkralardan oluşan eserlere “letâif” veya “letâifname” adı verilmiştir. Bursalı Cinanî'nin *Bedayi-ü'l-âsâr*, Zatî'nin *Letâif* ve Lâmî Çelebi'nin *Letâif* adlı eserleri bunların en meşhurlarıdır. Bu eserlerde en çok Nasreddin Hoca, Bektaşî ve Bekri Mustafa fıkralarına yer verilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru “letâif” veya “letâifname” türündeki eserlerin kapaklarında “fıkarât (fıkralar)” adına da yer vermeye başlanmıştır. Avrupalı araştırmacılar XIX. yüzyılın ikinci yansından sonra halkın meydana getirdiği gerçekçi, güldürücü hikayeleri “anectode (anekdot)” adı altında incelemişlerdir. Günümüz Türkçe sözlük ve ansiklopedilerin bir kısmında fikranın karşılığı olarak “anekdot” kelimesine de yer verilmiştir. Böylece günümüzde fıkra kelimesinin anlamı açıklık kazanmış, bir halk edebiyatı terimi olarak fıkra, halkın meydana getirdiği gerçekçi, küçük ve güldürücü hikâyelere ad olmuştur (Albayrak, 2010:185).

¹ Mevlana'nın *Mesnevi'si*, Gülşehri'nin *Mantku't-tayr*'ı, Âşık Paşa'nın *Garipname'si* fıkraların çokça yer aldığı bu tür eserlere örnek gösterilebilir.

Türkiye Türkçesindeki kullanımının yanı sıra diğer Türkler arasında fıkra türünden anlatımları adlandırmak için Azerbaycan Türkçesinde “latifa”, Başkurt Türkçesinde “küldürği”, Kırgız Türkçesinde “anekdot”, Özbek Türkçesinde “latifa”, Tatar Türkçesinde “mazak, kızıklı (kökili), hal”, Türkmen Türkçesinde “anekdot, yomak, deyişme, şorta söz” ve Uygur Türkçesinde ise “latipa, anekdot” kullanılmaktadır (Albayrak, 2010: 185-186).

Fıkra, dili malzeme olarak kullanan sözlü edebiyat ürünleri arasında, şekil ve muhteva bakımından kendine özgü niteliklere sahip edebi bir türdür (Yıldırım, 1999: 1). Fıkra sözcüğü, sözlük, ansiklopedi ve bilim insanları tarafından farklı biçimlerde tanımlanmış olmakla birlikte yoğunlukla benzer nitelikler üzerinden hareket edilmiştir.

Nurettin Albayrak fıkra kavramını “Kısa ve özlü anlatımı olan nükteli, güldürücü hikâye; anekdot. Malzemesi dil olan sözlü edebiyat ürünleri arasında biçim ve içerik bakımından kendine özgü özellikleri olan bağımsız bir edebi türdür (Albayrak, 2010:185).” Şeklinde tamamlayıp kökeninin Arapçaya dayandığını ve yabancı kökenli birçok kelime gibi zamanla çeşitli kavramları ifade etmek için kullanıldığını belirtmiştir.

Karadağ, “Arapça kökenli bir sözcük olan fıkra, halk edebiyatımızda, anlatı çekirdeğini hayattan alan bir olay veya düşünceye dayanır. Bu kısa, yoğun anlatımlı tür, insan kusurları ile günlük hayatta ortaya çıkan kötü ve gülünç olayları, çarpıklıkları, karşıtlıkları, sağduyuya dayalı ince bir mizah, keskin bir alayla anlatan, çoğunlukla düz yazı biçiminde bir yapıya sahiptir. Fıkra bir mizah yükünü en kolay taşıyabilen, en çabuk yayılabilen bir mizah türü olarak bütün çağlarda kullanılmıştır. Fıkra bir ikinci kişiye, ya da topluluğa anlatılmakla eğlence, eleştiri ve hoşgörü ortamını sağlar, Bu anlamda fıkra her zaman bir kapalılığın mizahı olmuştur. Açıkça söylenemeyenler, hep fıkraya yükletilerek bütün bir ülkeyi dolaştırılır. Bu yönüyle fıkralar dolaylı anlatımın da güçlü aracı sayılır. Başka bir araç gerektirmeyen anlatım koşulları da fıkranın kullanım ve yaygınlıkta önemli avantajlar kazanmasına yol açmıştır (1999: 234).” Şeklindeki tanımıyla içeriği ile ilgili detaylı bir bilgi vermiştir.

Sakaoğlu, fıkra ile ilgili tanımını yaparken daha çok işlevi üzerinde fikir beyanında bulunarak şu tarifi yapmıştır: Fıkralar, tek motife yer veren kısa anlatımlar olup günlük hayatta çeşitli vesilelerle anlatılırlar. Bazen bir meseleyi açıklamak, bir

konunun anlaşılmasını kolaylaştırmak için anlatılırken, bazen de hoşça vakit geçirmek için anlatılır. Bazı fıkralar kahkahalarla güldürürken bazısı sadece bir gülümsemeye vesile olur. İçlerinde sadece düşündüröenleri de vardır. Hatta bazılarını anlamak için ilgili olduğu konuda bilgi sahibi olmanın gerektiği de unutulmamalıdır (1992: 13).

Doğan Kaya fıkrayı, “Temelinde az çok mizah, nükte, hiciv hatta tenkit unsuru taşıyan, günlük olaylardan hareketle hisse kapmayı hedef tutan sözlü, kısa, mensur hikâye (2007: 322).” şeklinde tanımlarken Dursun Yıldırım ise fıkrayı çok daha ayrıntılı olarak şu şekilde tanımlamaktadır: “Hikâye çekirdeğini hayattan alınmış bir vaka veya tam bir fikrin teşkil ettiği kısa ve yoğun anlatımlı beşerî kusurlarla içtimaî ve gündelik hayatta ortaya çıkan kötü ve gülünç hadiseleri, çarpıklıkları, zıddiyetleri, eski ve yeni arasındaki çatışmaları sağduyuya dayalı ince bir mizah, hikmetli bir söz, keskin bir istihza yoluyla yansıtan; umumiyetle bir fıkra tipine bağlı olarak nesir diliyle yaratılmış, sözlü edebiyatın müstakil şekillerinden ibaret yaygın epik-dram türündeki realist hikâyelerden her birine verilen isimdir (1999: 2).”

Edebi bir kavram ve terim olarak şükrü Elçin fıkrayı, “Umumiyetle gerçek hayat hadiselerinden hareketle hisse kapmayı hedef tutan ve temelinde az-çok nükte, mizâh, tenkîd ve hiciv unsuru bulunan sözlü, kısa, mensur hikâyeler (1981: 623).” Şeklinde tarif etmektedir.

Turan Karataş fıkrayı “Bir olayı ya da görüşü, düşünceyi, espriyi kısaca anlatan nükteli söz birliğine de fıkra denir. Daha çok sözlü edebiyatın malı olan bu tür fıkralar; ya bir ders verir, ya bir dünya görüşü belirtir, ya da insanı güldürür.” Şeklindeki kısa tanımından sonra, “Tanzimat edebiyatı döneminde yazılan piyeslerde, “meclis”, “sahne” yerine fıkra sözü kullanılmıştır. Edebiyat-ı Cedide (Servet-i Fünun edebiyatı) döneminde “küçük hikâye” anlamında fıkra kelimesinin kullanıldığı görülür. “Bend” ve “madde” sözleriyle eşanlamlı olmak üzere, zaman zaman paragraf yerine fıkra tabiri kullanılmıştır (2001: 144-145).” Diyerek dönem içerisinde hangi kavramları karşılamak için kullanıldığını da değinmektedir.

Bütün bu tanımların yanı sıra Mustafa Uslu birkaç özelliği vurgulayarak “1- Kısa ve özlü anlatımı olan, nükteli, güldürücü hikayecik, anekdot; kısa hikâye, latife, kıssa, nükte. (Nasrettin Hoca fıkraları, İncili Çavuş fıkraları, Karadeniz fıkraları, Bektaşî fıkraları ...) 2- Bir yazının belli bölümü, paragraf. 3-Kanun maddelerinin kendi

içlerinde satır başlarıyla ayrıldıkları ufak bölümlerden her biri. 4- Edebiyatta; gazete veya dergilerin belirli köşelerinde, güncel konularda yazılan, yazarın belli bir olay ve konu hakkında kendi kişisel görüş ve düşüncesine göre yorum yaptığı ciddi ve eğlendirici yazı türü; köşe yazısı (2007: 113-114).” Şeklinde tanımladıktan sonra fıkranın şekil ve muhteva özelliklerini sıralamaktadır.

Fıkraların ortaya çıkmasında ve yayılmasında farklı kişi ve kuruluşlar roller üstlenmektedir. Halk, hangi vazifeyi kime mal etmişse o fonksiyondaki olaylar o tipe yüklenmektedir (Yıldırım, 1999: 33). Çünkü her tip kendini ortaya çıkaran toplumun uygun gördüğü ve istediği tutum ve davranışın içinde hayatini devam ettirebilir (Altunel, 1990: 14).

Fıkralar, bir yerde güldüğümüz olayların hikâyeleridir. Köksal’a göre ise başkalarına gülerken bunun birtakım kelimelerle ifade edilmesi fıkraları doğurmuştur. Ancak her gülme mizah değildir. Çünkü mizahın her bir türevinde farklı amaçlar gözetilmektedir; mizahta keşfetme, nüktede aydınlatma, hicivde düzeltme, acı şakada ıstırap verme, tahkirde itibarı zedeleme, ironide kendi çevresine has olma, istihzada kendini kanıtlama, alayda kendini rahatlatma esastır (1997: 123).

2. Türk Fıkralarının Yapı ve Muhteva Özellikleri

Fıkra, malzemesi dil olan sözlü edebiyat ürünleri arasında yapı ve muhteva bakımından kendine özgü özelliklere sahip bağımsız bir edebi türdür. Araştırmacılar, Türk fıkralarının yapı ve muhteva özellikleri hakkında birbirini tamamlayan görüşleri sürmüştür. Bu yapı ve muhteva özellikleri hakkında Yıldırım şu ifadeleri kullanmaktadır: Fıkralar, sözlü edebiyat ürünleri içerisinde kültür farklılaşmalarından en az etkilenen estetik şekillerden biridir. Buna karşılık, çok yönlü ve karmaşık bir yapıya, bir iç mekanizmaya sahiptirler. Fıkrayı yaratan unsurlar bir hikâyeye gömleği içinde yerlerini alarak bağımsız bir yapı meydana getirirler. Böylece nesir diliyle yaratılan kısa ve yoğun anlatım gücüne sahip, epik bir tür ortaya çıkar. Bir veya daha çok vaka üzerine inşa edilen hikâyede her vaka içerisinde çeşitli şahıslar yer alır. Vaka içinde yer alan şahıslar, ortaya atılan veya meydana çıkan meseleyi karşılıklı konuşmalarla aydınlığa kavuşturur ve bir sonuca bağlar. Burada şahıslar, adeta bir piyesin küçük bir bölümünü canlandırmaktadırlar. Fıkralar, bu yönleriyle birer küçük tiyatro eseridir. Bünyelerindeki gülme olayını yaratan unsurlar göz önüne alınacak

olursa bunları halk komedisinin değişik biçimlerinden biri olarak kabul edebiliriz. Hikâyelerin merkezini hayattan alınmış vakalar veya fikirler oluşturduğu için gerçekçi bir karaktere sahiptirler. Halkın ortak yaratma gücünden doğan bu estetik şekillerde ince bir mizah, keskin bir istihza veya hikmetli bir söz, mutlaka yer alır. Fakat bu üç unsur, her zaman bir arada bulunmayabilir Fıkralar başlangıç, gelişme ve sonuç bölümlerinden oluşan hikâyedir. Kısa ve yoğun olan bu bölümlerde bazen başlangıç ve gelişme bölümleri iç içedir. Özellikle tek bir vaka veya fikir üzerine kurulu olan hikâye muhakkak bir hükümle sona erer. Bu iki temel unsur, fıkranın ana şemasını meydana getirir. Bunu bir isim tamlamasına benzetirsek hüküm, tamlanan; vaka, tamlayan durumundadır. Tamlayan kısım aynı zamanda hazırlık kısmı olarak da düşünülebilir. Hükümün ortaya çıkması için gerekli hazırlık burada yapılır (1999: 7).

“Fıkra’ da teferruata, uzun uzun tasvirlerle, tahkiye sanatına ehemmiyet verilmez. Gerçekçilik, müşahhaslık, az sözle çok şey anlatma, maksada uygun bir biçimde anlamlı fikir söylemek ve hareket etmek fıkranın yapı hususiyetleri arasına girer. İfade edilmek istenen düşünce, tutum ve davranış bazen tek bir kelime veya hareketle anlatılır. Fıkralarda, başlangıç, geçiş veya bitiş tekerlemeleri, söz kalıpları, basma-kalıp ifadeler yer almaz (Yıldırım, 1999: 7-8).” Fıkralar tek motiftir. Ancak bazı fıkralar oldukça uzundur. Bunlar ya anlatılırken lüzumundan fazla süslenen veya anlatıcılık vasfı olmayan kişilerin birden fazla fıkrayı birbirine eklemesiyle ortaya çıkmış fıkralardır (Sakaoğlu, 1992: 123). Sosyal hayatta meydana gelen bir kısım gelişmeler ve değişmeler fıkralara da yansır. Örneğin medresenin yerini okul, at veya eşeğin yerini araba, pazarın yerini çarşı, avın, internet vs. alabilir.

Kuruluş bakımından bir tez ve karşı tezdten oluşan fıkralar, halkın mizah anlayışını temsil eden sözlü halk edebiyatı ürünleridir. Fıkralar kendilerine has bir estetik yapıya sahiptirler. Buna göre fıkranın hazırlık bölümünde kısaca olay ve ifade edilmek istenen düşünce ile ilgili bilgi verilir. Daha sonra tez ve karşı tez ortaya çıkar. Karşılıklı konuşma ve tartışma ile konu muhakeme edilir. Muhakeme sonunda taraflar durumu bir neticeye bağlar. Bu hüküm fıkranın sonuç bölümü olarak karşımıza çıkar. Sonuçta, bu hükümden çıkarılacak ‘hisse’ gizlidir. Fıkroda yer alan “çatışma”nın fıkranın estetiğini oluşturduğu söylenebilir. Böylece fıkradaki hikâye şemasının “olay(vaka)-tezat-muhakeme-sonuç” unsurlarından oluşturulduğu

görülmektedir. Dursun Yıldırım kısaca bu şemayı detaylandırıp şu ifadeleri kullanmıştır; “Vakalarda kahramanların yaşadığı yer, karşılaştığı durum kısaca tanıtılır. Tezat² kısmında tez ile karşı tez yer alır, burada çatışma veya tartışma başlar. Muhakeme adını verdiğimiz bu tartışma kısmında fikri faaliyet, tezat, ikrar, inkâr, tekzip ve kıyaslama yollarından geçerek bizi hükme ulaştırır. Hüküm, muhakeme edilen şeyin neticesinde elde edilen karardır. Sonuç bölümünde karar, hüküm cümlesinde de “hisse” bulunur (1999: 8).

Yapı ve muhteva ile ilgili olarak Doğan Kaya; “Genellikle bir vakaya dayanan, ayrıntılardan, tasvir ve tahkiyeden kaçan fıkralar başlangıç, gelişme ve sonuç bölümlerini iç içe bulundurur. Aklın kanunları içinde hayali unsurlardan uzak ortaya konulmuş olan bu hikâyelerde ilk basamağı vaka veya düşünce ile ilgili bilgiler teşkil eder. Bunu, gelişmeyi hazırlayan tez ile karşı tezin karşılaşmasını sergileyen konuşma, münakaşa, muhakeme izler. Buradaki hükümlerden de sonuca varılır. Sonuç hükmünde mutlaka bir hisse gizlidir. Fıkralardaki bölümler oldukça kısa ve yoğundur (2007:322).” Şeklinde bir görüşte bulunmaktadır.

Türk Halk Edebiyatı El Kitabı’nda Türk fıkralarının yapı ve muhteva özellikleri şu şekilde sıralanarak verilmektedir:

“1. Fıkralarda ayrıntıya, uzun tasvirlere, anlatım sanatına yer yoktur. Gerçeklik, az söz, somutluk, anlamlı düşünce ve hareket esastır.

2. Kuruluş bakımından bir tez ve bir karşı tezdendir oluşur. Hazırlık bölümünde kısaca olay ya da ifade edilmek istenen düşünce ile ilgili kısa bilgiler verilir, daha sonra da sırasıyla tez ve karşı tez ifade edilir. Sonuçta, hükümden çıkarılacak ders gizlidir.

3. Her fıkra mutlak bir şekilde bir ders vermeyi amaçlar (Oğuz vd. 2014: 203).”

Nurettin Albayrak ise fıkranın özellikleriyle ilgili şöyle bir görüşte bulunmuştur; “Cumhuriyet’ten önceki dönemlerde edebiyatla uğraşanların dikkatini yalnız eğitici ve eğlendirici özellikleriyle çeken fıkra, Cumhuriyet’ten sonra sözlü edebiyatla uğraşanlar tarafından daha geniş kapsamlı olarak ele alınmıştır. Bunun sonucu fıkranın şu belirgin özelliklere sahip olduğu anlaşılmıştır. Fıkraları oluşturan hikâyenin özü gerçek hayattan alınmıştır. Fıkralar tam bir olayın veya düşüncenin

² Fıkraların tezat bölümündeki tartışma gülmenin, istihzanın, hicvin ve hikmetli bir sözün ortaya çıkmasını sağlar (Yıldırım, 1999: 8).

meydana getirdiği kısa ve yoğun bir anlatıma sahiptir. İnsana ait kusurlarla toplumsal ve günlük hayatta çıkan kötü ve gülünç olayları, çarpıklıkları, karşıtlıkları, eski ve yeni arasındaki çatışmaları akla uygun olarak ince bir mizah, hikmetli bir söz, keskin bir alay yoluyla yansıtır. Fıkralar düz yazıyla sözlü edebiyatın bağımsız şekillerinden ibaret yaygın epik-dram türündeki gerçekçi kısa hikâyelerdir (2010: 185).

Nurettin Albayrak, Türk fıkralarını konularına göre belli gruplara ayırıp incelemenin mümkün olduğunu savunmaktadır. Bununla ilgili görüşleri şu şekildedir; “Bu gruplandırmada fıkraların temsil ettiği zihniyet ve davranışlar yanında, bağlandıkları tipler de esas alınabilir³.

Türk fıkralarının büyük bir bölümü yöneticilerle halk arasında geçen olayları konu edinir⁴.

Dini konulu fıkralar, Türk fıkralarının üçüncü büyük bölümünü oluşturur⁵.

Türk fıkralarının diğer bir bölümü ise aile, hukuk, yardımlaşma, terbiye, eğitim, yurtseverlik, sağlık gibi konuların yer aldığı fıkralar oluşturur. Bunlara “fabl” adı verilen hayvan hikâyeleri de ilave edilebilir.

Türk fıkraları konularını tamamen gerçek hayattan alır⁶.

Türk fıkraları genel olarak tek bir olay üzerine kurulmakla beraber, birden fazla olayın yer aldığı az sayıda fıkraya da rastlanmıştır (2010: 186).”

Doğan Kaya ise fıkra konularını şu şekilde ele almaktadır; “Gerek kültür gerekse edebiyat açısından zengin bir hazine hüviyetinde olan fıkralar hemen her konuda olabilir. Sosyal, siyasi ve iktisadi ayrılıklardan doğan çatışmalar; beşeri davranışlarla aile, hukuk ve terbiyeyi ihtiva eden tüm konular fıkraların özünü oluşturur (2007: 322).”

³ Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Bekri Mustafa, Bektaş, Aldar Köse, Mirali, Esenpulat, Kemine gibi halkın içinden yetişmiş kişilere bağlı olarak anlatılan fıkralar, genel olarak birbirinden kısmen farklı zihniyet ve davranışları temsil eden birinci grup olarak ele alınabilir (Albayrak, 2010: 186).

⁴ Bu grupta yer alan fıkralarda halk doğrudan doğruya yöneticilerin karşısına çıkmaz; düşünce, tutum ve davranışını seçtiği bir fıkra kahramanının ağızından ifade eder. Halk bu fıkra kahramanını, kendisine ters düşen her tip yöneticinin karşısına çıkarır. Padişah, sadrazam, vezir, şeyhülislam, kadı, vali, kaymakam, müdür, muhtar gibi bütün yöneticiler bu tipler arasında yer alır. Bu fıkralarda genel olarak zorbalık, adaletsizlik, baskı, adam kayırma, rüşvet gibi durumlar tenkit ve alay konusu edilir (Albayrak, 2010:186).

⁵ Bu bölümde yer alan fıkralar daha çok inanç ve itikat, dini adet, tören ve yasaklar, hurafeler, cahil din adamları, dini istismar edenlerle ilgilidir (Albayrak, 2010:186).

⁶ Toplum hayatında kurulu düzeni sarsıp insanları rahatsız eden, onların huzurunu ve mutluluğunu bozan her gerçek olay Türk fıkralarına konu olabilir (Albayrak, 2010: 186).

Kaya, fıkranın konusuyla ilgili görüşlerinin hemen ardından dil ve üslup özellikleriyle ilgili şunları söylemiştir; “Fıkranın dili anlaşılır, sade ve açıktır. Yapmacıktan uzak, külfetsiz olan halk dili olup ifadeye benzetmeler, yakıştırmalar, tekrarlar, dualar, beddualar, deyimlerle zenginlik kazandırılır (2007: 322).”

Fıkraların şahıs kadrosunda kesin bir belirlilik söz konusu değildir. Dursun Yıldırım bununla ilgili şunları söylemektedir; “Fıkraların şahıs kadrolarında kesin bir belirlilik yoktur. Halkın belli fikra kahramanları; Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Bekrî Mustafa, Kemîne vb. bir tarafa bırakılırsa, diğer şahıslar, cemiyetin her kesiminde görülen insanlardır. Bunlar, subaşı, yeniçeri ağası, imam, kâhya, molla, derviş, muhtar, vali, bakkal, şair, hekim vb. unvanlarla hikâye içinde yer alırsa da her birinin gerçek hüviyetlerini tespit etmek çoğunlukla mümkün değildir (1999: 8).

Yıldırım, Timur, IV. Murat, II. Mahmud, Sultan Hüseyin Baykara, II. Abdülhamid gibi tarihi şahsiyetleri bu kategorinin dışında tuttuğunu çünkü bu durumun hiçbir zaman, fıkraların şahıs kadrolarındaki umumi belirsizliği değiştirmedini savunmaktadır. Bununla birlikte ek olarak şunu da ileri sürmektedir; “Türk fıkralarındaki şahıs kategorisinde görülen insanların, gerçek hüviyetleriyle, beşerî hususiyetleriyle fıkralarda yer aldığını belirtebiliriz. Türk fıkralarında şahısların muayyenlik derecesinin artmasına yahut bu hususun dikkati çekecek kadar çoğalmasına sebep olarak, fıkralarımızda yer alan insanların gerçekten yaşamış şahıslar, vakaların yaşanmış vakalar olmasını ileri sürebiliriz (1999: 8-9).”

Yıldırım; “Fıkraların merkezinde insan vardır. Her fıkranın esasını bir vaka ve bu vaka içinde yer alan şahıslar meydana getirir. Fıkraların şahıs kadroları tez ve karşı teze göre sıralanır. Her fıkranın kahramanı müspet tipi, tezi; onun karşısında yer alan şahıs veya şahıslar topluluğu karşı tezi temsil eder. Fıkranın kahramanı halkın ortak zekâsını, adalet duygusunu, hazır cevaplı olmasını, mantık gücünü, aklını, bilgisini ve olgunluğunu temsil eder. Halk onların diliyle konuşur, tenkitlerini yapar, görüşlerini açıklar. Kahramanın dışında, padişah, sadrazam, (sadr-ı âzam), kazasker, şeyhülislam, subaşı, beylerbeyi, yeniçeri ağası, kadı, hâkim, hoca, imam, vali, kaymakam, muhtar, bakkal, tüccar, şair, doktor, hırsız, eşkiya, ana, baba, çocuk, kaynana, kayınpeder, hizmetçi, uşak, halayık... gibi içtimaî hayatta rastlayabileceğimiz pek çok şahsiyet fıkralarda yer alır (1999: 10-11).” Şeklindeki

düşüncesiyle fıkranın temel yapı taşı olarak şahısları gördüğünü açıkça ifade etmektedir.

Fıkraların şahıs kadrosunda yer alan insanları Albayrak, “a) Olumlu, b) Olumsuz, c) Dinleyici-seyirci tip veya gruplarını temsil eder (2010: 174).” diyerek gruplara ayırmıştır. Bunlar içinde en önemli olanların olumlu ve olumsuz tipler olduğunu, dinleyici ve seyirci tiplerinin tamamlayıcı öge olarak gördüğünü ifade etmektedir.

Fıkralarda olayların gerçekleştiği zaman ve mekân belirsizdir, ancak tarihi şahsiyetlerin yaşadığı dönem göz önünde bulundurularak zaman tahmin edilebilir. Fıkralardaki zaman ve mekan kavramlarıyla ilgili Dursun Yıldırım’ın görüşleri şu şekildedir:

“Fıkralarda zaman kategorisi gayri-muayyenlik gösterir. Vak’anın geçtiği zaman pek belli değildir. Türk fıkra kahramanlarından Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Bekrî Mustafa, Kemîne, Mirali ve Bektaşî’ye ait fıkraların bazılarında devre göre- yaşamış tarihi şahsiyetler göz önünde bulundurulursa- kısmen zaman mefhumu tespit edilebilir. Fakat bu durum, umumi kaideyi değiştirmez.

Fıkroda vak’anın geçtiği mekân da belirsizlik içindedir. Hâkim olan mekân, geniş bir coğrafya içinde bulunur. Şehir, kasaba, köy, mahalle, sokak, han, ev, dükkân, dağ, ova, çayır, tarla, nehir, ırmak, dere, göl, deniz, vb. mahal ve ikâmet yerleri gayri-muayyen halde fıkroda yer alır. Fakat bu gayri-muayyenliğe rağmen, Türk fıkralarında yer alan mekân kategorileri tabii ve hakiki tabiat sahneleri, ikamet yerleridir. Kasaba, mahalle, sokak, ev, gibi dekorlar içinde kendi hayatımızdan bir bölümü buluruz (1999: 9).”

Fıkralarda, her şey doğal, akla ve mantığa uygun bir şekilde yer almaktadır. Türk fıkralarında mantığı zorlayan olağanüstü tesadüfler, olağanüstü varlıklar ve kudret sahiplerine ayrıca hayal ürünü ve fantastik unsurlara pek yer verilmez. Hayal unsurundan sadece fıkrayı yaratan elemanların düzenlenmesi sırasında çok az faydalanılır. Araç niteliği dışında herhangi bir işleve sahip değildir.

Tezat unsurlarının yarattığı yapı fıkranın estetiğini meydana getirir. Bu estetik kuruluş, kompozisyon bakımından şiire benzer. Her unsur, yerli yerinde olmalıdır. Şiirde olduğu gibi fıkroda da kompozisyon içerisinde yer alan herhangi bir unsurun yerini değiştirmek veya tamamen çıkarmak mümkün değildir. Bu noktada

dokunulmazlıkları olduğu söylenebilir. Böyle bir değişikliğe gitmek, fıkranın estetik yapısını bozmak anlamına gelmektedir. Çünkü fıkrada herhangi bir eşyanın niteliği ve niceliği, hacmi, ağırlığı, büyüklüğü, küçüklüğü, miktarı, kahramanın veya nesnenin boyu, çehresi, karakteri, tipi, hareketi, giyim kuşama, davranışı gösteriliyorsa, bunun bir sebebi olduğu unutulmamalıdır. Çünkü kompozisyonda yer alan her unsur, her kelime, neticede mizahi, hikmetli bir sözü veya istihzayı yaratmak için kullanılmıştır. Bunlardan herhangi biri değiştirilirse veya yerinden tamamen çıkarılırsa fıkranın gayesi anlaşılmaz hale gelir; söylenmek istenen şey kaybolur gider. Fıkra, amacına ulaşamaz ve ortadan kalkar. Fıkranın yapısında çeşitli sözlü edebiyat ürünlerinden bazı unsurlar yer alırsa da bu unsurlar, fıkra içinde söylenmek istenen şeyi ifade için kullanılan birer vasıta olmaktan öteye gidemez. Bu sebeple aralarında bu münasebetten dolayı, hiçbir kompozisyon ortaklığı ve estetik iştirakileri sürülemez (Yıldırım, 1999: 10).” Diyerek fıkranın oluşumunun aslında bir sistematik yapıdan meydana geldiğini ve olayların sıralanma şeklinin rastgele olmadığını dile getirmektedir.

Fıkranın müstakil bir tür olmasını sağlayan hem şekil hem de içyapısı itibarıyla sahip olduğu özelliklerdir. Fıkralarda yer alan her unsur, bu yapı içerisinde yerli yerinde olmak zorundadır. Bunun olmadığı durumlarda, fıkra kendine has müstakil yapısını kaybedebilir. Bunun yanında temelini oluşturan olay ve fikrin durumuna göre her fıkranın içyapısının biraz da kendi tarafından şekillendirildiği söylenebilir. Fıkraya konu olan olay, durum veya fikir, giriş-gelişme-sonuç bölümlerini ayrı ayrı bulundurmaya gerektiriyorsa veya nükte bu şekilde daha iyi ortaya çıkıyorsa, bu unsurlar ayrı ayrı yer alabilir. Şayet fıkranın yapısı bu bölümleri tek tek kaldırmıyorsa, bunların bazıları birlikte verilebilir.

Sakaoğlu'nun belirttiğine göre, her fıkranın nüktesi aynı şekilde olmaz. Bazı fıkraların nüktesi bir harekete bağlı olarak ortaya çıkarken, bazılarının nüktesi bir söze bağlıdır. Bazı fıkralarda ise bunların her ikisinin bir arada bulunduğu görülür. Nüktesi bir harekete bağlı olan fıkralarda, nükteyi anlamak düşünmekten çok görmeye bağlıdır. Nüktenin anlaşılması için bir hareketin görülmesi yeterlidir. Bu, bir el hareketi, bir vücut hareketi olabileceği gibi dinleyicilerden bazılarının da katılabileceği ortak bir hareket de olabilir. Nüktenin söze bağlı olduğu fıkralarda, bir veya birkaç kelimenin değişik şekillerde kullanılmasıyla nükte ortaya çıkar. Bazen

bir kelimenin ikinci bir manası da akla getirilir; bazen küçük bir ses değişikliği ile nükte kurulur; bazen de nükte kafiyeli bir kelimeyle bağlanabilir (1992: 31-32). Fıkraların her ne kadar insanları güldürmek gibi bir fonksiyonu olsa da her fıkranın nüktesi güldürmek için söylenmiş değildir. Fıkraların bazılarında güldürmeden çok düşündürme unsuru hâkimdir. Bazı fıkralara gülebilmek için de özel bir bilgiye ihtiyaç vardır; aksi takdirde nükte kavranamaz ve fıkranın anlatılmasından beklenen maksat hâsıl olmaz (1997: 347).

Anlatıcı, türün genel yapısını bozmadan, giriş ve gelişme bölümlerinde bazı değişiklikler yapabilir. Hatta iyi bir anlatıcı, nükteyi biliyorsa sözün/sohbetin bağlamına göre, yeni bir olay, durum veya düşünce de kurgulayabilir. Bu durumdan dolayı, bazı nokteler zaman zaman farklı olay, durum, fikirlere bağlanır ve yeni metinler ortaya çıkabilir. Bu konuyla ilgili olarak Sakaoğlu şunları söyler: “Anlatmaya dayalı halk edebiyatı mahsullerinin, manzum olan mahsuller gibi kararlı, kalıplaşmış ve değişmeye kapalı olma gibi durumları pek azdır. Hepimiz bir fıkrayı arka arkaya birkaç defa anlatmamız halinde, seçeceğimiz kelimelerden kuracağımız cümlelere kadar, az sayılmayacak ölçüde değişiklik yaparız. Hele bu anlatma, fıkra veya efsane gibi kısa hacimli olanlardan değil de masal, hikâye gibi daha uzun olanlardan biri ise, her anlatışımızda yapacağımız değişiklik daha da artacaktır (1992: 127).” Oldukça sık görülen fıkra tiplerinin ve mekânlarının değişmesi, bu durumla yakından ilgilidir.

Kısaca özetlemek gerekirse, Türk fıkraları yapı ve muhteva bakımından iç içe bir girmiş bir ilişkiye sahiptir. Fıkraların muhtevasını meydana getiren unsurlar yapıya uymak zorundadır. Aynı şekilde yapı büyük oranda içeriği meydana getiren unsurlarla şekillenmektedir. Fıkralar, hikâyeleme tekniğine dayanan diğer türler gibi giriş-gelişme-sonuç bölümlerinden meydana geliyor gibi görünse de temel yapı temel yapı, bir olay/durum/fikir ile buna bağlı bir sonuç şeklinde iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde fıkraya konu olan bir olay/durum/fikir, ikinci bölümde ise nükte, birinci bölüme karşı üretilen çözüm/karşı tez yer almaktadır. Bu sebeple, fıkraların yapısı düğüm ve çözüm şeklindeki iki kısımdan; estetik yapısı ise tez ve karşı tezden, unsurların beklenmedik şekilde yan yana gelmesinden oluşmaktadır.

3. Türk Fıkralarının Dil ve Üslup Özellikleri

Fıkra içinde oluşturulduğu toplumun espri anlayışı, töresi, düşünce şekli, inancı, yaşam tarzı ve eksik noktaları hakkında bilgi verir. Her toplumun espri tarzı farklı olduğu için fıkralar arasında derin farklılıklar vardır. Toplumsal bir özeleştirmedir. Fıkraların kaynağını “insan” oluşturur. Kısaca fıkralar halk felsefesinin en güzel örneğidir. Yaşamın her anında karşımıza çıkar ve sözlü olarak kültürü yansıtarak nesillerce süregelir. Çünkü hayat fıkraya malzeme olacak konuları bünyesinde taşır. Fıkraları diğer edebi türlerden ayıran en büyük özelliği, halka daha yakın ve hayatın içinden olan konuları, dil özelliklerini, yaşam tarzını bünyesinde bulundurmasıdır. Fıkralarda açık, anlaşılır sade bir dil kullanılır. Halkın günlük konuşma dilindeki özelliklere fıkralarda rastlanmaktadır.

Fıkralarda amaç halkın anlaması olduğu için açık, sade ve rahatça anlaşılabilen bir dil kullanılır. Kısa anlatımlara yer verilir, geniş tasvirler kullanılmaz. Çoğunlukla geniş zaman ve geçmiş zamanda anlatılırlar. Diyaloglarda amaç, söz uzatılmadan en kısa biçimde ortaya konulmak olduğu için diyaloglar her fıkrada geniş yer tutar. Yöresel fıkralarda yerel ağız özellikleri bolca görülür. Yöresel bir fıkra, bir başka yörede karşımıza çıkabilir. Sadece fıkra tipinin adı değişik olur.

Mustafa Uslu fıkranın dil ve üslubu ile ilgili şu hususları dile getirmiştir; “ Fıkralarda sade bir dil kullanılır. Olaylar ve düşünceler kısa, özlü, anlaşılır bir şekilde anlatılır. Yazarın düşüncesini ispat etme gayesi yoktur (2007: 114).”

Fıkraların açık, sade ve anlaşılır dil özelliklerine sahip olduğunu söyleyen Yıldırım, halkın konuşma dilinde geçen kelimeler bütün incelik ve işleklikleriyle fıkrada yer aldığını ve bu dilin halkın konuştuğu dil, külfetsiz, yapmacıktan uzak, canlı bir Türkçe dili olduğunu savunur. Bunun yanı sıra ifadeyi kuvvetlendirmek için başvurulan çeşitli yollar olduğunu bunların en başında, kelimeleri mecazi anlamlarda kullanmak, bazı kelimeleri tekrar etmek gibi, ayrıca, edebi sanatlardan (tezat, kinâye, tevriye, istiare, gibi.) da istifade etmek gelmektedir. Fıkra dilinin esasını canlılık, açıklık, anlam yoğunluğu, incelik ve zerâfet oluşturur. Kahramanlar ve şahıslar kendi şiveleriyle, durum, mevki ve makamlarına göre konuşurlar. Böylece, onların ruh durumları ve yaşadıkları âlem daha iyi canlandırılmış olur. Fıkralarda rastlanan cümle tipleri çok fazla değildir. Geçmiş zaman, geniş zamanın hikâyesi, soru ve emir cümleleri en çok göze çarpan kullanımların başında gelmektedir. Ayrıca, karşılıklı

konuşma sırasında yarım kalmış cümlelere de rastlanmaktadır (1999: 11) şeklindeki görüşleriyle fikranın dil ve üslubu ile ilgili detaylı bir açıklama yapmaktadır.

Fıkraların dinleyici üzerindeki etkisini arttırmak ve dinleyicinin dikkatini canlı tutmak için abartma yapılır. Yerinde yapılan tekrar ve abartmalar fikranın anlatımına ayrı bir canlılık kazandırmaktadır ve insanlar üzerindeki etkisinin de artmasını sağlamaktadır.

Fıkra hadiseyi basit bir tarzda hikâye ederken, şahısların, devrin ve fikri cereyanların karakteristik tasvirini canlandırır. Dinleyicinin dikkatini bilhassa mefhum, hadisedeki dikkate şayan hareketler üzerine celbe çalışır. Konuşma üslubu ile yapılan ifadede zait unsurlar bulunmaz. Fikranın en mühim unsuru olan hadiselerin, şayanı dikkat olması icap eder. Bir hadisenin şen veya kederli, cebri veya eğlenceli, hissi veya maddi olmasının ehemmiyeti yoktur. Yeter ki az sözle özlü mana ifade edilmiş ve parlak bir neticeye varılmış olsun (Gökşen, 2017: 17-18).

Fıkralar, dil ve üslup bakımından, sanatkâr bir fotoğrafçının, usta eli ve keskin gözü ile bir anda tespit ettiği hayat levhalarına benzer. Dinleyicileri bazen güldüren, bazen düşüncelere sevk eden fıkralar, günlük hayatın akışı sırasında, hiç beklenmedik bir vaziyetin ruhlarda hâsıl ettiği tepkileri kelimelerle ifade eden birer levhadır. Ancak bunları güzel çerçeveler içine yerleştirmek, ait oldukları tarihi devreyi en çekici cepheleriyle canlandırmak, dinleyici üzerinde etkili olacak bir dil ve üslupla ifade etmek icap eder (Gökşen, 2017: 18).

Fıkralarda uzun cümleler, ağır terkip ve tamlamalar, geniş tasvirler yer almaz. Birbiriyle tezat oluşturan iki görüş üzerine bina olan fıkralarda olay, fikir veya durumun sergilenmesinden hemen sonra sonuca/hükme geçilir. Giriş gereğinden fazla uzatılırsa dinleyicinin ilgisi dağılabilir. Nükte gerektiği gibi yapılamazsa tesir göstermez. Eğer uzatılırsa fıkra olmaktan çıkıp kıssa veya hikâye olur. Fıkraların cümleleri kısa, yapmacıktan uzak ve anlaşılır olmak zorundadır. Burada önemli olan, esaslı noktaların alınması sureti ile olay, durum veya fikrin kısaca ifade edilmesidir. Fikranın anlatımında teferruata girişmek, onun esprisini harap edebileceği gibi dinleyenlere de sıkıntı vereceği unutulmamalıdır (Gökşen, 2017: 18).

Fıkraların pek çoğu münasip bir dille eğitmeyi, doğruları göstermeyi seçerken bazıları da daha sert, had bildiren, azarlayıcı tondadır.

B. İşlevsel Kuram ve Türk Fıkralarında Folklorun İşlevleri

1. İşlevsel Kuram

Bağlam merkezli kuramlardan biri olan “İşlevsel Kuram”⁷, günümüz halkbilimi çalışmalarında en yaygın kullanılan teorilerden birisidir. Halkbilimi çalışmalarına bir kültürel antropolog olan Franz Boas ve İşlevsel kuramın oluşup gelişmesinde önemli rolleri olan öğrencileri vasıtasıyla girmiş ve daha sonraları kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu kuramın kurucuları B. Malinowski (1884-1942) ve A. Reginald Radcliffe- Brown (1881-1955)’ dur. Önde gelen diğer temsilcileri, R. Thurnwald (1869-1954) ve Ruth Benedict (1887-1948)’dir (Çobanoğlu, 2005: 223).”

Temelde antropoloji alanında yetişen ancak antropolojinin halkbilimine olan yakınlığından dolayı halkbilimi ve özellikle de halk edebiyatı ürünlerini inceleyen antropologlar tarafından geliştirilmiş bir kuram olduğu için “Antropolojik Kuram” olarak da bilinmektedir.

Bu teorinin en önemli temsilcilerinden biri olan Malinowski, kültürün esas işlevinin, insanın “temel” ve “türetilmiş” gereksinimlerini karşılamak olduğunu savunmaktadır. Buna göre her bir biyolojik ihtiyaç, bir kültürel sisteme yol açmakta, ihtiyaçları karşılayan kültürel uygulamalar ise, yeni kültürel ihtiyaçları türetmektedir. Malinowski, temel (biyolojik) ihtiyaçları ve kültürel karşılıklarını şöyle sıralamaktadır⁸:

Temel İhtiyaç	Kültürün Tepkisi
1. Metabolizma	Beslenme dizgesi
2. Üreme	Akrabalık
3. Bedensel rahatlık	Konut
4. Güvenlik	Koruma

⁷ Esas itibarıyla antropoloji alanında yetişmiş olup, antropolojinin halkbilimine olan yakınlığından dolayı halkbilimi ve özellikle de halk edebiyatı yaratmalarını inceleyen antropologlar tarafından geliştirilen işlevsel yöntem, aynı zamanda "Antropolojik Yöntem" olarak da bilinmektedir (Ekici, 2014: 87).

⁸ Detaylı bilgi bkz. Aça M (2016). *Halk Bilimi El Kitabı*. Konya: Kömen Yayınları.

5. Hareket	Etkinlikler
6. Büyüme	Eğitim
7. Sağlık	Hijyen. (Yolcu, 2016: 274).

Yukardaki tabloya bakıldığında türetilmiş ihtiyaçların biyolojik ihtiyaçlarla aynı zorlayıcılıkta olduğu görülmektedir. Bunun en önemli sebebi organik zorunluluklarla her zaman araç ilişkisi içinde olmalarından kaynaklanmaktadır.

Malinowski'ye (1990: 39) göre; (...) Kültürel gelenek bir kuşaktan sonrakine aktarılmalıdır. Bu nedenle de her kültürde eğitime yönelik yöntemler ve mekanizmalar bulunmalıdır. Her kültürel başarının özü işbirliği olduğuna göre, düzen yasa sürdürülmelidir. Her toplulukta töre, ahlâk ve yasayı doğrulayan düzenlemeler olmalıdır. Kültürün maddî temeli yenilenmeli ve işler durumda tutulmalıdır (Çobanoğlu, 2002: 225).

Darson'un "folklor, kültür içerisindeki işlevini nasıl yerine getirir?" sorusuyla folklor çalışmaları bağlamında İşlevsel Kuram'ın temel sorunu öne çıkarılmıştır.

İşlevsel yöntemin hareket noktası halk edebiyatı yaratmalarının metinleri değil, bu metinlerin oluşturuldukları, yaratıldıkları ve yeniden yaratılıp nakledildikleri bağlamdır. İşte bu bağlam noktasında bir halk edebiyatı yaratmasının anlatılması veya söylenmesindeki temel neden, anlatıcı veya icracının onu yaratma, aktarma ve kullanma nedenleri, dinleyicilerin o yaratmayı dinleme, anlama ve kullanma nedenleri ve bunların dışındaki nedenler işlevsel halkbilimi yönteminin temel sorunlarını oluşturmaktadır (Ekici, 2014: 87).

İşlev konusu halkbilimciler, özellikle de edebiyat alanından gelen halkbilimcilerin göz ardı ettiği bir konudur. Halk edebiyatı ürünlerinde metinlerdeki değişkenlik, hacim ve içerik farklılaşması gibi sorunların çözümünde yardımcı olur. Ayrıca halk edebiyatı ürünlerinin kim tarafından, neden, nasıl, nerede yaratılıp, nerede aktarıldığının açıklanması ve kim tarafından, neden, nasıl dinlendiğinin incelenmesinin yanı sıra halk edebiyatı ürünlerinin sosyal bir ilişkinin ürünü olduğunun da ortaya konması gibi çözümleri beraberinde getirmesi açısından bu kuram oldukça önemlidir.

İşlevselciliğin folklor çalışmalarına uygulanmasındaki başarılı örneklerden biri, William Bascom (1912-1981) tarafından yapılmıştır. Bascom, yaşayan toplum

kültürünün statik değil dinamik, yalıtılmış değil bütünleşmiş, periferideki değil merkezdeki parçalarından oluşan yaratıcı ürünleri için folklor terimi yerine “sözlü sanatlar” terimini düşünür. Bascom’a göre, atasözleri yasal hükümlerin yerleşmesine, bilmece zekânın keskinleşmesine, mitler davranışların onaylanmasına, hicivli şarkılar gizli düşmanlıkların açığa çıkmasına yardım eder. Bu nedenle folklorcular “metin” kadar “bağlam”ı da araştırmalıdır (Aça vd. 2016: 279’dan Dorson, 2011: 34-35).

Folklor ürünlerinin işlevleri üzerine model oluşturan antropologlardan biri olan Bascom, folklor ürünlerinin işlevlerini 1954’te yayımladığı “Folklorun Dört işlevi” adlı makalesinde anlatır. Folklorun çok sayıdaki işlevi arasında en önemli gördüğü dört⁹ işlevden bahseder. Bunlar;

1. Hoş vakit geçirme, eğlenme ve eğlendirme,
2. Değerlere, toplum kurumlarına ve törelere destek verme,
3. Eğitim veya kültürün gelecek kuşaklara aktarılması,
4. Toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulmak için bir kaçıp kurtulma mekanizması (Yılmaz, 2018: 57’den Bascom, 1954: 17-21).

Türk Fıkralarını W. Bascom’un makalesi doğrultusunda incelerken İlhan Başgöz’ün çalışmasına da burada değinmek gerekir. İlhan Başgöz, Bascom’un belirlediği işlevlere ek olarak folklor ürünlerinin “protesto” işlevini yerine getirdiğini belirtir (Başgöz, 1996). Başgöz’ün eklediği beşinci işlev olan protesto işlevini de göz önünde bulundurulacaktır. Bu sebeple, bu çalışmamızda Türk fıkraları Bascom’un folklorun dört işlevine ve Başgöz’ün beşinci işlev olarak adlandırdığı protesto işlevine göre incelenmektedir.

2. Türk Fıkralarında Folklorun İşlevleri

2.1. Hoş Vakit Geçirme, Eğlenme ve Eğlendirme İşlevi

Eğlendirmenin, sözlü geleneğin işlevlerinden biri olduğu ve de önemli bir işlevi olduğu apaçıktır fakat bu açıklama bile günümüzde eksiksiz bir yanıt olarak kabul edilemez çünkü pek çok gülmecenin gerisinde daha derin bir anlam yattığı bellidir.

⁹ Türk halkbilimcilerden İlhan Başgöz de bu işlevlere beşincisini, Protesto işlevini ilave eder (Başgöz, 1996: 1-2).

Bascom'a göre eğlence folklorun en önemli işlevlerindedir. Çoğu gülme unsurunun altında derin anlamlar yatar. Aynı durum fantezi ve hayal için de geçerlidir (Yılmaz, 2018: 17'den Bascom, 1954: 17).

Fıkraların çoğu toplumsal eleştiri, özeleştiri, alay, övgü, yergide bulunurken içlerinde mizah barındırırlar. İnsanımızın çeşitli olaylar karşısındaki tutumunu, bakış açısını ve yorumunu yoğunlaştırılmış ifadelerle görebiliriz.

Sakaoğlu'nun "fıkra gülen bir kelimedir" (1992: 5) ifadesinde belirttiği gibi, toplumumuzda fıkra denilince hemen insanların yüzünde bir tebessüm belirir. Dinleyenleri bazen güldüren bazen düşüncelere sevk eden fıkralar, günlük hayatın akışı sırasında hiç beklenmedik bir vaziyetin ruhlarda hasıl ettiği tepkileri kelimelerle ifade eden birer düşünce ve güldürü levhalarıdır (Altunel 1990: 37). Yani bizim toplumumuzda içeriği ne olursa olsun fıkra öncelikle, insanları güldürme işlevine sahiptir.

İnsanların neye niçin güldüğü ve fıkraların eğlendirme/güldürme fonksiyonunu nasıl sağladığı ve değişik açılardan incelenmesi gereken bir konudur. Günlük hayatta insanların başına gelen bazı olaylar, yetişkin insanların, çocukların, hayvanların yaptıkları bazı davranışlar; yerine göre bir söz, bir hareket insanların gülmesini sağlayabiliyor. İnsanların birbirinden oldukça farklı eylem, durum, söz, tutum ve davranışlara gülmesi, neye/niçin güldüğünün izahını güçleştirmektedir. Fakat gerçek şu ki fıkraların çoğu insanların gülme duyusunu tahrik ederek, onların sahnelenen fikir, durum veya olaya gülmesini sağlamaktadır¹⁰ (Gökşen, 2017: 23).

¹⁰ bk. Piliçkova 1990: 303- 316; Topçu 1990: 343-353; İsmailova 1997: 215-225; Türkmen 1990: 361-369; 1996: 263-270; 1997: 47-52; Kurgan 1986.

2.2. Değerlere, Toplum Kurallarına ve Törelere Destek Verme İşlevi

Sözlü geleneğin bir ikinci işlevi, kültüre geçerlik kazandırmak; kültürün törenlerini ve kurumlarını yapan ve yaşatanlara gerekçe kazandırmaktır (Yılmaz, 2018: 58'den Bascom 1954: 19).

Milli kültürü meydana getiren ve geçmişten günümüze aktarılmasını sağlayan en önemli unsurlardan biri halk anlatmalarındır. Bunlar, içinden çıktıkları toplulukların maddi ve manevi bütün değer yargılarını bünyelerinde barındırırlar. Çok köklü bir tarihe sahip Türk milletinin kültürü içinde eski dönemlere ait değerlerin izlerini, günümüze kadar aktarılmasını sağlayan önemli araçlardan biri geçmişten gelen anlatmaya dayalı türlerdir. Bu türlerden biri olan fıkralar da içinden çıktıkları toplumun değerlerini, zekâ ve fikirlerini gösteren araçlardır.

İnsanlar ortaya koydukları eserlerde kendilerini ve içinde buldukları toplumun sosyal, kültürel, ekonomik özellikleri gibi birçok değeri bünyelerinde barındırır. Bir eserin özgünlüğü ve edebi değeri bundan kaynaklanmaktadır. Türk fıkralarının ve fıkra tiplerinin dünya çapında ayrı bir yeri olmasının en önemli sebebi fıkraların özgünlüğünden ve taşıdıkları kültürel değerlerden kaynaklanmaktadır. Artun'a göre, Türk halkı, bazen olaylar karşısındaki düşünce, tutum ve davranışlarını fıkralarla duyurur ve fıkraların birçoğu tarihin derinliklerinden gelir. Türk insanın bütün değer yargılan ve karakteristik yapısı fıkralarda görülebilir. Toplumsal yapıların tanınmasında fıkralar birer belge olarak değerlendirilebilir (Artun, 1995: 21).

Fıkralar, içinde oluşturuldukları toplumların olay, tutum ve davranışlar karşısındaki yargılarının göstergesi olup, oluşturuldukları toplumun her türlü değerlerini bünyelerinde barındırırlar. Bu değerler sayesinde bir toplumun sevgi ve nefretleri, arzu ve istekleri, çeşitli olaylar karşısında verebildikleri tepkileri vs. hakkında bilgi sahibi olunabilir. Halk arasında en yaygın ve canlı sözlü halk edebiyatı ürünü olan fıkralar, sahip oldukları bu özellikleriyle bünyesinde taşıdığı milli kültür unsurlarının yaşatılmasını, taşınmasını ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamakta önemli rol üstlenmektedir. Toplum değerlerinin ve milli kültür unsurlarının kuşaklar arasında aktarılmasında ve korunmasında fıkralar özel bir işleve sahiptir. Ayrıca fıkralar, halkın inançlarını, değer yargılarını taşımaları sebebiyle değerlere, toplum kurumlarına, gelenek ve göreneklere, törenlere destek vermektedir.

2.3. Eğitim veya Kültürün Gelecek Kuşaklara Aktarılarak Eğitimsel İşlevi

Sözlü geleneğin bir üçüncü işlevi- özellikle okuma- yazma bilmeyen toplumlarda, ama yalnızca onları sınırlı kalmamak üzere- öğretimdeki işlevidir. Okuma- yazma bilmeyen toplumların çoğunda sözlü gelenekte somutlaşan bilgi, kendiliğinden büyük saygı görür. Tarihsel bakımdan ne denli doğru olarak kabul ediliyorsa, öğrettikleri de o denli önemli sayılır ve kültürü yansıttığı ölçüde de, “kişiyeye kılavuzluk edecek yararlı kurallar içerir (Yılmaz, 2018: 60).

Fıkralar, içinden çıktıkları toplumun değerlerini, hayata bakışını yansıtır. Bir başka deyişle fıkralar, ait oldukları toplumun aynasıdır. Bundan dolayı fıkraların içinde, tarihi, siyasi, dini, iktisadi, içtimai hayatı, inanç ve fikir mücadelelerini, gelenekleri, dünya görüşünü, hayata bakış tarzını aksettiren bilgiler vardır (Yıldırım, 1999: 6-7). Bu özelliklerinden dolayı fıkralar, bir davranış biçimini öğretme, onaylama veya olumsuz bir davranışı onaylamama yoluyla eğitim veya kültürü, tecrübeyi gelecek kuşaklara aktarma işlevini üstlenmiş durumdadır.

İnsanlar, bir kısım çekincelerinden dolayı çeşitli konularla ilgili söyleyemediği birçok gerçekleri, duygu ve düşüncelerini fıkralarla dile getirir, fıkralarda yaşatır. Birçok tarihi, coğrafi, biyolojik, iktisadi ve sosyal gerçekler ve toplumun çeşitli uygulamalara olan tepkileri fıkralara yansımıştır. Bir fıkra, bazen bir dönemin siyasi tarihini, hiçbir tarihinin anlatamayacağı bir biçimde bütün incelikleriyle gözler önüne serer. Bu tür fıkralarda, tarih kitaplarının sayfalarında pek yer almayan yönetenlerin tutumu, inançları, meselelere ve halka bakış tarzları, buna karşılık halkın yönetici kesim ve rejim hakkındaki düşünceleri, beklentileri, ümit ve ümitsizlikleri, tavırları ve daha birçok şey görülür (Çelik, 2001: 83). Bu açıdan bakıldığında fıkraların, tarih, sosyoloji, psikoloji, coğrafya, pedagoji, iktisat ve teoloji bilimleri açısından ayrı öneme sahip olduğu görülmektedir.

2.4. Kişisel ve Toplumsal Baskılardan Kaçıp Kurtulma İşlevi

Dördüncü olarak, sözlü gelenek kabul görmüş davranış örüntülerine uyulmasını sağlamak yolunda önemli fakat genellikle gözden kaçan bir işlevi yerine getirir.(...)Sözlü geleneğin kimi biçimleri, salt kurumlara, inançlara ve davranışlara geçerlilik ya da gerekçe kazandırmanın ötesinde, toplumsal baskı ve toplumsal denetim aracı olarak önemlidir (...).Toplum geleneklerinden sapma olduğu zaman, taşlama içeren

bir şarkı, bir atasözü, bilmece, ya da halk masalı, onaylanmayı göstermekte kullanılabilir (Yılmaz, 2018: 60'dan Bascom, 1954: 21).

Zaman zaman çıkmaza giren, kişisel ve toplumsal sorunlara, baskılara çözüm bulamayan insanlarımız, bu durumdan kurtulmak için kendilerince kaçış yolları bulmuşlardır. Toplumca tasvip edilmeyen kıskançlık, küçük görmek, çekememezlik gibi davranışları kınamak, hafifçe alaya alarak kişileri yönlendirmeyi, toplumsal denetimi sağlamayı amaçlayan fıkralar vardır. Bazı fıkralar da tamamen toplumsal baskılardan kaçıp kurtulmayı hedefleyen yazılardır.

Fıkralar, anlatımları sırasında her ne kadar gülme ve eğlendirme işlevinde bulunsalar da birçoğunun ortaya çıkış sebebi toplumsal hayatta ortaya çıkan olumsuzlukları tenkit etmektir. Tenkit yapısı itibarıyla iki yönlü bir fonksiyona sahiptir. Bu bağlamda düşünüldüğünde, bir fıkra, tenkit yanında eğitim işlevine sahiptir. Tenkit, mizahi yollarla veya doğrudan eleştiri biçiminde yapılabilir. Bu durum fıkralar için de geçerlidir. Bu itibarla fıkraların fonksiyonlarından biri de yeri geldiğinde bir tutum ve davranışı tenkit etmesidir. Toplumun değer yargılarına uymayan tutum ve davranışta bulunan kişileri uyarırken, yanlışlıklarını veya hatalarını göstermek için çoğu zaman fıkralardan yararlanır. Bu fıkralar, belirli bir düşünceyi topluca ve kısaca yansıtır. Dinleyenleri ve okuyanları güldürür, ya da rahatsız eder, igneler, kızdırır, yaralar. Bu nitelikleriyle fiske, iğne, şamar veya yumruk etkisi yapabilir (Gökşen, 2017: 25).

Bazı fıkraların anlatılma amacı her ne kadar eğitim olsa da işlevi olarak bir tutum veya davranışı da tenkit eder veya yererler. Siyavuşgil'e göre, Türk halk fıkraları, beşeri kusurlarla içtimai çarpıklıkların keskin birer sağduyu ile yapılmış parlak hicivleridir. Halk, fıkralarla bir taraftan kendi haline gülerken diğer tartan hali üzerinde düşünme fırsatı bulur. Fıkralar, tuhaf olan beşeri zaafarla toplumun eğriliklerinin teşhirinde son perde inerken, neticeyi hulasa etmeye yarar (Gökşen, 2017: 24).

Fıkralarda tenkit, doğrudan uyarı şeklinde olduğu gibi bazen alaya almak şeklinde de olabilir. Bu alay, şiddetli olmayıp, karşısındakinin gücenmesine, öfkelenmesine yol açmayacak şekilde, kusurların bir cinayet eylemi değil, tamamıyla beşeri, kabullenilmez birtakım çıkışlar olduğunun hiçbir an unutulmaması gerektiğini hatırlatan güçlü bir iyi niyetlilikle yapılır (Gökşen, 2017: 25).

2.5. Protesto İşlevi

İlhan Başgöz, “Protesto: Folklorun Beşinci İşlevi (Fonksiyonu)” adlı çalışmasında işlevsel yaklaşımı kısaca özetledikten sonra Bascom’un belirlediği folklorun dört işlevin hepsinin bir işlevde toplanabileceğini, hepsinin kültüre, başka bir deyişle kurulu düzendeki kültüre sağlamlık ve süreklilik vermeye yönelik olduğunu belirterek folklorun tek işlevinin olamayacağını ifade etmektedir.

Başgöz, “İçinde kavga döğüş, başkaldırma, değerlere karşı koyma, irili ufaklı çatışma olmayan toplum yapısı yoktur. Her toplumda birleştirici, düzenleyici ve bölücü, düzen bozucu güçler yan yana bulunurlar. Her toplumda ekonomik ve sosyal çıkarları çatışan, inanışları ve değerleri ters düşen insanlar ve sınıflar vardır. Folklor bu güçlerden sadece düzeni ve diriliği sürdürmek eğiliminde olanlara destek veriyor olamaz.” şeklindeki fikirlerini dile getirdikten sonra folklorun beşinci işlevini şöyle anlatıyor: “Folklorun önemli bir işlevi daha var. Buna ben beşinci işlev diyorum. Folklor; çatışmaları büyütme, başkaldırmalara destek olmak, kurulu düzene ve değerlere direnmeleri arkalamak, onları yıkmaya kalkışanlara güç vermek gibi bir işlev de görüyor (1996: 2).”

Fıkralarda ezilen, dışlanan, talihsiz olduğuna inanan, haksızlığa uğrayan, sevdiğinden karşılık bulamayan insanın isyanı, protesto işlevi net bir şekilde görülmektedir.

C. Türk Fıkralarının Bağlam Özellikleri

Anadolu Türk toplumunda fıkra anlatma geleneğinin yayılışını 13. yüzyıldan başlatabiliriz. Bu dönemde, dini ve tasavvufi eserlerde fıkralara yer verilmesi yanında Selçukluların son zamanlarında yaşayan, Osmanlı devletinin kuruluşundan 15 yıl önce ölen Nasreddin Hoca’nın şen ve ibret verici fıkraları da yayılmaya başlamıştı. Bu çağlarda (XV.yy.) halkı eğlendiren ve güldüren bir grup daha türemişti ki bunlar da güldürücü söz anlamını veren “şathiye”leri anlatan “şettah”lardı. Bu dönemde şettahlar o kadar değer kazanmış ki, vak’anüvist tarihleri bile “Vilayet-i Rum Şettahları” diye bu gruptan överek söz ederler (Gökşen, 2017: 19). Şettahların yanında kıssahan ve meddahların da geçmişte fıkraların anlatılmasında önemli rol oynadıkları düşünülmektedir.

Siyavuşgil'e göre, Türkler dünyanın eşiğine bastığı anda iki hakikatle karşılaşır: Bunlar biri fıkra anlatmak, diğeri ise dinlemektir. Büyükler küçüklere nasihat vermek, onları kendi görgü ve tecrübelerinden faydalandırmak istedikleri zaman, tutulacak veya tutulmayacak yolları birer fikranın ışığı altında gösterirler. Birbirlerinin akranı olan kimseler, anlayamadıkları veya çözemedikleri olaylar karşısında kalınca, bu çapraşık vaziyetlere o anda hatırlayıp birbirlerine anlattıkları fıkralardan birer hal sureti çıkarmağa çalışırlar. Gazetelerin fıkra yazarları, açıkça ifade etmekten çekindikleri hükümleri, bir fikraya söyletmek suretiyle işin içinden çıkarlar (Gökşen, 2017: 19).

Sözlü edebiyat ürünleri arasında, değişen sosyo-kültürel koşullara rağmen ayakta kalmayı başarabilen türlerden biri fıkradır. Mit, destan, halk hikâyesi, masal gibi pek çok anonim türün icrasında veya sözlü gelenekte yaşatılma biçiminde büyük değişimler yaşanmış, bazı türler tamamen yok olmuş bazıları ise çeşitli nitelikleriyle başka anlatı türleri içinde kendini göstermiştir. Bu bakımdan, karşıladığı ihtiyaçlar çerçevesinde düşünüldüğünde fıkraların pek çok duygu ve düşünceyi dolaylı olarak anlatma gereksinimini karşılaması, kalıcılığının gerekçesini ortaya koymaktadır (Çek, 2017: 83).

Fıkraların hususi anlatıcıları olmadığı gibi, destan, masal, halk hikâyesi gibi tek başlarına müstakil olarak anlatılma zamanları ve ortamları yoktur. Fıkralar, sırası düşünce herhangi bir düşünceyi örnek vererek güçlendirmek, karşısındakini ona inandırmak ya da direnişte yanıldığına tanık göstermek, herhangi bir durumu açıklamak gibi vesilelerle anlatılırlar (Boratav, 1992: 85).

Öztürk'e göre fikranın mantığı nasıl bir ihtiyaca cevap olarak doğuyorsa, fıkra da bir ihtiyaca cevap olarak ortaya çıkar. Mutlaka bir olay, bir değerlendirme, bir davranışın yorumlanması halinde, davranışın karakterine uygun bir fıkra belli bir muhatap için anlatılır veya taşıdığı mantık özelliğinden o an için faydalanılmağa çalışılır ki bu hal kendiliğinden doğar, fıkra, bu özelliği ile hikâyeden ayrıldığı gibi, atasözü türüne de yaklaşır, fıkradan maksat dinleyenin dikkatini içinde bulunulan veya karşı karşıya gelinen olaydan hisse çıkarmaya, ders almaya yöneltmektir. Bu sebeple bir hadiseyi tabii bir halde hikâyeye ederken şahısların, devre ait fikir cereyanlarının karakteristik tasviri canlandırılır, fıkra anlatıcısı, dikkatleri, bilhassa

mefhum hadisedeki dikkate şayan hareketler üzerine çekmeye çalışır (1986: 236-237).

Altunel'e göre ise insanlar neşelenmek, eğlenmek, gülmek veya güldürmek istediklerinde mizaha başvurur. Edebiyatta mizah, şaka ve güldürmek yöntemiyle insanın kusurlu hareketlerini açığa vurarak daha iyi davranışların gerçekleşmesini sağlamaya yönelik bir sanat dalıdır. Mizahın önemi sosyal bir ihtiyaç olduğundanır. Hayatın sert çehresini yumuşatır. Yapı bakımından da cümleler kısa ve sanatsızdır. Bu türe çoğu zaman üstün gelme, alay etme, yerme, ders verme, karşılaştırma gibi durumlarda başvurulur (1990: 11).

Sakaoğlu'na göre de fıkralar, tek motifli kısa anlatımlar olup günlük hayatta çeşitli sebeplerle anlatılırlar. Bazen bir meseleyi açıklamak, bir konunun anlaşılmasını kolaylaştırmak için anlatılırken, bazen de hoşça vakit geçirmek veya ders vermek için anlatılır. Bazı fıkralar kahkahalarla güldürürken bazısı sadece bir gülümsemeye vesile olur. Fıkraların günlük hayattaki yeri daha çok hoşça vakit geçirme gibi görünse de güldüren çehrelerinin arkasında saklı duran somurtkan gerçek bizleri daima uyarır. Ancak bu uyarılan yakalayabilmek son derece zordur. İçlerinde sadece düşündürülenleri de vardır. Hatta bazılarını anlamak için ilgili olduğu konuda bilgi sahibi olmanın gerektiği de unutulmamalıdır. Ayrıca gülen bir kelime, bir kavram olan fıkralar tekniğine uygun biçimde anlatılmadığı takdirde nükte ters tepecek, dudaklarda hazır bekleyen gülücük veya tebessümler kayboluvacaktır (1992: 5, 13).

Fıkralar, halk arasındaki en yaygın sözlü anlatım türlerinden biri olmakla beraber, daha çok erkekler arasında anlatılmakta ve 30-50 yaşları arasında yoğunlaşmaktadır. Yaşı 50'nin üzerinde olan erkekler daha çok halk hikâyesi veya masala yönelirken, 15-30 yaş arasındaki gençler arasında daha çok müstehcen fıkralar anlatılmaktadır (Alptekin, 1982: 11). Masalların anlatıcılarının ve dinleyicilerinin genellikle kadınlar ve çocuklar olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, herkesin kendi psikolojisine ve içinde bulunduğu durumun ihtiyaçlarını giderecek uygun ürünlere meylettığı söylenebilir.

Fıkralar gereksiz yere ve durup dururken “hadi fıkra anlatalım”, “hadi sen bir fıkra anlat da gülelim” veya durduk yerde “size bir fıkra anlatayım” diyen insana

rastlanılmaz. Fıkraların anlatılmaya başlanması için mutlaka bir şeyin sebep olması gerekmektedir.

Sakaoğlu'nun belirttiği gibi, bugüne kadar fıkra üreten tipler üzerinde durulduğu halde, fıkra anlatan kişiler üzerinde hemen hiç durulmamıştır (1992: 61). Oysa bütün halk anlatmalarının devamlılığını ve canlılığını sağlayan, onları zaman içinde zenginleştiren ve güzelleştiren anlatıcılardır. Halk hikâyelerini bir tarafa koyacak olursak, bu durum halk anlatmaları içerisinde sadece fıkra türüne özgü değildir. Diğer türlerin anlatıcılarıyla ilgili olarak da fazla bir şey söylenmiş değildir. Bu durum ülkemizde halk bilimiyle ilgili daha çok metin merkezli çalışmalardan kaynaklanmaktadır.

Bireysel ve toplumsal anlamda fıkralar sadece eğlendirme -güldürme amacına yönelik anlatılar olarak görülmemekte aynı zamanda açıkça ifade edilemeyen fikir veya durumları dile getirmekte faydalı bir araç olarak kabul edilmektedir. Bu yönüyle fıkralar gündelik yaşamın hemen her alanında canlı ve etkin kullanımını sağlamış görünmektedir. Böylesine etkin bir kullanım alanına sahip olan fıkraların türsel olarak taşıdıkları özellikleri tespit edebilmek diğer anonim türlere göre oldukça zordur.

Çobanoğlu'nun, "Her bir sözel anlatının yaratıldığı ve aktarıldığı ortamın niteliklerini belirlemek türlerin yapı, içerik ve işlevinin tespitinde en kapsayıcı yöntemdir (2000: 333-339)." Şeklindeki görüşünden yola çıkıldığında; özel bir icracı, dinleyici ve özel bir icra bağlamı gerektirmeyen fıkranın icra edildiği tüm icra bağlamlarının tespit edilmesi pek de mümkün değildir. Çünkü fıkralar günlük yaşamın hemen her anında ve her ortamında icra edilebildiği için fıkraların sayısız icra bağlamı, icracısı ve dinleyicisi mevcuttur. Ancak yine de bir iletişim olayı olarak kabul ettiğimiz fıkra anlatımının sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamı içerisinde kazandığı iletişimsel anlamları değerlendirmek mümkündür.

1. Sözlü Kültür Ortamında Fıkra Anlatımı

Halk Edebiyatı ürünleri "sözlü gelenek" yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılır. Sözlü gelenekte yer alan "tamamen sözlü", "kısmen sözlü" veya "tamamen sözsüz" bir şekilde yaratılan, fakat toplumun üyeleri arasında dolaşan ve kuşaktan kuşağa

“sözlü” olarak aktarılan her şey, “sözlü kültür” kapsamı içinde kabul edilir (Yıldırım, 1998: 76-80).

Bu kültüre ait ürünler, sözlü geleneğin malıdır; bunların “versiyon yaratma” özelliği vardır ve bunlar “ortak yaratıcılığa bağlı”, “kalıplaşmaya meyilli” ve “ortak kabul” eseridir (Yıldırım, 1998: 37-42).

Folklor ürünleri; “sözlü”, “geleneksel”, “çeşitlenme”, “anonimlik” ve “kalıplaşma” özelliklerine sahiptir. “Tamamen sözlü” olan folklor ürünlerinde-ki bunlar “halk Edebiyatı” ürünleridir, -bu beş özelliği de görmek mümkündür. Sözlü kültürün malı olan –özellikle- Halk Edebiyatı ürünleri, “edebi” bir niteliğe sahip olup “sanat eseri” olarak kabul görür. Bunlar; “söz”, “yaratıcı”, “musiki” ve “dinleyici çevre” olmadan hayata geçirilemez (Yıldırım, 1998: 180-193). “Yaratıcı”, folklor ürünlerini (“söz”), “dinleyici”lere takdim ederken, anlatıcı ile dinleyiciler arasında “canlı bir iletişim” ortamı doğar. Bu özelliği sebebiyle folklor ürünleri, “kollektif” bir niteliğe sahiptir. Bu canlı iletişim ortamını hesaba katmadan, sadece “anlatıcı”dan derlenecek malzeme incelenecek olursa, yanlış ve eksik yapılmış olur (Görkem, 2000: 5).

Sözlü kültür ortamı; anlatımın olayının dil dışında herhangi bir araç kullanmadan icra edildiği kültürel ortamdır. Sözlü kültüre ait ürünler yazılı metinden yoksundur. Bu nedenle sözlü kültür ortamında yaratılan eserler tamamıyla söze dayalıdır. Sözel iletişim yoluyla edinilen bilgiler ve düşünceler bellekte saklanır. Bellekte saklamayı kolaylaştıran ise hazır düşünce kalıplarını kullanmaktır (Çek, 2017: 84). Bu açıdan düşünüldüğünde fıkraların başlı başına kalıp ifadelerden oluşan bir bütün oldukları görülmektedir. Ayrıca “Adamın biri ... “ “Temel bir gün ... “ “Nasreddin hoca bir gün ... “ gibi kalıp ifadeler fıkranın hatırlanmasında etkili olmasının yanı sıra gelenek içinde oluşan fıkraların bu gibi nitelikleri sözlü gelenekte sürekliliğini sağlamasındaki önemli unsurlardandır.

Günlük hayatımızın vazgeçilmez bir parçası olan ve diğer anlatı türlerine göre halk arasında en yaygın olan fıkraların tam anlamıyla anlaşılabilmesi ayrı bir marifettir. Toplum içerisinde yer alan neredeyse her insan birkaç fıkra bilir. Ancak bilmeleri anlatabildikleri anlamına gelmez. Fıkra anlatabilmek kabiliyet gerektiren bir özelliktir. Bu kabiliyete sahip olabilen anlatıcı, hem zaman ve mekânını iyi seçecek hem de fıkranın kendisine özgü yapısını bozmayacak biri olmalıdır. Anlatıcı her şeyden önce konuştuğu dile hâkim olmalıdır. Dilin inceliklerini bilme ki nükteyi

hakkıyla bağlayabilsin. Anlatıcı arif olma özelliğine sahip olmalıdır. Bunun sebebi icra bağlamı olan mecliste konuşulanları hakkıyla idrak ederek insanların ruhsal durumlarına, konunun veya sohbetin meyline göre fikranın yerinin geldiğini anlamalı, anlatacağı fıkra ile ortamı gerginse yumuşatmalı veya yapılan sohbe farklı bir ivme kazandırabilmelidir.

Aynı zamanda anlatıcı sesini, jest ve mimiklerini etkin bir şekilde kullanabilme özelliğine sahip olmalıdır. Mahalli ve bölge tiplerine ait fıkraları anlatırken dinleyicinin dikkatini çekebilmek ve ortamı canlı tutabilmek için gerekirse tipin ses ve ağız özelliklerini yansıtabilmelidir. Bunu yapabilmesi için de anlatıcı iyi bir müzik kulağına sahip olmalıdır. Bütün bunların yanı sıra asıl önemlisi duyduğu fıkraları unutmaması özellikle nükteyi koruyabilmesi için iyi bir hafızaya sahip olması gerekmektedir.

Eskiler, söz ve sohbet meclislerinde yerli yerinde nükte kullanan kişilere nükte-amiz (söze nükte karıştıran), nükte-dar (nükteli), nükte-gu (nükte söyleyen), nükte-perdaz (nükte bulup söyleyen), nükte-pira (nükteyi söyleyen, güzel nükteler çıkaran), nükte-şinas (nükteci, zarif, nükteyi seven), nükte-ver (nükte sahibi) gibi isimler verilirdi. Eskilerin fıkra anlatıcılarına verdikleri isimlere bakılırsa, dinleyici/izleyicilerin anlatıcılar konusunda daha dikkatli oldukları söylenebilir.

Bazı iyi fıkra anlatıcıları mahalli veya bölgesel bir fıkra tipi de olabilirler (Sakaoğlu 1992: 101). Bu tip insanlar yeri geldiğinde fıkraları anlatabilmelerinin yanı sıra karşılaştıkları olay ve durumlar karşısında kendileri de nükte üretebilirler. Bu tipler, fıkra anlatıcılarına göre halk arasında çok daha iyi tanınırlar ve her meclisin her ortamın aranan isimleri arasında yer alırlar. Kısaca söylemek gerekirse iyi fıkra anlatan veya iyi fıkra anlatabilmesinin yanında, fıkra olabilecek nükteler söyleyebilen insanların en büyük özelliği, neyin, ne zaman, nerede ve nasıl en etkili şekilde söyleneceğini bilmesidir.

Orta yaş ve üstü erkek ve kadınların fıkra anlatımını ayrı ayrı değerlendirmek mümkündür. Farklı cinsiyetlere göre fıkra metinlerinin icra edildiği ortamlar da farklılaşmaktadır. Öncelikle sözlü gelenekte kadınların karma bir topluluk önünde fıkra anlatması yaygın bir durum değildir. Daha sık rastlanan, yaşça büyük kadınların kendinden küçük erkeklere veya aile fertlerine anlattığı fıkralardır.

İçinde bulunulan ortamda yaşça büyük olan kadınların dışında, özellikle de erkeklerin bulunduğu ortamlarda, fıkra anlatma işini kadınların pek fazla üstlenmedikleri görülmektedir. Karşı cinsin bulunduğu ortamlarda kadınların gülmesi, eğlenmesi ciddiyetsizlik hatta hoş görülmeleyen bir davranış olarak kabul edilmektedir. Kadınlar için de gülmek, eğlenmek önemli bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç daha çok kadınların hemcinsleriyle bir arada olduğu ortamlarda daha rahat biçimde karşılanmaktadır. Boratav'a göre kadınlar fıkra icrasında yer almazlar. Özellikle köylerde belli mekânlarda toplanan erkekler, aralarında müstehcen fıkraları da bu sayede rahatça anlatmaktadırlar. Bu fıkralarda utanmayı hiçe sayıp fıkraların kendi kelimelerini ve deyişlerini kullanarak anlatırlar. Bu fıkraların çoğu herhangi bir vesile ile değil dinleyicilerin olmayacak tuhaf halleri, münasebetsiz durumlarına güldürerek eğlendirmek amacıyla anlatılır. Böyle fıkralar çocuk ve kadın çevrelerinin değil yetişkin erkek çevrelerinin anlatı dağarcığında bulunur (1973: 92). Boratav'ın erkek ortamı için dile getirdiği bu durum kadınların kendi ortamları içinde geçerlidir. Kadınlar kendi aralarında diğer fıkraların yanı sıra karı-koca, aile ilişkilerini içeren konuları kadınların hayatının önemli kısmını oluşturduğu için bu konuları müstehcen unsurlarla birleşip hem eğlendirici hem de çekici bir hal almasını, kadının kendisini ifade etmesinde rahatlatıcı bir yol olmasını sağlamaktadır.

Boratav'ın belirttiği gibi erkekler fıkra anlatmakta daha etkin rol oynarlar. Yerel fıkra tipleri arasında kadın tipe pek rastlanmayışı da bu durumu destekler görünmektedir. Erkeklerin sözlü gelenek ortamında daha baskın ve rahat olmaları, toplumsal cinsiyet rollerinin gereği olarak aile içinden başlayarak toplumda etkinlik ve kontrol sağlamaları ekonomik düzenlemeleri elinde bulundurmaları gibi güç sağlayıcı etkenler (Günay ve Bener, 2011: 158) onların fıkra anlatmakta ön planda olmalarında etkilidir.

Fıkra anlatımı, daha çok nakletme işinin hâkim olduğu bir icra olayıdır. Dolayısıyla fıkranın nakledilişini anlayabilmek için anlatımının öncesine ve sonrasına bakmak gerekir. Fıkralar, Yıldırım'ın belirttiği gibi gerçek hayatta yaşanmış bir takım vakalar üzerine kuruludur, bu nedenle fıkraların mutlaka bir veya birkaç olayı vardır. Olayların merkezinde de bir ana kahraman ve buna bağlı yan kahramanlar bulunur. Fıkranın ana kahramanının yaşadığı olay fıkra anlatıcısı tarafından başka bir olay durum ya da fikri desteklemek için kullanılır. Bu sırada bir takım sözcükler

varyantlaşma genelinde düşünüldüğünde değişime uğrasa da esas olay değişmez dolayısıyla fıkra anlatıcısının yaptığı, daha önceden gerçekleşmiş olay ile kendi içinde bulunduğu olay ya da durum arasında ilişki kurmaktır. Ancak Öcal Oğuz'un belirttiği gibi metinlerin anlatıldığı ortam da metinler kadar önemlidir. Hatta ortam değiştikçe metinlerin değiştiği gözlenen bir folklor hadisesidir (Çek, 2017: 91).

Kısaca özetlemek gerekirse, anlatıcı kendi durumundan fıkraya geçiş yapar, anlatıcı bu geçişi yaparken bir takım kalıplaşmış ifadeler kullanmaktadır. Bir mesele vardır... Bizim orda anlatılır... Hani derler ki... gibi geçiş ifadeleri anlatıcının birleştirme çabasını göstermektedir. Bu ifadelerden sonraki kısım fıkra metninin aktarımından ibarettir. Fıkra bittikten sonra da anlatıcı kimi zaman durumu daha net ortaya koymak için fıkranın ana fikrini veya fıkrayla ilgili yorumunu ekleyebilmektedir. Fıkraların oldukça kısa anlatılar olması hatta bazen bir atasözüne dönüşmüş örneklerinin bulunması fıkraların herhangi bir konuşmanın içerisine yerleştirilmesini kolaylaştırmaktadır. Bu durum hem anlatımı zenginleştirmekte hem de üstü kapalı anlamları bünyesinde barındıran fıkraların yardımıyla etkili bir fikir aktarımının sağlanmasına yardımcı olmaktadır.

2. Yazılı Kültür Ortamında Fıkra Anlatımı

Yazılı kültür ortamı bilindiği gibi iletişim sırasında anlatının aktarımı için bir takım araçların kullanıldığı, yüz yüze iletişimin ortadan kalktığı, daha çok okur-yazar çevrenin içinde bulunduğu sosyo-kültürel ortamdır (Çek, 2017: 92). Fıkra türünün sözlü kültür ortamında şekillenen özellikleri yazılı kültür ortamının getirdikleri ile birleştiğinde birtakım değişimler görülmektedir. Sözlü kültür ortamında hafızalarda saklanan ve konuşmanın akışı içerisine yerleştirilen fıkralar, aynı yolla yayılmışlardır. Yıldırım'ın Bektaşî fıkraların yayılmasıyla ilgili olarak söylediklerini diğer fıkralar için de genellemek mümkündür. Yıldırım, bunların matbaanın olmadığı devirlerde çeşitli meclislerde yapılan konuşmalarla ve el yazmasıyla oluşturulan mecmualar yoluyla oluştuğunu; seyyahlar, ticaret erbabı âşıklar ve bunlara benzer gezgin insanların yayılmaya yardımcı olduklarını belirtir (Çek, 2017: 92). Fakat 19. yüzyılda matbaanın kullanılmaya başlanmasıyla sözlü kültür ortamına özgü aktarma ve yayılma yolları değişmeye başlar. Hafızanın ve kişilerarası sözlü aktarımın geri planda kaldığı bir dönem başlar. Okur-yazar insan sayısının artması fıkraların yazıya

geçirilmesini ve daha geniş alanlara yayılmasını sağlar. Her halk edebiyatı ürününde olduğu gibi sözlü gelenekte yaşayan fıkraların yazıya geçirilmesi, onların bağlamsal koşullarına dair değerlendirmeleri imkânsız kılmaktadır. Çünkü yazılı kayıt haline getirilen fıkralar her ne kadar sözlü bir icradan sonra yazılmış olsalar da yazıya aktaran kimseler fikranın nasıl bir ortamda, kim tarafından, kimlere, hangi yolla aktarıldığına dair değerlendirmelerden yoksundurlar (Çek, 2017: 92).

Fıkrayı yazılı olarak anlatmak, sözlü olarak anlatmaktan çok daha zordur. Fıkra metinleri yazıya aktarılırken canlılıklarını kaybeder, adeta ruhtan ölürlür. Fıkra, sözlü olarak anlatılırken ona canlılık ve etkileyicilik, bir nevi ruh veren birçok yardımcı unsur vardır. Anlatıcının jest ve mimikleri, ses tonu, vurgu, mekân, kullandığı malzeme vs. bunlardan birkaçıdır. Yazıya aktarılırken bu yardımcı unsurların hepsi ortadan kalkar. Elinizde sadece kelimeler kalır. Canlı unsurlarla yaptığınız işi, marifetinizi göstererek kelimelerle yapmak zorundasınız. Bu durumda, fıkrayı, sözlü anlatımdaki canlılığıyla anlatmak oldukça güçtür (Altunel, 1990: 17).

Fıkraların kendine has dil ve üslubunu bozmadan yazıya aktarabilmek için fikranın içinde oluşturulduğu dili ve kültürü iyi bilmek gerekir. Fikranın anadiline bütün yönleriyle hâkim olmayan biri o dile ait fıkraları yazıya aktarması ve okuyucu üzerinde istenilen etkiyi uyandırması mümkün değildir. Bu durumdan dolayı farklı kültürlerle ait fıkralar birbirleri üzerinde aynı etkiyi sağlayamayabilir. Bu yüzden farklı kültürlerle ait fıkraları o kültür ortamında yetişmemiş bireylerden oluşan bir icra bağlamında anlatılması istenilen etkiyi yaratması beklenemez.

3. Elektronik Kültür Ortamında Fıkra Anlatımı

İletişimin elektronik araçlar aracılığıyla sürdürüldüğü kültürel ortama ve bu ortamın niteliklerinin fıkra türünü ne yönde şekillendirdiğine bakmak günümüz folklor ürünlerinin icrasını görmek bakımından dikkat çekicidir. Türkiye’de elektronik kültür ortamı plak, kaset, radyo, TV, internet gibi çeşitli teknolojik araç ve gereçlerin kullanımıyla başlamaktadır. Bu teknolojik iletişim araçlarının, aktarıma tabi tutulan her tür iletişim metni üzerinde farklı etkilere sahip olduğu görülmektedir. Çünkü içinde bulunduğu kültürel ortamda yaşamaya devam eden ürünler onun kendine has unsurlarını bünyesine katmaktadır. Bu durum tıpkı diğer ürünlerde olduğu fıkralar için de geçerlidir. Elektronik kültür ortamında anlatılan fıkralar, sözlü ve yazılı kültür

ortamına özgü unsurları bünyesinde taşımakla birlikte her iki ortamın niteliklerinden farklı yeni bir kültür ortamının ürünleridir.

Sözlü kültür ortamında olduğu gibi konuşma, söz ve canlandırma elektronik kültürde yeniden gündeme gelir. Fakat bu kendiliğinden ve doğal ortamda gerçekleştirilen bir canlandırma değil, önceden kurgulanmış yapay bir canlandırma ve konuşmadır. Çoğunlukla kişiler önceden ne yapacaklarını bilirler. Özellikle televizyonda yer alan programların büyük kısmı için bunu söylemek mümkündür. Yazılı kültürde fıkraların aktarıcısı ve okuyucusunun aralarındaki dolaylı ilişki elektronik ortamında da mevcuttur, aynı zamanda okuyucu ve izleyici kitlesinin çeşitliliği de her iki kültürel ortam için ortaktır. Fakat bunların dışında elektronik kültür ortamını ayrı kılan en temel nitelik görsel ve işitsel olanı kullanması ve ürünlerini ulusaldan evrensele taşıyabilecek güce sahip olmasıdır. Özellikle televizyon ve internet bu güce sahip iki iletişim aracıdır.

Ç. Fıkra Tipi

Fıkra tipi, halkı temsil yeteneği kazanan, her fıkra kompozisyonunda olayların etrafında geliştiği başkahraman, ana tiptir. Hayatın akışı içerisinde, ana tip olmamasına rağmen, tipleşme eğilimi gösteren ikinci dereceden tiplere de alt tipler denilmektedir (Yıldırım, 1999: 18). Fıkra tipleri tarihte varlığı bilinen yaşamış şahıslar olabileceği gibi, farklı bölge ve zihniyetlerin düşünce yapılarını, hayat tarzlarını, inanç ve uygulamalarını ortak bir şahsiyet halinde ortaya koyan tipler de olabilir. Fıkra tiplerinin ortak özelliği, şahsi kimlik ve kişiliklerinden bir kenara bırakarak, toplumun onlara yüklediği kimlik ve sorumlulukla hareket etmeleridir. Halkın, olaylar, sorunlar karşısındaki duygu, düşünce ve eylemlerini ifade etmede söz hakkına sahip olan fıkra tipleri, bir bakıma, uygun görülmeyen, onaylanmayan davranış ve kişilere tepki mekanizmasıdır. Bu anlamda fıkra tipleri, birbirlerinden bariz özelliklerle ayrılmayıp toplumun onlara yükledikleri ortak görev şuuruyla, halkın zekâsını, söz ustalığını, tasarım gücünü, olaylar karşısındaki duyarlılığını, anlama, anlamlandırma ve değerlendirme yeteneğini temsil ederler. Şenocak bu durum için şöyle bir ifade kullanmaktadır; Toplumun sözcülüğünü üstlenen birinci derecedeki kahraman/fıkra tipi iyi, güzel ve doğru değerlerin zıddını savunan ikinci,

üçüncü derecedeki fıkra kahramanlarıyla verdiği söz düellosundan aklın gücüyle galip çıkar (2007: 21).

Sosyal yapıdaki zihniyet farklılıkları, dünyayı algılama ve düşünceleri eyleme geçirmedeki uygulama alternatifleri var olduğu müddetçe, yüklendikleri farklı görevlerle Türk dünyası içinde çeşitlilik gösteren fıkra tiplerinin tek tipe indirgenmesi mümkün değildir. Ancak, sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi farklılıklarla beraber fıkra tiplerinde meydana gelebilecek değişim ve fıkra tiplerine yüklenecek yeni görevler de toplumsal gelişiminin doğal bir parçasıdır (Eker, 2009:118).

Fıkra tipleri, başlangıçta ferdi karakterleri temsil etseler de, fıkra tipi özelliğine ulaştıklarında, halkın aklını, gözünü, kulağını, zekâsını, yargı gücünü temsil ederek anonim şahsiyet haline dönüşür (Yıldırım, 1999: 18).

Bir fıkra tipine mal olan metnin zaman içerisinde başka bir fıkra tipine yakıştırılması, toplumun, içinde bulunduğu yeni hayat düzenine uyarlayarak ortaya koyduğu değişikliğin bir sonucudur. Bunun yanında, R. Rosiere'in, efsanelerle 'birinin yerine diğerinin geçmesi kuralı'nı fıkra için de geçerli kabul edebiliriz: Bu kurala göre, unutulmaya yüz tutmuş bir fıkra kahramanı, sevilen, beğenilen bir başka fıkra tipinin kişiliğinde varlığını devam ettirir. Geçmişten günümüze fıkra kompozisyonları dikkate alındığında, fıkra tipleri arasındaki geçiş dikkati çekecektir(Eker, 2009: 118).

Mahalli fıkra tiplerinin yanı sıra İstanbul, tarihsel süreç içinde yaratılan fıkra tipleri itibarıyla çok zengin bir merkezdir. İpek Yolu'nun ticaret ve kültür tarihi bakımından önemli bir halkası olan Anadolu ve Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul, büyük bir mizah birikimine sahiptir. Bu birikim, Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa ve İncili Çavuş gibi ünleri yaygın fıkra tipleri yanında, çoğu tarihsel kişilerle ilgili olmak üzere pek çok tipi yaratmıştır. İpek Yolu ve Orta Asya, İran, Kafkasya, Arap Yarımadası, Kuzey Afrika, Akdeniz Adaları, Anadolu ve Balkanlar, birbirini etkileyen ve geçişler yaşayan fıkra tipleri ile fıkraların kaynaştığı diğer coğrafyalardır (Koz, 1995: 333-334).

D. Türk Fıkralarıyla İlgili Tasnifler

Günlük konuşmalarla gazetelerdeki köşe yazılarında sadece espri cümleleriyle de yer bulabilen fıkralar, halkın yaratıcı zekâsını, gözlem ve ayrıntıları izlemekteki ustalığını, bütün olumsuz şartlara rağmen dimdik ayakta kalabilen mizah yeteneğini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Toplumunun içinde bulunduğu ruh hallerini anlaşılabilmesi açısından da büyük bir önem taşıyan fıkralar, halk edebiyatı araştırmacıları tarafından, bazı özelliklerine göre şu şekilde tasnif denemeleri yapılmıştır:

1. Tarihin belirli döneminde yaşamış, fakat hayatı efsaneleşmiş kişiler çevresinde doğan fıkralar: a) Memleketin her tarafında tanınan ünlü tipler (Nasreddin Hoca, İncili, Çavuş, Bekri Mustafa gibi); b)Yalnızca yasadıkları bölgede tanınan tipler (Tayyip Ağa-Konya; Niyazi Dede Sivas.);
2. Bir topluluğu temsil eden tipler çevresinde meydana gelen fıkralar: a) Din ve inanışla ilgili olanlar (Bektaşî, Hoca, Tahtacı, Kadı, Derviş vb.); b) Bir bölge halkıyla ilgili olanlar (Laz, Kürt, Arnavut, Kayserili, Yahudi gibi.); c) Bir karakter ya da meslek grubu ile ilgili olanlar (Ahmak, cahil, deli, sarhoş, cimri, hırsız gibi.);
3. Eş kahramanlı fıkralar (Hoca -talebe, karı-koca, usta-çırak, efendi-uşak vb.) (Kılınç, 2010: 15-16'dan TDE Ans. 1978: 221)

Faik Reşâd, belli ölçüleri esas alarak “Külliyyât-ı Letâif” adlı ilk büyük fıkra külliyyatını yayımlamış olan, Fâik Reşâd tasnif etmiştir. Ayrıntılı bir şekilde yapılan tasnif şöyledir:

1. Müluk, Ümera, Vüzera, Hükkam,
2. Zevat-ı Mukaddese, Ulema, Urefa, Mesayih, Hükema,
3. Şuara, Udeba, Müellifin, Muharririn,
4. Zürefa, Ezkiya, Hazır – Cevaplar,
5. Memurin, Diplomatlar,
6. Mehakim, Deavi, Müftehimin ve Mahkumin, Avukatlar, Şahidler,
7. Askerlik, Harp, Atıcılık, Binicilik,
8. Etibba ve Mütebbabibin, Zamir ve Metümarizin,

9. Eimme, Vaizin, Rehabin, Müraiyan,
10. Muallimin ve Muteallimin,
11. Aile, Zevc ve Zevce, Ebeveyn, Evlad, Akraba,
12. Ahval-i Nisvan, Muasekat, İzdivacat, Mütelyabat-ı İsvebazane ve
13. Harfendazane,
14. Cühela, Hümeke, Sadeddilan, Köylüler, Kaba Adamlar,
15. Ziyafet, Et'ime, Matbah, Lokanta, Asçı, Vekilharç, Oburluk, Açgözlülük,
16. Müsafirlik, Mizbanlık
17. Fakirlik, Dilenci, Cerrar, Zügürt, Tüfeyli,
18. Ehissa ve Mümsikîn, Taamkaran,
19. Esnaf, Tüccar, Amele,
20. Sarhoşlar, Tiryakiler,
21. Hırsız, Dolandırıcı, Ayyar, Yankesici, Zorba, Eşkıya, Çapkın, Serseri,
22. Hizmetkâr, Lala, Daye, Mürebbi, Köle, Cariye, Müdür-î umur, Kâhya,
23. Süfaha,
24. Seyahat, Vesait-i Nakliye (at, araba, şimendifer, vapur, kayık, otel, han),
25. Eğlence Mahalleri (müsamere, balo, tiyatro, kahvehane, gazino),
26. Oyuncular,
27. Mübalağacı, Yalancı, Tafrafuruş, Lafazan, Korkak,
28. Müteellih, Mütenebbi, Müneccim, Muabbir, Falcı, Sihirbaz, Efsuncu,
29. Mucanin ve Meczib.
30. Netayic-i gayr, Müterakkıbe, Kabahatten büyük özürler,
31. Cühela, Galat söyleyen ve okuyanlarla dili dönmeyenler, İyiler, Dilsizler,
32. Hayvanat ve Cemadata müsned fikarat,
33. Letaif-i manzume(Yıldırım, 1999: 20-21).

Saim Sakaoglu, Türk Fıkraları ve Nasreddin Hoca adlı eserinde fıkraları üç ana başlık altında toplayarak tasnif etmiştir:

I. Tarihte yaşamış şahıslar etrafında teşekkül eden fıkralar.

1. Her bölgede tanınan ünlü tipler (Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Bekri Mustafa gibi)

2. Sadece yasadıkları bölgede tanınan tipler (Tayyip Ağa “Konya”, Niyazi Dede “Sivas”, Murtaza “Kastamonu”, İbik Dayı “Elazığ” gibi)

II. Bir topluluğu temsil eden tipler etrafında teşekkül eden fıkralar.

1. Din veya bir inanış sistemiyle ilgili olanlar (Hoca, Kadı, Bektaşî, Tahtacı gibi)

2. Bir bölge halkıyla ilgili olanlar (Karadenizli, Kayserili, Karatepeli gibi)

3. Bir karakter veya meslek grubuyla ilgili olanlar (Ahmak, deli, cimri, sarhoş, hırsız, doktor gibi)

III. Eş kahramanlı fıkralar (Hoca–talebe, usta–çırak, ebeveyn–evlât, komutan-askeri gibi) (Sakaoglu, 1992: 43-44).

Pertev Naili Boratav, 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı adlı eserinde fıkraları iki ana gruba ayırmıştır:

I. Kişileri belli halk tipleri olan fıkralar. Bu tipler ya;

1. Ünlü adlar taşıyan ve gerçekten tarihe mal olmuş sayılan kişilerdir: Bekri Mustafa, İncili Çavuş gibi; ya da

2. Özel adlarla anılmayıp bir toplum zümresini temsil eden kişilerdir: Bektaşî, Tahtacı, Yörük gibi.

II. Belli bir topluluk tip, ünlü bir kişi söz konusu olmaksızın, ortadan insanların güldürücü maceralarını konu edinen fıkralar: Karı-koca, çocuklarla ana baba, uşak-efendi, asker-subay vb. hikâyeleri gibi. Şaşırtıcılığı ve eğlendiriciliği sadece açık saçık olmaktan ileri gelen fıkralar da bu bölüme girer(Kılınç, 2010: 18'den Boratav, 1969: 86-87).

Agâh Sırrı Levend, Türk Edebiyat Tarihi adlı eserinde fıkraları şöyle tasnif etmiştir:

“1. İncitmeyen gülmece ve alay,

2. Mutayebe ve mulatafa adı altında şakalaşma,
3. Kaba şaka, sataşma ve taslama,
4. İğrenç yerme ve sövme (Levend, 1998: 152) .

Lâmiî Çelebi'nin Letâifnâmesi'ndeki tasnif şöyledir:

1. Çocuklar üzerine hikâyeler,
2. Deliler üzerine hikâyeler,
3. Çeşitli başka insanlar üzerine hikâyeler,
4. Karı – koca üzerine hikâyeler,
5. Hayvan masalları,
6. Cansız şeyler üzerine hikâyeler (Kılınç, 2010: 19'dan Boratav, 1992: 298).

Yıldırım'ın fıkra tiplerini esas alarak yaptığı tasnifi şöyledir:

1. Ortak şahsiyeti temsil yeteneği kazanan ferdi tipler (Nasrettin Hoca, İncili Çavuş, Bekrî Mustafa, Esenpulat, Ahmet Akay, Kemîne, Bektaşî, Adlar Köse, Haşmet, Koca Ragıp Paşa, Mîrâlî, Nasreddin Tûsî, Keçecizâde İzzet Molla, Karagöz)
2. Zümre tipleri (Mevlevî, Yörük, Terekeme, tahtacı, Köylü)
3. Azınlık tipleri (Etnik kökene dayanan Müslüman veya Hristiyan tipler)
4. Bölge ve yöre tipleri (Kayserili, Çemişkezekli, Andavallı, Karadenizli, Konyalı)
5. Yabancı tipler (Behlûl-i Dânende, Karakuşî Kadi)
6. Gündelik tipler (Ana-baba, karı-koca, kaynana, deli, cimri, topal, sağır, hırsız, eşkıya, bıçkın, imam, kadı, asker, şair,...)
7. Moda tipler (Geçici, değişken olaylara bağlı, zamanla kaybolup yerini yenilerine bırakan tipler) (Yıldırım, 1999: 24).

E. Gülme Kuramları ve Fıkralar

1. Gülme Kuramları

Gülme, insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli unsurdur. Gülme eyleminin insana özgü oldukça karmaşık bir yapıya sahip olması, bu konuda birçok felsefi görüşün ortaya atılmasına sebep olmuştur. Mutluyken gülme, birinin dalgınlığına veya sakarlığına gülme, sinirden gülme, dışardan gelen bir fiziksel müdahale yoluyla gülme, alay ederek gülme, dinlenen bir fıkraya gülme gibi çeşitli gülme durumları, çeşitli nedenlerden kaynaklanan gülmelerdir. Eker, gülme üzerine çeşitli bakış açılarına sahip düşünür ve yazarların gülme konusundaki tanımlarını şu şekilde vermiştir: “Zayıf ve zararsız olmak şartıyla, bir kişinin diğerleri üzerinde üstünlük kurma isteğinin ifadesi”, “Yıkılan bir umudun hiçliğe doğru ani değişiminden doğan bir duygu”, “Bir kötülüğe karşı kayıtsız olduğumuzda veya ondan bize zarar gelmeyeceğini anladığımızda meydana gelen sevinç”, “İnsana özgü, ciddi olmayan fizyolojik bir olay “İnsana özgü, ciddi olmayan fizyolojik bir olay”, “Uyumsuzluğa karşı verilen toplumsal ceza”, “Kültürün iç dinamiklerinden doğan bir sosyal denetim şekli”, “Birdenbire duyulmuş bir gurur”, “Sinirsel gücün doğal yatağından birdenbire saparak yeni bir yola girmesi”, “İki düşünce arasındaki karşıtlık”, “İnsanın hazlar algılamasından veya duyulmamasından doğan bir psikofizyolojik eylem”, “İstirap anında çıkarılan çığlık ve haykırışlardan farklı olarak, diyaframın kesintili kasılmasından sonra derin bir iç çekme ile ortaya çıkan hoşnut olma durumu”, “Savunucu bir ısırma veya ağızdan birtakım maddeleri atmaya yönelik koruyucu bir cevap verme”, “Toplumsal gülüş, ortak bir saldırı veya geri çekilmeye çağrı”, “En yüksek kompleks yapı içerisinde, belirtici olarak kullanılabilen refleks düzeyinde, en yoğun cevabın alındığı bir ortamı hazırlayan yaratıcı güç”, “Dairesel hareketin homojenliği sonucu ortaya çıkıp bedene haz veren fizyolojik bir olay”, “İnsanın şaşkınlık uyandırıcı bir olayı açıklama çabasının ardından ortaya çıkan zıt heyecanlar sonunda duyulan öfke”, “Psikolojik şaşırma sonucunda oluşan kanın kaynaması olayı”; “Göğüs kaslarının titremesi, kaynama halinde olan kanın sesi” (Eker, 2003: 64-65). Bu tanımlar gülmeyi fizyolojik, bilişsel, psikolojik, sosyolojik vb. açılardan ele almışlardır.

Geçmişten günümüze gülme ve gülmenin nedenleri konusunda birbirinden farklı veya birbirini destekler nitelikte görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşler genelde üç kuram etrafında toplanmaktadır.

1.1. Gülmede Üstünlük Kuramı

Temelde Morreall'ın “Gülme, bir kişinin diğer insanlar üzerindeki üstünlük duygusunun bir ifadesidir” düşüncesine dayanan bu kuram, gülmeceye ilk kavramsal yaklaşımın sonuncudur. Üstünlük kuramının temelleri, Platon ve Aristoteles'e kadar götürülebilir. Platon'a göre gülmenin nesnesi insani şeytanlık ve budalalıktır. Gülünç kişi, kendini olduğundan farklı sanan kişidir; bu nedenle kendini üstün gören bu insanlara gülünür. Genellikle de insanların kusurları üzerine gülüdüğü için gülme, insani açıdan zararlıdır. Bu nedenle Platon komediyi tehlikeli görmüştür. Aristoteles ise gülmeyi alayın bir türü olarak görmüş ve Platon'a yaklaşmıştır. Aynı kuramın savunucularından olan Thomas Hobbes, üstünlük kuramını geliştirmiştir. O da gülmenin insan kişiliğine zarar vereceğini düşünmektedir. Ancak Hobbes, bir kişinin kendisini başkalarıyla karşılaştırmaktan dolayı değil de, başkalarının eksikliklerini görerek kendi üstünlüklerini bir anda kavramış olmaktan güldüğünü ifade ederek üstünlük kuramına farklı bir yaklaşım getirmiştir (Kumartaşlıoğlu, 2017: 150). Bir anlamda gülmeyi olumsuzlayan bir tutum içerisinde olan bu düşünürler başkalarına yukarıdan bakarak kendi kendini iyi hissetmenin yanlış bir tavır olduğu kanısındadırlar. Fikret Türkmen¹¹ bu kurama ilişkin gözlemleri şu şekildedir: Üstünlük teorisinde ilgimiz daha çok gülmenin duygu yönüne kaymakta, eğlence, zafer kazanma duygusu ve galibiyetten doğan insanın kendi kendini kutlaması söz konusu olmaktadır (Türkmen, 1997: 47).

Morreall'a göre ise gülme ve alay etme birbiriyle çok iç içe bir durum olup “alaycı gülme” olarak ifade edilebilir; ilkel toplumlarda “alaycı gülme”nin örnekleri çoktur. Hatta incelemelere göre çocukların en eğlenceli buldukları şey, başkalarının acı çekmelerine gülmeleridir. Bu tarz gülme, yetişkinlikte de insanın doğal eğilimi olarak görülmektedir; örneğin haksızlık yapan kişinin çektiği acı durumlara gülme,

¹¹ Fikret Türkmen, bildirisinde “Tehlikenin ortadan kalkması ile duyulan rahatlama veya önceki durumumuzdan daha iyi bir halde bulunmamızın verdiği duygu ‘gülme’ sebebidir diyen üstünlük kuramı ile rahatlama kuramı aynı alanda birleşmektedir.” Şeklindeki görüşüyle üstünlük kuramını, rahatlama kuramıyla birlikte değerlendirmiştir.

arkadaş çevrelerindeki iğnelemeler, televizyon programlarındaki durum komedileri buna örnek olarak verilebilir (Kumartaşlıoğlu, 2017: 151). Bergson da “alaycı gülme” fikrini destekler nitelikte, gülmenin fonksiyonunun utandırarak küçük düşürmek olduğunu belirten görüşünü bildirmiştir (Kumartaşlıoğlu, 2017: 151).

Üstünlük kuramına göre kişi, herhangi bir gülme durumunda kendisi ile gülünen kişiyi kıyaslayarak, kendisini üstün bir konuma getirir. Bunun sebebi güldüğü şeyin kendisinin başına gelmemiş olmasıdır; bu durumda başına gülünecek bir şey gelen kişiden üstündür. Kişi bazen kendi başına gelen durumlar karşısında da güler. Üstünlük kuramına göre bu durum, kişinin güldüğü anının daha önceki durumuna göre daha üstün olduğu ile ilgilidir. Yani başka bir deyişle kişi, gülen kendi ile gülünen kendini başka bir kişiymiş gibi görmektedir.

Bütün gülme çeşitleri Üstünlük kuramıyla açıklanamaz. Her üstünlük taslama da gülmeye sebep olmaz. Kişinin kendisini başka biriyle kıyaslamaya sokup güldüğü durumlar dışında da gülme durumları vardır. Başka bir deyişle bütün gülme durumlarını, “alaycı gülme” içerisinde değerlendirmek doğru bir yaklaşım değildir.

1.2. Gülmede Uyumsuzluk Kuramı

Uyumsuzluk kuramında gülme, “Belirli uygunsuzluk, uyumsuzluk ve münasebetsizliklerin eğlenceyle sonuçlandığı gerçeğine dayanır” ve “umulmadık, mantıksız ya da şöyle ya da böyle uygunsuz olan bir şeye karşı gösterilen zihinsel bir tepkidir” (Kumartaşlıoğlu, 2017:151). Bu kuramda kişinin bilişsel ya da düşünsel yanı ortaya çıkar. Uyumsuzluk kuramının ardındaki temel düşünceye göre, “Nesneler, bu nesnelerin nitelikleri, olaylar vs. arasında belirli kalıpların bulunmasını beklediğimiz düzenli bir dünyada yaşamaktayız. Bu kalıplara uymayan herhangi bir şey başımıza geldiğinde güleriz” .Bir gülme kaynağı olarak ilk defa uyumsuzluğu, Aristoteles Rhetoric adlı eserinde göstermiştir. Bu eserde belirtildiğine göre, dinleyiciler arasında önce bir beklenti yaratıp sonra konuşmayı beklenmedik bir yere getirmek, konuşmacının güldürme yollarından biridir. Uyumsuzluk kuramı XVII. ve XVIII. yüzyıllarda daha ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Bu kuramın en meşhur savunucuları Kant ve Schopenhauer’dur. “ Her şey katılırcasına gülmeyi başlatabilir” diyen Kant, gülmenin saçma bir şeyle ortaya çıkacağını savunmaktadır. Schopenhauer’a göre ise, “Gülmenin nedeni, bir kavramla, o kavram ilişkisi içinde

düşünülen gerçek nesnel arasındaki uyumsuzluğun aniden algılanmasıdır ve gülmenin kendisi bu uyumsuzluktan başka bir şey değildir” (Kumartaşlıoğlu, 2017: 151).

Uyumsuzluk kuramına göre fiziksel bozukluklar, bilgisizlik ya da aptallıklar, ahlaki bozukluklar ve başarısız işler gülmeye neden olabilir. Ayrıca taklitten doğan mizah, rastlantılar ya da beklenmedik tekrarlar, karşıt şeylerin bir arada olması, uygunsuz bir yerde ya da durumda olan şeyler, sunuştaki uyumsuzluk gibi durumlar da gülmeye neden olur (Kumartaşlıoğlu, 2017: 152).

Gülmeyi sadece tek yönüyle ele alan uyumsuzluk kuramı da bütün gülme durumlarını tek başına karşılayacak niteliklere sahip değildir. Bütün uyumsuzluklar gülmeye neden olmadığı gibi, bilişsel ve düşünsel olmayan gülme durumları da vardır. Bebek gülmeleri, gıdıklanma ya da sevinç gülmeleri buna örnek olarak verilebilir.

1.3. Gülmeye Rahatlama Kuramı

Fiziksel ve biyolojik olarak gülmeyi rahatlama kuramı açıklamaktadır. “Rahatlamanın, gülme durumu için uygun olabilecek iki biçimi vardır. Kişi, ya serbest kalan sinirsel enerjiyle bu duruma girebilir, ya da gülme durumunun kendisi, sinirsel enerjinin serbest kalmasına olduğu kadar, birikmesine de neden olabilir”. Örneğin, şiddet ve cinsellik gibi durumlara karşı gösterilen toplumsal yasaklar, bazı durumlarda gülmeye neden olur. Ya da bir kişi, sevmediği ancak bu duygusunu yansıtamadığı bir kişi tökezleyip düştüğünde, içinde bastırıldığı duyguyu gülme biçiminde ortaya çıkarabilir. Cinsel içerikli bir fıkra anlatımı da benzer biçimde bastırılan bu duygunun gülme ile ortaya çıkarılması için bir vesiledir. Gülme ile daha önce birikmiş olan sinirsel enerji rahatlama olarak açığa çıkar. Bu kuramın savunucuları Herbert Spencer ve Freud’dur. Spencer’e göre vücutta biriken enerjinin boşaltılması, yoğunlaşan duyguların uygunsuzluğuyla ortaya çıkar. Gülme, rahatlama duygusunun en çok etkilediği kaslarla, gülen kişinin ellerini vurmasıyla, enerji eğer daha da şiddetliyse kişinin arkaya öne eğilmesiyle ortaya çıkar. Freud ise, rahatlama kuramı üzerindeki düşüncelerini kendi oluşturduğu psikanalitik kuramla özdeşleştirir. Freud’a göre gülmenin üç türü olan şaka, komik durumlar ve mizah, vücutta depolanan gereksiz enerjinin açığa çıkmasında kullanılırlar. “Freud, şaka

yaparken, bastırılmış ya da yasaklanmış duygu ve düşünceler için kullanılacak olan enerjiyi, komik durumlar tepki verirken düşünmek için kullandığımız fazla enerjiyi, mizah için ise, duygularımızca kullanılmayan enerjiyi harcadığımızı söyler” (Kumartaşlıoğlu, 2017: 152).

Bütün mizahi gülmeler tek başına rahatlama kuramıyla da açıklanamaz. Çünkü gülme üzerine herhangi bir duygusal uyarım ya da enerjinin birikmesi olmadan gülmek pek mümkün değildir.

John Morreall, bütün gülme durumlarının tek başına bu kuramlarla açıklanamadığını belirterek, bütün gülme kuramlarının tek bir durumda birleşebildiği varsayımında bulunmaktadır (Kumartaşlıoğlu, 2017:152).

2. Gülme Kuramları Açısından Fıkraların Değerlendirilmesi

İnsanları güldürmek, güldürürken de bazı hususlara dikkatini çekmek amacıyla anlatılan fıkralarda temel husus mizah ve hicivdir. Fıkralar temelde gülmeyi ön plana çıkarsalar da esasında gülmeye neden olan durumları ortaya çıkararak, insanları bu durumlar üzerinde düşünmeye sevk ederler.

Fıkralarda görülen gülme durumları, belli başlı bazı konular etrafında oluşur. Türk fıkraları, insana nesne özelliği veren davranış, nitelik ve kusurlar / ferdi özellikler; sosyal hayat, idare eden-idare edilenler; dini inanç ve uygulamalar; ahlaki ve ailevi değerler konularını ele alırlar. Bu konular etrafında uyuşmazlık, çatışma durumları, üstünlük duygulan, gerilim yaratma gibi durumlarla fıkralarda gülme durumu ortaya çıkmaktadır (Kumartaşlıoğlu, 2017: 153).

Gülme kuramları, gülme durumlarının birer yönünü ele alarak gülmeye sebep olan şeyleri açıklamaktadır. Üç kuramında açıklamakta eksik kaldığı gülme durumları mevcuttur.

Türkiye’deki fıkra araştırmalarında gülme kuramları kullanılmıştır. Fıkraların gülme kuramları kullanılarak incelenmesi fıkra araştırmalarına farklı bir boyut kazandırmıştır. Fıkra anlatıldıktan sonra ortaya çıkan gülmenin nedenleri fıkranın içeriğine, fıkra tipine, icra edildiği ortamın kültürel durumuna, dinleyici kitlesinin bakış açısına ve beklentisine göre açıklanmaya çalışılmıştır.

Gülme kuramlarını fıkralarda ilk uygulayan araştırmacı, “Mizah Teorileri ve Nasrettin Hoca Fıkraları” (1996), “Gülme Teorileri ve Bursa Yöresi Yörük Fıkralarının Analizi” (2002) başlıklı çalışmalarıyla Fikret Türkmen’dir. Ayrıca Fikret Türkmen Kıbrıs fıkralarının gülme teorileri ile incelendiği “Mizah Teorileri ve Kıbrıs Türk Mizahı” (Gökbulut 2003) başlıklı bir yüksek lisans çalışması da yaptırmıştır. Zülfikar Bayraktar, gülme kuramlarını Nasrettin Hoca fıkralarına “Mizah Teorileri ve Mizah Teorilerine Göre Nasreddin Hoca Fıkralarının Tahlili” (2010) başlıklı doktora çalışması ile uygulamıştır. Ayrıca, Metin Ekici’nin “Gülme, Mizah ve Mahalli Bir Fıkranın Kültürel ve Edebi Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme” (2000), Yasemin Tufan’ın “Uyumsuzluk Kuramı Bağlamında Sanal Ortamda Temel Fıkraları” (2007), Halil İbrahim Şahin’in “Bektaşî Fıkraları ve Gülme Teorileri” (2010), Zülfikar Bayraktar’ın “Nasreddin Hoca ve Timur Konulu Fıkraların Gülmede Üstünlük Kuramı Açısından Değerlendirilmesi” (2012), Müzeyyen Sağlam’ın “Bektaşî Fıkralarının ‘Uyumsuzluk Kuramı’ Bağlamında İncelenmesi” (2013), Hilal Gaye İnce’nin “Bekri Mustafa Fıkralarının Üstünlük Kuramı Bağlamında İncelenmesi” (2014) başlıklı çalışmalar, Türk fıkralarını gülme kuramları ile açıklayan çalışmalara örnek olarak gösterilebilir.

2.1. Fıkralarda Üstünlük Kuramı

Bir anlatı olarak fıkralar, genellikle bir tip merkezi etrafında kurulur. Fakat buna rağmen her zaman bu tipin fıkrâ içinde iletişime geçtiği bir kişi veya grup vardır. Bu fıkrâ tipleri belli fikirlerin, görüşlerin veya belli kesimlerin temsilcileridir. Fıkrâ tipi bazı fıkralarda muhatabıyla karşılıklı diyalog içerisine girerek savunduğu görüşü ile karşı tarafın görüşünü çürütür. Fıkrâ kişilerinin bu esnadaki iletişimleri, fıkrâ sonunda gülmeye sebep olacak bir durum ile sonuçlanır. Çoğu fıkrâda fıkrâ tipi, girdiği iletişim ve diyaloglar ile karşısındaki kişiyi alt etmiş ve üstün bir duruma geçmiş olur. Fıkrâ tipleri güldürürken bir fikri savunmayı hedefliyorsa, aslında üstün olan fıkrâ tipi değil onun savunduğu fikir veya görüştür. Çünkü fıkrâ tipleri toplum içerisinde temsil yeteneğine sahip olan fıkrâ kahramanlarıdır.

Türk kültüründe Nasrettin Hoca ve Bektaşî fıkrâ tipleri temsil yeteneği en güçlü fıkrâ tiplerine örnektir. Üstünlük kuramları bu açıdan Nasrettin Hoca ve Bektaşî fıkralarında daha net yorumlanabilir.

2.2. Fıkralarda Uyumsuzluk Kuramı

Gülmenin bilişsel yönüyle ilgilenen bu kurama göre, insan zihninde hazır olan formların dışında bir form ile karşılaşıldığında gülme meydana gelir. Gerçek hayatta yaşanan olaylar, insanın sergilediği tavır ve davranışlar, söylenen sözler vs. gibi durumlar insan zihnini kurgulayarak bir düzen oluşturur. Bu düzen içerisinde yer alan her şey normal olarak görüldüğü için düzenin dışında bir durumla karşılaşılması beklenmeyen ve normal olmayan bir durumdur. Bazı fıkralardaki komik unsur, insan zihninin alışlagelmiş durumlarının dışında başka bir durumla karşılaşmasıyla ortaya çıkar. Fıkralarda beklenmeyen bir söz veya davranışla bitmesi gülmeye sebep olur.

Nasrettin Hoca fıkraları, gülmenin uyumsuzluk kuramı ile açıklanmasında bize birçok malzeme sunmaktadır.

2.3. Fıkralarda Rahatlama Kuramı

Gülmenin fizyolojik ve biyolojik yönü rahatlama kuramının kapsamı içerisinde değerlendirilmektedir. Buna göre gülme, daha önce bastırılmış enerjinin bir anda boşalması veya ortaya çıkması sonucu meydana gelmekte ve kişinin fiziksel olarak rahatlama ile sonuçlanmaktadır. Sosyal hayatta birtakım baskı ve kısıtlamalar, cinsel yasaklamalar, toplum kuralları vb. neticesiyle bastırılmış hisler, vücutta bir enerji birikimine neden olur. Baskı ve kısıtlamaların uygun şartların oluşumuyla ortadan kalktığı durumlar gülmeye yol açabilir (Kumartaşlıoğlu, 2017: 153).

Türk fıkra tiplerinden en önemlisi olan Nasrettin Hoca, fıkralarıyla hem kendine hem de fıkra dinleyicisine rahatlama hissi vermektedir. Böylelikle onun fıkraları rahatlama kuramını açıklamak için örnek teşkil edebilmektedir (Kumartaşlıoğlu, 2017: 158).

BİRİNCİ BÖLÜM

STEREOTİP KAVRAMI VE FIKRALARDA STEREOTİPLER

1.1. Tip, Tipoloji

Masal, destan, halk hikâyesi gibi edebi anlatılarda olduğu gibi fıkrada da “tip” incelemelerinin önemi oldukça büyüktür. Bu edebi anlatıları incelemek için anlatılardaki tiplere ilişkin tahlil ve yorumlamaları da yapmak gerekmektedir. Tiplerle ilgili anlatı ve yorumlar sadece tiplerin bulunduğu anlatıları değil, anlatıların içinde oluşturulduğu toplumları da her açıdan daha açık, anlaşılır bir konuma getirmektedir. Tipler bir bakıma edebi anlatıların giriş kapısı işlevini görmektedir.

Edebi anlatılar içinde oluşturulduğu toplumun ve dönemin sosyal, psikolojik ve felsefi anlayışını yansıtmaktadır. Bu anlatılarda kişi üzerine inşa edilenler, anlatılardaki kahramanlar sayesinde dönemin ideal insan tipini ortaya koymaktadır. Böylelikle tip haline dönüşen anlatı kahramanları yalnızca içinde buldukları anlatı ile değil aynı zamanda toplumun içinde bulunduğu dönem ve daha sonrası için bir sosyal olgu haline dönüşmektedir.

Antti Aarne'nin Masalların Tip Katalogu ve Stith Thomson'un Halk Edebiyatı'nın Motif İndeksi, V. Propp'un Masalın Biçimi vb. hazırlamış olduğu tip ve motif indeksleri batılı araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır. Türk araştırmacılar da bu önemli kaynaklardan yararlananlar arasında yer almaktadır.

Nurullah Çetin tipi tanımlarken Yunanca ‘typus’, çoğaltma, kalıp, basım için temel örnek anlamına gelmektedir. Tip, ayırıcı özellikleri olan bir zümrenin, bir grubun veya bir sınıfın temsilcisi konumunda yer almaktadır (2012: 147). İfadelerini kullanırken Çiftlikçi, tipi temsilcisi olduğu sosyal dünyanın kültürünü, medeniyetini

ve dünya görüşünü bir kişi tarafından yansıtılması olarak görmektedir (2000: 44). Tip kavramı TDK Türkçe Sözlükte, “Aynı cinsten bütün varlıkların veya nesnelerin temel özelliklerini büyük ölçüde kendinde toplayan örnek.” (2005: 1983) şeklinde tanımlanmaktadır.

“Kelime anlamı itibariyle cins, tür, numune, örnek anlamlarına gelmektedir. Toplumsal hayatta bazı insanlar farklıdır: duyuş, davranış, düşünüş ve eylem itibariyle; meslek, mizaç ve işlevleriyle ötekilerden ayrılırlar. Beşeri meziyet ve kusurlar onlarda daha belirgin, daha somutlaşmış gibidir. Bu yönleriyle onlar, ait oldukları cins ve gruplardan ayrılırlar. Ancak buradaki ayrılığı, farklı olmak biçimiyle düşünmek, anlamak daha uygun olacaktır. Tip diye nitelenen kişi, toplumsal kimliğiyle ‘temsili’ bir nitelik taşıır” (Ulutaş, 2015: 19).

Edebi anlatıların temelini oluşturan tipler üzerinde duran önemli isimlerin başında gelen Mehmet Kaplan, “Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar-3/ Tip Tahlilleri” adlı eserinde tip için şu ifadeleri kullanmaktadır; Olaya bağlı oluşan edebi anlatılarda, olayın cereyan etmesinde ilk elden rolü olan ve anlatı boyunca duygu ve durumların kendine bağlandığı bir kahraman bulunmaktadır. Bu kahraman bazen karışık bazen de basit özellikler göstermektedir. “Tip” adı verilen bu kişilerse basit karaktere sahip olup küçük farklar gösterse de bir bakıma anlatılarda ismi değişen genellikle aynı işlevde kullanılan kişilerdir. Edebi anlatılarda tipin sahip olması gereken en önemli unsur benzer anlatılarda başka örneklerinin de bulunmasıdır. Tip anlatıda benzer olaylar örgüleriyle karşılaşır ve benzer fiziki ve manevi unsurları devam ettirirse tip olarak kabul edilebilir. “Tipler sosyal bakımdan manalıdır. Onlar muayyen bir devirde toplumun inandığı temel kıymetleri temsil ederler. Bunlar arasında toplumun sevmediği, küçük gördüğü, alay ettiği tipler de vardır. Tipler vasıtasıyla, içinde vücuda geldikleri toplumun sosyal şartlarını, zihniyet, örf ve adetlerini anlamak da kolay oluyordu.” (2019: 9-10).

Ülkü Eliuz’a göre bütün edebî eserlerde, eserin merkezinde insan unsuru vardır. Edebî eser, kişiler üzerine inşa edilmiş estetik, mitik ve evrensel bir bütündür. Anlatının bünyesinde barındırdığı derin sistemleri çözümleyebilmek için insanı ve insanlık tarihinin örtüşen niteliklerini tahlil etmek gerekir. Edebî eserde toplumsal bir değerlerin kişileşmesi ve bir değer yoğunluğunun insanlaşması anlamına gelen tip sözcüğü anlatım esasına bağlı edebî eserlerin en önemli unsurlarından biridir.

Yoğunluk kazanan değer, nitelik, ölçü tipin genel karakterlerini belirleyen anlam yüklü özellikler bütünü oluşturur (1999:139).

Çetin'e göre tip birbirine az çok benzer insanların temel özelliklerini ve ana niteliklerini bünyesinde barındıran kişidir. Özel yaşantıları, özel durumları içinde genele ilişkin ortak çizgiler bulunur. Tip kişinin içinde yaşadığı fiziksel ve sosyal çevreyle, varlıklarla birlikte bir bütün halinde olup pek çok özelliğe sahip insanın bu özelliklerinden belirginini seçip onu belirtmek demektir (2008: 149-150).

Benzer tanımlamalardan da anlaşıldığı gibi tipler toplumun yaşam şekillerini, gelenek ve göreneklerini, ideallerini algılamamızda oldukça önemli rol oynamaktadır. Her toplum, kendisini farklı zaman ve mekânlarda temsil eden belirli tipler oluşturarak onlara çeşitli görevler yüklemektedir. “Bu sebeple her tip, toplumdaki çeşitli katmanların küçük bir örneğidir. Her tipin kendisine has olan ve toplumca da kabul görmüş belli özellikleri vardır. Her tip, bir veya birden çok özelliği bünyesinde taşıyabilir. Değişik isimlerle, değişik masallarda yer alan fakat olaylar, durumlar karşısında aynı tepkilerde bulunabilen, aynı karakter özelliğini taşıyan kahramanlar, birer tip meydana getirebilirler (Göncü, 2020: 52'den Sever, 1995: 35).”

Tip, içinde oluşturulduğu toplumun ortak özelliklerini bünyesinde barındırdığı ölçüde tanınmaya, yayılmaya ve kabul görmektedir. Halk tarafından tipe yüklenen unsurlar sayesinde tipi görmek istediği kalıplar içerisine sokmuş böylece tip kalıcılık ve edebilik kazanmaktadır. Bunun bir sonucu olarak da tip; halkın gözü, kulağı, hissiyatı, aklı, yargı gücü ve sesi olma görevlerini üstlenmektedir. “Hiçbir tip, ferdi bir şahsiyet olarak ifade edilemez. Tipin şahsiyeti cemiyetin ve bu cemiyette yaşayan insanların ortak eğilimlerine göre şekillenir. Toplumdaki gelişim ve değişime paralel olarak tipe yeni unsurlar eklense de bu durum hiçbir zaman tipin belirgin vasıflarını değiştirmez (Harmancı, 2010: 38).” Tipin bu unsurlara sahip olarak ele alınması onun sosyal kimliğine ilişkin yapılan değerlendirmedir.

Tip ve karakter arasında bazı farklı hususlar yer almaktadır. Tip kavramını daha iyi kavrayabilmek için öncelikle tip-karakter gibi edebi kavramların ayrımını iyi yapmak gerekmektedir. Bu farklılıkları Nurullah Çetin şu şekilde ele almaktadır: “Tip benzerleri çok olan kişinin sosyal boyutuyla işlenmesidir. Amaç ortada belirgin biçimde var olan sosyal bir durum, olay ve olguyu bir kişi vasıta kılınarak

yansıtmaktır. Tip çizmede sosyal olgu amaç, kişi ise araçtır. Karakter ise toplumda benzerleri çok olsa bile özellikleri, durumları, sorunları, beklentileri sosyal düzeye aktarılmadan, toplumsal bir mesele olarak salt bireysel planda irdelenen kişidir. Onun dramı, sosyal boyuta taşınmadan; salt kendi bireyselliği içinde bırakılır. Karakter çizmede kişi, tipte olduğu gibi araç değil amaçtır. Asıl olan sosyal bir durumun verilmesi değil; kişinin açılması ve sergilenmesidir.” (2008: 162).

Metin Ekici, “Dede Korkut Kitabı’nda Kadın Tipleri” adlı bildirisindeki tip ve karakter arasındaki farklılıkla alakalı anlatılardaki “iç ve dış dünyaya yönelik” olayı yaşayan kişilerin karakter olduğunu, bu karakterlerin sabit unsurlarının az olduğunu ve her anlatmada farklılıklar gösterdiğini belirtmektedir. Kurmaca olan bu karakterler, yazarın hayalinde oluşturduğu özellikleri iletirler. “Tip” ise değişmez unsurlara sahiptir ve yalnızca tek bir anlatıda değil benzer nitelikleriyle birçok anlatıda karşımıza çıkmaktadır. “Tipler muayyen bir devirde toplumun inandığı temel kıymetleri temsil ederler” (2000: 124).

Ülkü Düzgün Kara tip, şahsiyet ve karakter ile ilgili olarak “Başkurt Destanlarının Tipolojisi” adlı doktora tezinde görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir: Edebî anlatılarda “tip” kavramı, karakter ve şahsiyet kavramlarından tamamen farklılık göstermektedir. Tip sosyal açıdan anlam ifade etmektedir. Onlar edebî anlatılar içinde, muayyen bir devirde toplumun inandığı temel kıymetleri temsil eder. Toplumun inandığı temel kıymetlerden kastedilen sadece idealler değildir. Toplum ideal olmayanları da tipolojik bir tasnife tabi tutar. Edebî eserler dikkatle incelendiğinde “tip”in birden fazla sıfatı olduğu görülmektedir. Hatta bu tiplere özgü sıfatlar bir süre sonra insanların kişiliklerinin tasvirinde birer benzetme unsuru olarak kullanılmaya başlamıştır. Yani, tiplerin sahip olduğu özellikler, bir milletin -müspet veya menfi- ortak değerlerini bünyesinde barındırır. Tip, tarihi bir şahıs olabileceği gibi hayalî biri de olabilir. Fakat eser içindeki macerasına devam ettiği sürece tarihi ya da hayalî olsun artık kendine ait söz hakkı kalmamıştır (2007: 19-21).

Düzgün, edebî anlatılarda tip incelemeleri yaparken karşılaşılabilecek en önemli sorunlardan biri olarak “kahramanın tip mi, karakter mi yoksa şahsiyet mi” olduğuna karar vermek olduğunu dile getirir. Tiplerin daha çok sözlü edebiyat türlerinden olan “masal, destan, mitik anlatılar” vb. karşımıza çıktığını ve roman, hikâyelerdeki kahramanların daha çok karakter, şahsiyet özelliğine sahip olduğunu

görüştüğüdür. Düzgün, tipin oluşum ve gelişim süreciyle ilgili olarak görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir:

“Tipe ait birçok unsur zamanla değişim, dönüşüme uğrar. Ortaya çıkan tipler dönemlerin kendine has maddi – manevi nitelikleri dolayısıyla. Her medeniyet o medeniyete özgü tipler yaratır. Tipin oluşmasındaki süreç ve şartlar bir devamlılık ilkesi ile doğrudan bağlantılıdır. Devamlılık ayrı ayrı şahıslar üzerinde belirli davranış ve tutumlar şeklinde ortaya çıkabileceği gibi, tek bir şahsa kendisinden sonra atfedilen unsurlar yoluyla da ortaya çıkabilir (Kara Düzgün, 2007: 15-19).” Bütün bu görüşlerden hareketle tiplerin oluşum süreci basit olmamakla birlikte süreklilik arz eder. Tipleri ilk anlatılardan itibaren gelişim ve dönüşüme uğradıkları görülmektedir.

Halkbilimciler “tip” kavramıyla ilgili birçok çalışma yapmış ve birbirinden farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu sahada kullanılan tipoloji metodu birtakım evrensel değerlerin başka kültürlerde tipleşme süreçlerini açıklamakla yükümlüdür. Edebî eserde tipolojik tahlil yaparken birçok unsura dikkat edilmeli ve titiz bir çalışma yürütülmelidir. Öncelikle, tip olan unsurları belirlemek ve benzer eserler içinde örneklerinin olduğu incelenmesi gerekmektedir (Kara Düzgün, 2007: 16).

İdeal tipler meydana getiren tipoloji, iki ya da daha fazla ideal tipin birleşmesinden oluşur. Kültürler arasındaki farklılıklar her toplumun kendi yarattığı ideal tipin farklı olmasına neden olmaktadır. Ancak toplumların bazı tipleri tamamen milli bir nitelik taşıırken bazı tip özellikleri ise evrensel nitelikler göstermektedir. Daha çok sosyoloji alanında kullanılan tipolojik yaklaşım, araştırmacının amacı doğrultusunda ona çeşitli hususlarda çıkarımlar yapmasına imkân sağlayarak yol göstererek ve kolaylıklar sağlayabilmektedir (Tek, 2019: 157).

Şakir İbrayev tipolojinin folklor araştırmalarında yararlanılabilecek en elverişli metotlardan biri olduğunu söyler. Folklorlarda tipoloji kavramı, bir ya da birçok halkın aynı veya benzer olan mirasının karşılaştırılıp araştırılmasıdır. Bir halkın benzeri verimleri arasında tipoloji kuramı kullanılarak araştırma yapmak mümkündür. Araştırmalarda yapılacak karşılaştırmaların tümü tipoloji kapsamına girmeyeceği gibi, her unsuru tek tek tipoloji yönünden ele alıp incelemek de mümkün değildir. Karşılaştırılanları kendi aralarında sınıflayıp yorumlamadan, millî kültürdeki yerini belirlemeden, eserdeki yerini tespit etmeden, üst üste yığmak tipolojiden uzaktır.

Edebî tipoloji, eserde seçilen herhangi bir unsurun tipik özelliklerini araştırır (1998: 45-47). Folklor çalışmaları açısından tipoloji yöntemine bakıldığında folklorun doğasına elverişli olması onun dinamik yapısından kaynaklanmaktadır.

Folklorun bu dinamik yapısında değişen ve dönüşen edebi anlatımlarından olan fıkralar, içinde oluşturuldukları toplumun ikliminden etkilenir ve bu iklime ayak uydururlar. Anlatılarda görülen bu iklim etkileri tipik olarak kabul edilir ve edebiyatımızın köklü kültürünün taşıyıcıları olarak görev alırlar.

1.2. Arketip

“Arketip” terimini ilk kez kullanan ve onu kuram hâline getirip modern psikolojiye kazandıran kişi Analitik psikolojinin kurucusu, İsviçreli psikiyatr Carl Gustav Jung (1875-1961) ‘dur. “İlk tip”, “ana örnek”, “asıl örnek” gibi anlamlara gelen arketip kavramının kökeni ve diğer dillerdeki karşılığı hakkında Sarıççek şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Modern psikolojinin bir terimi olan “arketip” köken itibariyle Eski Yunancadır. Yunan alfabesiyle αρχέτυπα biçiminde yazılan sözcük, birkaç ses farklılığıyla köklü Batı dillerinin hemen hepsinde kullanılmaktadır: archetype (İng.), archétype (Fr.), archetyp (Alm.), arquetipo (İsp.) bunlardan bazılarıdır.“arche” (başlangıçtaki, ilk) ve “typos” (biçim) sözcüklerinin birleşmesiyle ortaya çıkmış olan bu terimi karşılamak üzere bazı Türkçe kaynaklarda “ana örnek”, “ilk model”, “ilk imge”, “asıl numune” gibi söz grupları önerilmişse de, “arketip” ve “arşetip” biçimleri yaygınlaşmıştır (Sarıççek, 2013: 5).”

Sözcüğün bilim diline yerleşmesinde önemli bir katkı sağlayan Jung, 1935 yılında Londra Analitik Psikolojinin Temel İlkeleri başlıklı konferanslarının birinde, “Augustin’in bir deyimine dayanarak, bu ortak (kolektif) temel örneklere arşetip’ler adını verdim. Bir arşetip, bir model, gerek biçim, gerek anlam bakımından arkaik karakter taşıyıp mitolojik motifler içeren, sınırları kesinlikle belli bir düzendir.” (Leblebici, 2019: 1’ den Jung, 1992: 51) şeklindeki ifadeleriyle kavrama yüklediği anlamı açıkça dile getirmektedir.

Arketip kavramının antik çağda bile kullanıldığını bir başka çalışmasında dile getiren Jung, “ilk imge” terimini de ilk kez burada kullanmış ve arketip sözcüğünün modern

psikolojinin bir terimi olarak henüz yerleşmemiş olduğunu göstermiştir (Leblebici, 2019: 1).

“Ana örnek”, “ilk model” gibi anlamlara gelen arketip, Platon’un ideaları gibi evrensel ve genel bir modeldir ve edebiyat eserlerinde bu genel arketipin çok az farklı şekillerde tekrarlandığını görülmektedir. İnsanoğlu, tarih boyunca arketipleri bir kalıp olarak kullanmış ve her seferinde yeni tanımlamalarla bu sorunun üstesinden gelmişlerdir. Buradan yola çıkarak arketiplerin insanlık için kültürel-genetik bir miras olduğu sonucuna varılabilmektedir. Bir bireyin arketipsel niteliklerine ne kadar yakın davranılırsa, başka bir birey veya olayın anlaşılabilirliği kişi için o kadar kolaylaşmaktadır. Jung, simgeler, mitoloji ve arketiplerle nasıl ilgilenmeye başladığını bizlere aktarırken, gizli bir psikozu iyileştirmek isteniyorsa bunların bilinmesi gerektiğini belirtmektedir (Leblebici, 2019: 2’den Jung, 2001: 149).

Arketipler insanlığın var olduğu günden beri vardır ve önemli olan daima var olan bu arketiplerin bilinçdışı tarafından algılanıp algılanmadıklarıdır. Arketiplerin algılanabilmesi için arketipsel semboller ve imgeler anlatı metinlerine sıkıştırılmış, sanatsal ürünlere serpiştirilmiştir. Arketipsel sembolizm inceleme yöntemi sayesinde bu imgeler, semboller ve arketipler keşfedilerek, tüm insanlarda bulunan ortak ruh açığa çıkarılmaya çalışılmaktadır. Bütün imgeler ve semboller insanın ruhsal varlığını ve tüm insanların aynı zamanda ortak bir ruha da sahip olduklarını haber vermektedirler (Yaşar, 2020: 8).

Jung’un arketip kavramını ortaya atmasından günümüze dek teoriyi savunanlar kadar eleştirenler de olmuştur. Kolektif bilinçdışı ve arketip kavramını geliştirilmesi ile tanımlanması sürecinde farklı ideolojiler ve kavramsal olgular etkileri altında kalması sebebiyle kendinden sonra gelen araştırmacıların bu konu üzerinde çalışmaları zorlayıcı bir hal almıştır. Bu durum teorinin, psikoloji literatüründe derinlemesine bir yere sahip olmasına engel olmuştur. Bununla yanı sıra kolektif bilinçdışının iki yönden de kanıtlanamaz oluşu, kolektif bilinçdışının bilimsel bağlamda popüler olmasının önünde geçmiştir. Arketiplerin incelenmesinde, tarihsel olarak ele alındığında çıkan fikirler ve etkileri üzerine yapılan tartışmaların sonuçlarında aşağıdaki dört model öne plana çıkmaktadır (Akbulak, 2020: 34’den Knox, 2003: 23).

- Arketipler genlere kodlanmış olup, bedenimiz gibi zihnimize de bazı açıklamalar yapmamıza imkân veren biyolojik varlıklardır.
- Arketipler, kişisel olarak deneyimlenemezler fakat bazı kurallara ya da açıklamalara sahip olan ve buna rağmen temsil edilemeyen veya sembolik içerik taşımayan soyut bir dünyanın zihinsel sınırlarını organize ederler.
- Arketiplerin, temel anlamları temsili içeriğe sahiptirler ve böylece tecrübelerimiz için merkezî sembolik bir önem taşırlar.
- Arketipler, metafiziksel varlıklar olduğu için bedenden bağımsızdır.

Arketiplerin anlamını somutlaştırabilmek adına genel özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Kişisel değerlerdir ve kolektif bilinç dışına aittirler.
- Bizi geçmişe bağlayan ve kişisel tecrübelerimizi aşarak ortak bir kaynağa ulaşan insanlığın kalıtımsal parçasıdır.
- Doğrudan tanınamazlar ama buna karşın kendilerini biçimsel olarak hızlı bir şekilde iletirler.
- İnsanlığın sosyal, psikolojik ve biyolojik oluşumunun gelişmesiyle olgunlaşmışlardır.
- Evrenseldirler. Roma gladyatörlerinden astronotlara kadar aynı kalmışlardır.
- Coğrafya ve tarihin şartları çoğu kez imkânsız kılması nedeniyle kültürler arası etkileşimle açıklanamazlar.
- Geçmişle ilişki kurarak bugünkü çağdaş dünyada anlam kazanabilmek için biçimsel olarak az da olsa değişime uğramış biçimde görünür ve devredilirler.

Yaşamının önemli bir kısmını arketipleri araştırarak geçiren Jung'un tanımını yaptığı arketipler arasında doğum, yeniden dünyaya geliş, ölüm, sihir, güçlülük, kahraman, çocuk, ana, üçkâğıtçı, yüzük, silah gibi doğal ve insan yapısı süje ve objeler yer almaktadır (Akbudak, 2020: 36). Jung ise tanımını yaptığı arketipler arasında psikoloji açısından önemli olduğunu düşündüğü “anima”, “animus”, “persona”, “gölge” ve “ben” arketipleri üzerine yoğunlaştığı görülmektedir (Akbudak, 2020: 36).

Arketip kavramı ile streatip kavramı birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Subjektif bir değerlendirme ve olumsuz bir inancı temsil eden streatip ile arketip

arasındaki en önemli farklılık arketip karakterlerin insanoğlunun varlığından itibaren karakterini oluşturan unsurları barındırmasına karşılık olumsuz olarak değerlendirilmemesinden kaynaklanmaktadır. Stereotip ise bireyin olumsuz ve kendini savunmacı bir inancı olarak basitleştirilmiş inançları temsil etmektedir. Bu nedenle stereotipler toplumsal düzeyde değişebilmekte ancak arketiplere hemen hemen her toplumda benzer anlamlar yüklenmektedir. Arketiplerin evrensel düzeydeki algılanmasına karşılık stereotipler toplumdan topluma hatta toplum kesimleri arasında bile farklılık gösterebilmektedir (Akbulak, 2020: 35).

Bütün arketipler hem olumlu, hem de olumsuz özellikler göstermektedirler. Bir örnekle açıklamak gerekirse; “Bakıcı arketipi” aynı zamanda “engelleyici” rolünü de beraberinde getirmektedir. Her ne kadar bakıcı arketipi tarafından sağlanan işlevsellik yaşamsal olsa da, bunlarla birlikte gelen engelleyici yapısı olumsuz bir taraf olarak görülebilir. Bununla birlikte sihirbaz arketipinin aynı zamanda düzenbaz bir tarafının da olduğundan söz etmektedir. Çünkü sıklıkla bu arketip de başka insanlara karşı kötücül oyunlar kurup sonrasında da bu insanlar tarafından gerçekleştirilen intikam süreci içerisinde zarar görmektedirler. Campbell (1995) arketipleri insanlık tarihinin günümüze kadar gelen sürecinde oluşan karakterler olduğunu ve bütün insanlardan izler taşıdığını ifade etmektedir. İnsanların güzel, çirkin, cesur, korkak, eğlenceli, iyi, kötü, yol gösterici gibi temel karakterlere yönelik olarak kişiselleştirdikleri karakterler pek çok edebi anlatının temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla arketip karakterler zaman içinde oluşumunu tamamlayıp meydana gelmektedir (Akbulak, 2020: 36).

1.3. Prototip

Prototip, belirli bir kategoride ele alınabilecek herhangi bir somut obje, varlık veya olgunun geri kalanlar için temsil edebilme özelliğine sahip olan ve kategoride yer alan objeleri de en iyi yansıtabilen üstün örnektir. Rosch’a göre prototipler; bilişsel referans noktaları olduğu için objeler, prototipe benzerliklerine göre sınıflanmalı, birbirine benzeyen objeler bir araya getirilmelidir (Bozkurt, 2018: 251).

Prototip kavramı Wittgenstein’in yaptığı çalışmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Wittgenstein, insanların hatırlama ve tanıma testlerinde gördükleri birimlerin özetlerini çıkardıklarını ve daha önce görmedikleri halde zihinlerindeki prototipe

bezeyen birimlere daha önce görmüş gibi işlem yaptıklarını savunmuş ve buna prototip modeli adını vermiştir. İnsanlar, zihinlerindeki kavramlarla ilgili olarak da tüm elemanların özeti olan bir prototip oluşturmakta ve gördükleri her yeni objeyi bu prototip ile karşılaştırmaktadırlar (Bozkurt, 2018: 251'den Çengelci, 1996: 38-39). Bu yaklaşım Rosch'un kuramsal ve deneysel çalışmalarıyla desteklenip geliştirilerek "prototip kuramı" adını almıştır.

Prototip kuramı, bilişsel sınıflama işlemlerini temel alarak kavramların insan zihninde ne tür gösterimler oluşturduğu ve kavram ulamlarının nasıl kodlandığı sorularına cevap aramaktadır. Kuramda sınıflama etkinlikleri iki temel ilkeye dayandırılmaktadır. Birincisi ulamların dizgesel işlevleri ile ilgilidir ve bilişsel olarak ulam oluşturmanın en az çaba ile en yüksek bilgiye ulaşmayı sağlayabildiğini ileri sürmektedir. İkincisi ise elde edilen bilginin yapısı ile ilgilidir ve algılanan dünyanın biçimlenmiş bilgi ile geldiğini öngörmektedir (Dilber, 2014: 213).

Prototip, kesin özellikleri tespit edilerek ve diğer özelliklere açık kapı bırakılarak tanımlanmış kavramın özet halidir denilebilir. Kuşlar için "tüylü olma" ve "yumurtlama" özellikleri "uçabilme" özelliğinden daha belirleyici olabilir, çünkü tüm kuşlar tüylüdür ve yumurtlar ancak uçamayabilir. Prototip, genel bir tanımlamayla belirli bir ulamın en iyi örneğidir. Prototip kuramında kavram ulamları dereceli bir yapı sergilemekte, ulamı en iyi temsil eden üye, merkez kabul edilerek diğer ulam üyeleri prototipe benzerliklerine göre onun çevresine yerleştirilmektedir. Böylece prototip bir ulamın gönderim noktası olma özelliği kazanmaktadır (Dilber, 2014: 213'den Löbner, 2002: 179- 180).

Rosch, renk kavramları üzerine yaptığı deneyde renk ulamlarını odak renkler ile tanımlamış ve deneklerden ikili özelliklere sahip renk parçalarını sınıflamalarını istemiştir. Deneklerin ara renkleri odak renge yakınlıkları ile tanımladıkları, "turuncumsu kırmızı" gibi odak rengi temel alarak adlandırdıkları gözlemlenmiştir. Rosch, bu deneyle bazı kırmızılarının diğerlerine göre daha kırmızı olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum prototip kuramının yaklaşımına göre, bir kavram ulamında "daha iyi" üyeler bulunduğu bir göstergesi olarak görülmektedir (Dilber, 2014: 213-214).

Prototip kuramı ile ilgili bir başka görüş ise bağlamla en iyi örneğin değiştiğidir. Bir göstergenin birlikte bulunduğu öteki göstergelerle oluşturduğu ve anlamını

aydınlatan bütün, bağlamdır (Dilber, 2014: 214). Bildirişimde bulunan konuşucu, dinleyici, bildirişimin gerçekleştiği yer ve zaman etmenlerinin tümüne bağlam ya da bildirişim durumu denir. Bağlam, yalnızca anlık bildirişim durumu olarak değil, bildiri, yani metin üretiminin içinde yer aldığı zaman dilimi olarak da anlaşılabilir (Dilber, 2014: 215'den Huber, 2008: 26).

1.4. Stereotip

1.4.1. Stereotip Kavramı ve Gelişimi

Etimolojik olarak “stereos” ve “tupos” sözcüklerinin birleşmesinden oluşan, Türkçeye kalıp yargı olarak çevrilen stereotip kavramı, ilk olarak 1798'de matbaacılık dilinde kullanılmış olup metinlerin metal klişelerle bir defa oluşturulduktan sonra istenildiği miktarda basılmasını sağlayan, döküm vazifesi gören tekniğin adıdır (Yapıcı, 2004: 9). Sosyo-psikolojik anlayış çerçevesinde, Lippman inançların katılığı üzerinde durmak amacıyla 1922 yılında yayımladığı “Public Opinion” (Kamuoyu) isimli kitabında stereotip kategorisini, zihinsel kavramanın (kognitif) spesifik bir türü olarak açıklamaktadır (Limon, 2019: 3). Lippman, stereotip fikrinde ve zihinsel kavramada anlatımdan ve resimlerden biçimlenen farklı bir dünyayı görmektedir. Lippmann'a göre, birey gerçekte olayları (kişi, grup ve nesnelere) tanımlamadan önce görmemekte ancak görmeden önce tanımlamaktadır. Bireyin çevresinde görülenler, kültür tarafından birey için anlamlandırılmış ve bireye yüklenmiştir. Bu biçimlenme sadece bireyin kendi yaşadığı deneyimleriyle değil, nesne/olay/grupları algılama ve tanıma sürecinde anlam bulmaktadır (Yapıcı, 2004: 10).

Stereotip kavramı Lippman tarafından (1922: 81) diğer gruba ait üyeler hakkında yarısı sosyal çevre, diğer yarısı kişinin kendisi tarafından oluşturulmuş “bireyin zihnindeki resimler” olarak tanımlamıştır. Lippman'ın bu tanımı sosyal psikoloji literatürüne gruplar hakkındaki inançlar ve beklentilerden oluşan “bireyin zihinsel temsilleri” olarak uyarlanmıştır (Limon, 2019: 3). Bireyler karmaşık bir çevrede faaliyette bulunmak için yaşadıkları çevrenin basitleştirilmiş bir resmini zihinlerinde yapılandırmaktadır. Lippman, bu durumu sözde çevre olarak isimlendirir. Gerçek çevre büyük, karmaşık ve doğrudan tanınmayacak kadar hızlıdır. Birey bu kadar incelikli, değişik permütasyon ve kombinasyonla uğraşabilecek kapasiteye sahip

değildir bu yüzden dünyanın hızına yetişebilmek için dünyanın haritasına sahip olmak zorundadır, bu noktada harita görevini stereotipler yüklenmektedir (Yapıcı, 2004: 9-10).

Katz ve Braly'ın 1933-1935 yıllarında yaptıkları araştırmalar, stereotip araştırmalarının başlangıcı olarak gösterilmektedir. Nitelik listesi metodu ile yürüttükleri araştırmada bir grubun tipik karakteristiğini ortaya çıkarmışlardır. Stereotip araştırmaları kamuoyu ve değer sistemi araştırmalarının bir parçası olup, değer bilimleri ve ahlaki yargılara dayanmakta ve yargıların nedenlerini aramaktadır (Limon, 2019: 4).

Katz ve Braly'ın (1933,1935) araştırmalarından sonra 1940'lı yıllarda stereotiplerin içerikleri birbirinden farklı azınlık gruplar bağlamında incelenmiş ve farklı gruplarla ilgili toplumun ortak düşüncelerinin nasıl yönlendiği üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Araştırmalar farklı grupların birbirleriyle ilgili görüş ve düşüncelerini belirleyerek, varsa olumsuz görüşlerin değiştirilmesini hedeflenmiştir. 1950'li yıllarda stereotiplerin meydana gelmelerinin sebepleri araştırılmaya başlanmış, aynı yıllarda azınlık grupları dışlamanın bir kişilik özelliğinden kaynaklanabileceği varsayımı ortaya atılmış ve bu kişilik özelliğinin kökeni üzerinde durulmuştur. 1960'lı yıllarda stereotip ve gruplar arası ilişkiler konusundaki araştırmalar duraklamıştır. 1970'li yıllarda bilişsel kuramlar çerçevesinde tekrar ele alınmıştır. Bu araştırmalar, stereotiplerin oluşmasını bireylerin bilişsel yanılgılarıyla açıklamış ve bireylerin zihinlerinde yer alan stereotiplerin kişilerin yeni bilgileri yorum ve hafızaya yerleştirmeleri üzerindeki etkilerini incelemiştir. 1980'li yıllarda, Tajfel ve Turner tarafından geliştirilmiş olan toplumsal sınıflandırma kuramları stereotipler konusuna yeni bakış açısı katmıştır. Bu bakış açısı grup üyeliği, grup süreçleri ve gruplar arası ilişkileri ele almaktadır. Stereotiplerin farklı veya karşıt grupların varlığı üzerindeki etkisini ve bireylerin grup kimlikleri ile kendi toplumsal benliklerini belirlemesi, bireylerin kendilerini ve aynı grup üyelerini olumlu değerlendirmeleri üzerine temellenmiştir (Demirtaş, 2004: 124). Günümüzde ise stereotip araştırmaları genellikle azınlık ve çoğunluk grupları arası çatışmaları da bünyesinde barındıran, karşıt grup ilişkileri ve kadın/erkek ilişkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Stereotipler, ön yargı ve ayrımcılığın bilişsel, duyuşsal ve davranışsal yönlerini temsil eder, bunun için yaygın olarak bilişsel ve sosyal psikoloji alanlarında incelenmiştir (Limon, 2019:

4'den Fiske, 1998: 357). Stereotiplerin karmaşık dünyanın mantıklı bir şekilde okunmasına olanak tanıyan aygıtlar olarak görülmesi, konunun disiplinler arası çalışılmasının haklı gerekçesidir (Limon, 2019: 4'den Banaji, 2001: 15101-15102).

1.4.2. Stereotiplerin Özellikleri ve İşlevleri

Yapıcı, Lippmann'ın (1922) kafamızın içindeki, resimler olarak ifade ettiği stereotiplerin basmakalıp fikirler, klişeler, etiketler, şablonlar, algı kalıpları ve tektipleştirmeler olarak kavramlaştırabileceğini ifade etmektedir. Bunun sebebi olarak onların sosyal çevremizdeki kişi, grup, olay ve nesnelere yönelik kafamızdaki tasavvurları basitleştiren zihinsel faaliyetlerin doğal ürünleri olduğu düşünmektedir. Başka bir deyişle; beklentilerimizi ve davranışlarımızı belirleyen, böylece muayyen olayları, kişileri ve grupları nasıl ve ne şekilde gözlemleyeceğimize ve anlamlandıracağımıza kılavuzluk eden zihnimizdeki bu resimler, dış dünyadaki objektif gerçekliği filtre etmemize imkân sağlamaktadır. Yapıcı, Lippmann'ın açıklamalarından yola çıkarak stereotiplerin gerçeklik ile algılarımız arasına giren ve gerçekliği nesnel olarak algılamamızı engelleyen zihinsel tasavvurlar olarak karşımıza çıkmakta olduğunu dile getirmektedir. Bu da insanların genellikle olayları, kişileri ve nesnelere yargılamakta zihinlerinde önceden oluşmuş bulunan şemalarla ve temsillerle hareket ettiği anlamına gelmektedir. Öyleyse dünya ile birey arasına sürekli olarak klişelerin ve stereotiplerin girdiğini ve birey sosyal çevreyi tanımaya ve anlamaya çalışırken sık sık bunları kullanmak zorunda kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte hem eksik ve taraflı bilgiler içerdiği, hem de bireyin kendi konumunu meşrulaştırmaya yardım ettiği için sosyal gerçekliğin nesnel olarak algılanmasında yetersiz kalan stereotipler; öteki hakkında yapılacak objektif değerlendirmeleri engelleyen kör noktalar. Bu yüzden de oldukça katıdırlar. Yeni bilgi sağlayan eğitim programları uygulansa veya mevcut stereotiplere olumsuz eleştiriler getirilse bile, yine de değişime direnç göstermektedirler (Yapıcı, 2004: 11-12).

Lippman (1922), stereotiplerin bilişsel (kognitif) kökene dayandığı fikri üzerinde durmuştur. Lippman'a göre bireyler zihinlerindeki imajlara, genellemelere ve kısaltılmış, kalıplaşmış düşüncelerle hareket etme eğilimindedirler. Lippman dünyayı büyük, karışık ve canlı bir yapı olarak görmüştür. Bu karışıklık, bireyin algılama ve

düşünme yeteneği için oldukça dinamiktir. Karışık yapının anlaşılabilmesi için nesnelere/olaylar anlam kazanmalı ve nesnelere/olayların belirsiz kalmamaları için açıklık, anlaşılabilirlik, farklılık, tutarlılık ya da dayanıklılık gibi niteliklerin nesnelere/olaylara yüklenmesi gerekmektedir. Nitekim algılama dünyasındaki bu durum stereotipleri beraberinde getirmektedir. Etrafına hâkim olabilmek için çevresini şematize etmeye çalışan insan, bireyler, gruplar ve olaylar hakkında tipolojiler oluşturmaktadır. Bu tipolojiler sayesinde birey, çevresini tutarlı ideolojik ve bilişsel bir çerçevede örgütler ve yapılandırır. Stereotipler dış çevrenin resmi yanında, yaşanılması mümkün olan dünyanın resmini sunmaktadır. Böylelikle birey stereotiplerle kendilerini rahatsız edecek tehlikelere karşı hazırlıklı olabilmektedir (İmançer, 2004: 128-129).

Stereotipler bireyin etnik kökenine, ideolojisine, milliyetine, cinsiyet ve işine göre çeşitlilik gösterebilir. Stereotiplerin içeriği, kalıplaşmış gruba/kişiye karşı bireylerin nasıl hissettiklerini, düşündüklerini ve nasıl davrandıklarını kısmen belirledikleri için toplumdaki baskın stereotiplerin farkında olmak önemlidir (Limon, 2019: 11).

Stereotiplerin duygusal bir içeriğe sahip olduğu göz ardı edilmemelidir. Stereotipler bilgi eksikliği yaşanan durumlarda, kaotik ortamı algılamaya ve çözümlenmeye yönelik bilgi sağladığı söylenebilir. Bununla birlikte bilişsel bilgi eksikliğinden kaynaklı olduğundan kalıp haline gelerek, olumsuz tutumlara dönüşebilmektedir. Bunun en önemli sebebi stereotiplerin muhtevasını toplumsal yapıda kazandığı için, ister istemez, belli gruplara yönelik duygusal tepkileri de bünyesinde barındırmasıdır (Yapıcı, 2004: 13).

Stereotip kavramı ile ilgili tanımlamalardan ve özelliklerinden de anlaşılacağı üzere, kategorizasyon ve sosyal kimlik süreçleri stereotiplerin temelini oluşturmaktadır. Literatürde stereotiplerin çeşitli işlevleri sayesinde sosyal algıyı ve anlamlandırmayı kolaylaştırdığından söz edilmektedir. Stereotiplerin sosyal algıyı basitleştirdiğini iddia eden Lippmann (1922), insanların çevrelerinde olup biten olaylarla ilgili derinlemesine bilgi edinmek için ne zaman ne de fırsatları olduğunu belirterek, bunun yerine iyi bilinen bir özelliği fark edip resmin geri kalanını stereotipler yardımıyla tamamladıklarını öne sürmektedir.

Kalıpyargısal inançlar ve önyargılı tutumlar sadece sosyal koşullar yüzünden ve insanların düşmanlıklarını yönlendirmelerine olanak sağladıklarından değil, aynı

zamanda normal düşünme süreçlerinin yan ürünleri oldukları için vardır. Stereotipler bireyin dış dünyayı algılamasında savunma aracıdır. Çoğu stereotip, kalbin kötülüğünden değil, zihnin mekanikliğinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda bireyin dünyayı yorumlama becerilerinin yan ürünü olan algı illüzyonları gibi stereotipler de karmaşık dünyayı basitleştirme süreçlerinin yan ürünleri olabilir (İmançer, 2004: 129).

Snyder ve Meine'e göre (1994) stereotiplerin işlevleri *bilişsel işlev*, *benlik savunma işlevi* ve *sosyal işlev* olmak üzere üçe ayrılmaktadır. *Bilişsel işlev*, stereotiplerin bilgi işleme süreçlerini kolaylaştırıcı tarafıyla ilgilidir. Birey karşılaştığı her yeni olay/birey/grup/siyasi eğilim/etnik köken hakkında şema oluşturmak yerine zaten hazır bulunan şemalar temelinde algılamak bireyin bilişsel yükünü azaltmaktadır. *Benlik savunma işlevi* ise, bireyin stereotipleri kullanarak kendi benliğini olumlaması ile ilgilidir. Kendi grubundan olmayan bireyleri veya diğer grupları küçültmek ve onların saygınlığını düşürmek benliği tehditlere karşı korumanın bir yoludur. *Sosyal işlev* bireyin stereotipleri kullanarak içinde bulunduğu gruba bütünleşmesi ile ilgilidir. Grupta yaygın olan stereotipsel inanışları paylaşmak, üyelerin gruba bağlılığını güçlendirebilmektedir (Limon, 2019: 9-10).

Bir grup/kişi hakkında bilgi ne kadar az ise, birey çevresindekilerin o grup/kişi hakkındaki düşüncelerini o kadar kolay kabul ederek, grubu kalıplaştırmaya yönelebilir. Böylece geliştirdiği kalıplaşmış yargılar, o grup hakkında doğrudan fikir, bilgi vererek, diğer grup üyesiyle karşılaşıldığında onun davranışı hakkındaki beklentiyi ve davranışın önceden ayarlanabilmesini sağlar. Bu durumun aksine, iyi tanınan grup ve kişiler hakkında kalıpyargı (stereotip) geliştirmeye ihtiyaç yoktur. Stereotipler sayesinde birey diğer gruplar hakkında genel bilgiye sahip olarak çevreyi kendi gözünden bir düzene sokup, çevresine karşı vereceği tepkileri önceden ayarlayabilir (Kağıtçıbaşı, 2013: 133-134). Stereotipler bireyin karşılaştığı her yeni nesne, olay, grup ile ilgili bilgileri en baştan öğrenmek yerine, bilişsel yükü hafifleterek, zihinde hazır olan eğilim ve beklentileri kullanabilme imkânı sağlayarak bireyin işini kolaylaştırarak, davranışlarına düzen ve tutarlılık kazandırmaktadırlar. Genel olarak birey, bir sosyal grubu ne kadar yakından tanıyorsa, o grup hakkında da o kadar çok bilgi sahibi olur ve zihninde tanımlar. Aşinalık azaldıkça stereotiplerle

değerlendirme artar. Ayrıca grup daha küçük ve güçsüz oldukça katılım azalır ve stereotiplerle değerlendirme artar (Limon, 2019: 10-11).

Stereotipler bireyin beklentilerini ve davranışlarını belirleyerek, kişi, grup ve olayları anlamlandırmasına rehberlik eder. Buna ek olarak sosyo-kültürel çevresindeki objektif gerçekliği filtre etmesine olanak verir. Bu durumda dünya ile arasına sürekli olarak stereotiplerin girdiğini ve bireyin sosyal çevreyi anlamlandırırken sık sık stereotipleri kullanmak zorunda kaldığı söylenebilir (Yapıcı, 2004: 11).

Stereotipler belirli bir nesneye, bir kişiye veya gruba yönelik bilgi eksikliklerini tamamlayan bu özelliğiyle de onlar ile ilgili karar vermeyi kolay hale getiren, daha önceden oluşturulmuş çeşitli izlenimler ve atıflar bütünü olarak bireyin kendi zihninde yer alan imgelerdir. Bu imgeler tıpkı dış dünyadaki objelerin gerçek özellikleri gibi rol oynarlar. Bireyin özellikle yeni olgu, obje ya da grup ile karşılaştığında, onlarla ilgili bilgisi bu tür imgeler ışığında biçimlenir. Böylece birey stereotipler yoluyla, yeni olguyu/grubu gerçekte olduğu gibi ya da gerçek özellikleriyle değil, düşünme eğilimlerine göre algılar. Örneğin, genellikle her sarışın yabancı turistin Alman olduğunu, bütün Japonların çalışkan olduğunu, Arapların temiz olmadığını düşünülmesine neden olan, bu gruplarla ilgili stereotiplerdir (Limon, 2019: 10).

Stereotipler, bilişsel tutumluluğa ve toplumsal belirsizliğin en aza indirgenmesine yardımcı olmanın yanı sıra sosyal rolleri, güç farklılaşmasını ve gruplar arası çatışmaları açıklığa kavuşturabilir, statükoyu meşrulaştırabilir ve iç grubun kimliğine olumlu bir anlam katabilir (Limon, 2019: 11).

Bireylerin kendi özgüvenlerini arttırmak ve onarmak için stereotipleri kullandığını iddia eden Fein ve Spencer (1997), Özgüvenlerini artırma gereksinimi duyan bireylerin stereotipleşmiş grupların bireysel üyelerini diğer grupların bireysel üyelerine kıyasla daha olumsuz olarak değerlendirdiğini ortaya koymuşlardır.

Stereotipler dinamik perspektiften incelendiğinde ise çeşitli ego savunması sağlayan araçlar olarak ele alınmaktadır. Wills (1981), bireylerin kendi benlik saygılarını korumak amacıyla diğerlerini değersizleştirmeye çalıştığını ve bu amaçla aşağı yönlü sosyal karşılaştırmalara başvurduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda stereotipleme, stigmatize olmayan bireylerin kendilerini daha iyi hissetmelerini sağlayarak

stereotipik gruplar tarafından tehdit edilme algısını azaltmakta ve bu vasıtayla bireyler için bir çeşit ego koruması işlevi görmektedir (Limon, 2019: 9-10).

Stereotipler bireye psikolojik olarak çevresini kontrol etme, uyum sağlayabilme, dış dünyadan duyu organlarına gelen çok çeşitli algıların altında ezilmemeyi ve onları basitleştirerek özetleyip şematize etme imkânı sağlamaktadır. Bunun yanı sıra stereotipler sosyal tabakalar arasındaki farklılaşmaları resmileştirerek iç grubun bütünlüğünü sağlamak, gruptan olan ve olmayanı belirlemek, sonraki nesillere kültürün taşıyıcılığını üstlenmek gibi çeşitli sosyal işlevleri yerine getirmektedir.

1.4.3. Stereotiplerin Davranışa Dönüşmesi ve Sonuçları

Bilişsel ve sosyal psikolojiye göre bireyler dünyada yer alan her şey hakkında algılarını organize etmektedirler. Bu durum karmaşık uyarı dünyasına uyum sağlayabilmek için nesnel ve sosyal algıda ortaya çıkan bir sınıflandırma sürecidir. Algılayıcının bilgisini, inançların ve bazı gruplar hakkındaki beklentilerini içeren bilişsel yapılar olan şemalar ya da stereotipler önceden oluşturulmaktadır. Aslında stereotipler çeşitli olumlu ve olumsuz özellikleri bünyesinde barındıran grupları birbirine bağlayan ve tüm bireylerin bilişsel ağlarının parçası haline gelen çeşitli kültürel kalıpları öğrendikleri ve bilinçlerine işledikleri öğrenme mekanizmasıdır.

Birey ve gruba özgü tüm stereotipler, stereotipleme süreci ile meydana gelmektedir. Stereotipleme, bireysel kognitif bir süreçtir, ancak bu süreç ile oluşan stereotiplerin içeriği sosyal yapı içerisinde şekil almaktadır (Yapıcı, 2004: 13). Birey davranışlarında önceden tecrübe edilmemiş olaylar, karşılaşılmamış insanlar hakkında karar vermek gerektiğinde, içinde bulunulan çevrede önceden oluşan, tekrarı görülen olgular ve durumlara göre karar verilebilmektedir. Karar verme sürecinde stereotipler hazır bulunduğu için bireyin işini kolaylaştırarak olay/durumları basitleştirebilir, kişisel tecrübelerle dayanmayan yanlış izlenim ve toplumsal hayatın baskısına uygunluk söz konusu olabilir. Birey genellikle içinde bulunduğu çevrenin neyi kabul ettiği ve neyi beklediği konularına dikkat etmekte, gerçeklik algısını bu çevre bağlamında şekillendirmektedir (İmançer, 2004: 130).

Linnehan ve Konrad'a (1999) göre stereotipler yaygın olarak aktarılmaktadır ve başkalarının davranış karakteristikleri için insanların algı ve beklentilerini

etkilemektedir. Dolayısıyla stereotipler gruplar arası homojenlik algısına ve gruplar arasındaki heterojenliğe neden olabilir (Limon, 2019: 13).

Katz ve Braly'nin (1933,1935) araştırmaları ve bu araştırmaları temele koyarak yapılan çalışmalar stereotiplerin davranışa dönüşme ihtimalinin sosyo-kültürel ve dini sebepler başta olmak üzere, ideolojik ve ekonomik nedenler, ortamsal etkenler, bireyin kişilik yapısı, beklentiler, korkular, çevreye karşı çizilmek istenen imaj, arkadaş grupları vb. pek çok unsurun etkisiyle belirlendiğini tespit etmiştir (Yapıcı, 2004: 19). Sosyal dünyanın o büyük çeşitliliğini yorumlamaya yardımcı kalıplar olan stereotiplerle ilgili, stereotipleri betimlemeyi amaçlayan araştırmalar sonucunda çok sayıda bulguya ulaşılmıştır (Yapıcı, 2004: 25):

- Stereotipler erken yaşlarda, stereotipleştirilen gruplar ile ilgili bilgi sahibi olmadan önce edinilmektedir,
- Bireyler çevresinde bulunan grupları genel olarak yaygın görülen özelliklerine göre karakterize etmektedir,
- Stereotipler gruplar arasındaki toplumsal gerginliklerle çatışmalar yaşandığında daha sık dillendirilmekte ve olumsuz etkileri daha fazla olmaktadır, bu tarz durumlarda stereotiplerin değişmesi oldukça güçleşmektedir,
- Stereotipler yavaş değişim göstermektedir,
- Stereotipin değişmesi genelde büyük toplumsal, siyasal ve ekonomik değişimlere verilen tepkilerdir,
- Stereotipler doğru veya yanlış değildir, daha çok gruplar arasındaki ilişkileri anlamlandırmaya yardım etmektedir.

Bireyin zihnindeki imgelerden yeni gerçeklikler oluşunca “*kendi kendini gerçekleştiren kehanet*” diye bilinen bir durum ortaya çıkar, bireyin subjektif beklentileri kendi kendini doğrulamaya başlar, zihinde yer alan yanlış varsayımlar hiç beklenmedik ama yadırganmayacak gerçeklikler doğurabilir. Bu süreçte birey çevresindeki kişi ve grupları stereotiplerle algıarken, seçici bir algıyla beklentilerinin doğrulanması söz konusu olabilir. Böylece stereotiplerle beklentiler arasında bir sebep sonuç ilişkisi oluşur. Doğal olarak birey, beklentilerini görmeye, gördüklerini de beklemeye başlayabilir (Yapıcı, 2004: 11).

Bireyler çocukluk çağında dil ve kültür aracılığıyla farklı stereotipler kazanmakta (ırk, milliyet, din, ideoloji vb.) ve bu stereotiplere dayalı saldırganlık, ayrımcılık yapma eğilimi söz konusu olabilmektedir. Birey, yetişkinlik döneminde çocuklukta geliştirdiği toplumsal fobilerinden, kalıpyargılara bağlı olarak meydana gelen tutumlarındaki yanlışlıklardan entelektüel bilgi birikimi yardımıyla kurtulabilir. Belirli bir din ve milliyette mensup kişilere karşı onları tanımadan antipati duyma gibi olumsuz kalıpyargılar bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu şekildeki sonradan kültürel düzeltmelerin etkisi ne kadar az olursa, daha önceden edinilen stereotiplerin etkisi güçlenmekte ve o kadar birey davranışlarında etkisini devam ettirmektedir (İmançer, 2004: 130).

Bireylerin çoğu stereotiplerin etkileri hakkında bilgiye sahiptir ve bu durumu bir yere kadar kontrol edebilmektedir. Stereotiplerle ilgili bu farkındalığa rağmen, insanların algı ve yargıları, özellikle belirsiz durumlarda stereotiplerin etkisi altında kalmaktadır. Bu durum günlük yaşamda ciddi yanlışlara yol açabilmektedir (Kağıtçıbaşı, 2013: 276). Davranış boyutunda stereotipler bazen istenmeyen sonuçlara sebep olabilir, kişileri genelleme ve hata yapmaya sürükleyebilir.

Stereotipler bir toplumsal kategorinin (grubun) çağrıştırdığı özelliklerdir, bu özellikler bilişsel, duygusal, davranışsal özellikler veya değerlendirmeler olabilir ve tümüyle gerçeği yansıtmayabilirler. Stereotipler her ne kadar bir tür bilişsel kalıp olsalar da çoğu zaman bireylerin zihninde kalmayıp davranışsal sonuçlara da yol açabilmekte ve farklı toplumsal grup üyelerine karşı ayrımcılığa neden teşkil edebilmektedir. Ayrımcılık farklı sosyal grup mensuplarını dışlamak, onlara olumsuz davranmak, aşırı olumlu davranmak gibi çeşitli biçimler alabilmektedir. Stereotipler genel olarak basitleştirilmiş izlenimler olarak adlandırıldığından bireyin içinde bulunduğu grubu dışındaki gruplar söz konusu olduğunda çoğunlukla farklı grubu küçümseyici bir hal almakta, gruplar arası farklılıklara dayanmakta ya da farklılıkları kendisi ortaya çıkarmaktadır (Limon 2019: 14-15).

1.4.4. Stereotiplere Yönelik Kuramsal Yaklaşımlar

Sosyal kalıp yargıların içeriğinin çevre bağlamında şekillendiği konusunda birleşen yaklaşımlar Stereotiplerin içeriğini daha iyi anlayabilmemiz için çeşitli yaklaşımlar geliştirmiştir. Stereotiplerin tanımlanmaları ve yapılan araştırmalar göz önünde

bulundurulduğunda stereotiplerin psikodinamik, sosyo-kültürel ve bilişsel olmak üzere üç farklı yaklaşım ile ele alındığı görülmektedir (Limon, 2019: 16).

1.4.4.1. Sosyo-Kültürel Yaklaşım

Sosyo-kültürel yaklaşım, grup merkezli, dini merkezli, etnik merkezli düşünmenin sonuçlarını, stereotiplerin, ön yargıların nasıl oluştuğunu, toplum içinde, grup içinde veya gruplar arasında azınlık-çoğunluk ilişkilerini araştırmakta, farklı sosyal gruplara yönelik inanç ve tutumların nasıl öğrenildiğine, geliştiğine ve sürdürüleceğine odaklı çalışmalar yürütmektedir (Arslanoğlu, 2005: 56). Sosyo-kültürel anlayış, bireyi sosyal çevreye yerleştirmiş, kültürel etkinin ve kültürel farklılıkların önemini vurgulamaktadır. Bu içerisinde stereotipler, bireylerin içerisinde yer aldıkları kültürün bir parçası olarak sosyalleşmesinin sonucunda elde ettiği bilgiler olarak ele almaktadır (Aktan, 2013: 17).

Lippmann'ın (1922) "*steno tiplerin gerçek temeli kültürel çevredir*" şeklindeki kavramlaştırmasından sonra bu konu sosyal psikolojik anlamda ele alan ilk araştırma örneği Katz ve Braly (1933) tarafından gerçekleştirilmiştir. Amerika'da yapılan araştırmalarda ortaya çıkan, çeşitli ırklara yönelik tercih sıralamalarının, o toplumun ortak bir görüş birliği içerisinde olup olmadığını, eğer yansıtıyorsa bunun nasıl yorumlanabileceği meselesini sorgulamakla işe başlamışlardır (Yapıcı, 2004: 23). Katz ve Braly'nın çalışmasında Princeton Üniversite okuyan yüz Amerikalı öğrenciye on millet ismi verilmiştir (Alman, İtalyan, Zenci, İngiliz, Amerikalı, Çinli, Japon, Türk, Yahudi ve İrlandalı). Daha sonra öğrencilerden kendilerine sunulan listedeki kişilik özelliklerini, verilen milletlere atamaları istenmiştir. Gruplara atfedilen özelliklerin listesi yapılırken katılımcıların en az yüzde yetmişinin belli bir gruba atfettiği özellikler stereotip içeriği olarak kabul edilmiştir. Çalışmada, Amerikalı öğrenciler, Almanlara zeki, çalışkan, bilimsel birey gibi özellikler yüklerken; Türklere acımasız, dindar, aldırılmaz, kirli, kindar gibi özellikler yüklemişlerdir. Katz ve Braly'nın çalışmasında da olduğu gibi sosyokültürel yaklaşımda stereotipler, üzerinde uzlaşmaya varılmış özellikler kümesinden oluşan zihinsel temsiller, bireyin gözlemlediklerinden çıkan sabit bir izlenim anlamına gelen inançlar olarak tanımlanmıştır (Limon, 2019: 17).

Katz ve Braly'nin (1933) çalışmasının tekrarı niteliğindeki bir başka araştırma ise Gilbert (1951) tarafından yine Princeton Üniversitesi öğrencileri üzerinde yapılmıştır. Gilbert'in bulguları Katz ve Braly'nin sonuçlarıyla karşılaştırıldığı zaman, söz konusu gruplara yönelik sıfatların (stereotiplerin) hemen hemen aynı olduğu, ancak bunların vurgulanma frekansında çeşitli düzeylerde değişikliklerin ortaya çıktığı görülmektedir (Yapıcı, 2004: 24). Bu durum stereotiplerin büyük oranda sabit kaldığı ve değişim sürelerinin çok zaman alabileceği anlamına gelmektedir.

Gerek Princeton Üniversitesinde yapılan çalışmalar gerekse bunlara hem yöntem hem de yaklaşım açısından benzeyen çalışmalarında ortaya çıkmıştır ki;

- İnsanlarda, geniş sosyal grupları, birkaç tane genel ve ortak niteliğe, yani stereotiplere dayanarak vasıflandırma eğilimi vardır.
- Çok genç yaşta, hattâ hedef grup hakkında hiçbir net bilgiye sahip olunmadığı bir dönemde öğrenilen ve değişime karşı son derece dirençli olan stereotipler, gruplar arası sosyal gerilimler şiddetlendiği zaman hem aşağılayıcı ve yaralayıcı bir anlam kazanmakta, hem de daha sık telaffuz edilmektedir (Yapıcı, 2004: 25'den Harlak, 2000: 48-49).

Sosyo-kültürel yaklaşımı temele alarak yapılan çalışmalarda bireylerin sosyal grupları yaygın olarak paylaşılan birkaç tane genel ve ortan niteliklere (stereotiplere) dayanarak vasıflandırma eğiliminde oldukları görülmektedir. Bununla birlikte stereotiplerin hedef grup ile ilgili hiçbir net bilgiye sahip olunmayan genç yaşlarda oluştuğu için değişime dirençli olduğu sonucuna varılmaktadır (Yapıcı, 2004: 25).

1.4.4.2. Psikodinamik (Güdüsel) Yaklaşım

Psikodinamik anlayış, ruhsal yapının bilinmeyen derin yönleriyle, bilinçdışı güdülenmelerle ilgilenmeyi esas alarak, id, ego ve süper ego denilen, kişiliğin temel yapılarını ve işlevlerini inceleme görevlerini üstlenmektedir (Arslanoğlu, 2005: 57). Psikodinamik yaklaşım, stereotiplerin kullanımıyla doğabilecek motivasyonel ve psikolojik faktörlerin önemini vurgulamaktadır (Kağıtçıbaşı, 2010: 157).

Psikodinamik yaklaşıma göre özellikle aile birliği içerisinde yaşanan toplumsallaşma sürecinin bir sonucu olarak, bazı bireylerde klişelerle düşünmeye ve özellikle

yansıtma mekanizmasını fazlaca kullanma eğilimli kişilik yapısı geliştiği görülmektedir. Araştırma sonuçları, bireylerin diğer azınlık gruplarına veya kendilerinden biri olarak kabul etmedikleri kültürel, etnik, dini, siyasi görüş vb. gruplara karşı ön yargılı tutumlar sergilediği veya ön yargılı düşündüğünü göstermektedir. Bu bağlamda bireyler kendi gruplarını, kültürlerini, dinlerini, siyasi görüşlerini olumlu olarak görüp değerlendirirken, başkalarını kendilerine göre daha düşük seviyede algılama eğilimi sergilemektedir (Yapıcı, 2004: 30-33).

Bebeklik döneminden erişkinliğe kadar geçen süre çekirdek kimlik oluşumunda önemli yer tutar. Kimliğin oluşumu ile birey çevresi, kendisi, diğer insanlar, siyaset ve gündelik yaşam gibi konularda fikir ve inançlara sahip olabilmektedir. Psikodinamik yaklaşımla ilgili çalışmalar stereotipleri güdüsel güçler ve psikolojik yararlar çerçevesinde incelemiştir. Psikodinamik yaklaşıma göre, bireyin stereotipleri ve tutumu belirli bir gerekçe ile gelişir ve geliştirdiği yargı ya da tutum onun gereksinimlerini karşılar. Bu yaklaşımda önyargı ve ayrımcılık gibi konular açıklanırken bireyin savunma mekanizmalarına ve çocukluk döneminden kalan içsel ihtiyaçları incelenmektedir (Limon, 2019: 17).

Bireysel psikolojik bakış açısını inceleyen bu yaklaşım, farklı grupların üyeleri arasında dostane ve olumlu ilişkilerin oluşumunu engelleyen stereotipleri bireyin iç dünyasında cereyan eden süreçlere dayanarak ve kişilik faktörünü ön plana çıkararak açıklamaya çalışmaktadır (Yapıcı, 2004: 29). Bu yaklaşımda stereotipler, önyargı ile bağlantılı katı düşünceler olarak tanımlanmaktadır. Güdüsel yaklaşım gruplar arası stereotipleri otoriter kişilik yapısına, kişilik yapısını da psikolojik bozukluklara bağladığı, sosyo-kültürel etkenleri ihmal etme pahasına kişilik özelliklerine önem vermeleri eleştiri konusu edilmektedir (Yapıcı, 2004: 33).

1.4.4.3. Bilişsel Yaklaşım

Bilişsel yaklaşım bireyin etrafındaki kişileri algılama, zihninde konumlandırma, çevresindeki kişilere yönelik izlenim oluşturma ve insan davranışlarına bir sebep yükleyen düşünce sürecini araştırma görevini üstlenmektedir. Bireyin yeni kazandığı bir bilgiyi zaten var olan eski bilgileriyle işleyerek yeniden inşa etmesinden yola çıkan çalışma yöntemidir (İmançer, 2004: 129).

1980'li yıllarda bilişsel alanda yapılan araştırmalarda stereotipler, bilgi işleme sũrecinin sınırlılığından kaynaklanan ve bu sũreçleri şekillendiren bir inanç sistemi olarak ele alınmıştır. Bilişsel yaklaşımda duygu, dũřũnce ve davranışsal eğilim konularıyla birlikte stereotipler bireyin taraf tutmasının (yanlı olmasının) bilişsel boyutu olarak kavramsallaştırılmıştır. Stereotiplerin duyusşsal (ũnyargı) ve davranışsal (ayrımcılık) boyutlar ile ilişkisi incelenmiştir (Limon, 2019: 18).

Biliřsel anlayış, bireyin dũřũnme, akıl yũrũtme, kavramların ortaya nasıl çıktığı, bilişsel şemalarının ne olduğu, kategorileri nasıl kullandığı, bilinçli ōđrenmenin yanında bilinçaltı dũřũnmenin nasıl gerçekteştiği gibi bilişsel sũreçleri bũnyesinde barındırmaktadır (Arslanođlu, 2005: 51). Biliřsel yaklaşımda stereotipsel içeriklerin ve kategorisel etiketlerin bireylerin zihinlerinde birlikte buldukları kabul edilmektedir. Kategorisel etiketlerin çağrışımı stereotipsel dũřũncelerin içeriklerini anlamayı kolaylaştırmaktadır. Biliřsel yaklaşımda stereotiplerin bũnyesinde barındırdığı içeriğinden çok stereotiplerin bireyin bilişsel sũreçlerinde nasıl bir yapı gũsterdiđini, grup bilincinde ve birey zihninde prototiplerle mi temsil edildiği vb. konulara odaklanılmaktadır. Belirli sıfatların neden belirli birey veya gruplara mal edildiği ūzerinde durulmamıştır (Limon, 2019: 2020).

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK FIKRALARINDA STEREOTİPLER

2.1. Etnik Temelli Stereotipler

Türk fıkralarında her konuda olduğu gibi etnik temele dayanan stereotipler de görülmektedir. Etnik temelli stereotipler genellikle Ermeni, Yahudi, Rum, Kürt vb. stereotipleri etrafında şekillenmektedir. İnsanlık tarihinde etnik kavramının ortaya çıkışından itibaren etnik temelli fıkralar da sözlü anlatı geleneği içerisinde kendine yer bulmuştur. Bu tarz fıkraların ortaya çıkış sebebi, diğer gruplardan kendilerini ayırmak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Gülin Öğüt Eker, etnik temelli fıkraları, dâhil olunan etnik grup dışındaki kişileri alaya alarak değersiz göstermek ve kişinin grup içerisindeki kimlik anlayışını güçlendirmek gibi iki temel işleve sahip olduğunu dile getirdikten sonra etnik temelli mizahın kökeninin Antik Yunan'da Atinalı ve Romalı ayırımına kadar dayandığını belirtmektedir. Ayrıca Yunan komedyasının çoğunlukla Atina kaynaklı olduğunu ve etnik temelli mizahın amacının eleştiri yani düzeltme değil; kişinin kendi kimliğini farklılaştırma yoluyla onaylama olduğunu ortaya koymaktadır (2009: 123).

Etnik temelli tipler, azınlık halinde yaşayan etnik grupların ortak hususiyetlerini temsil eden ve temsil ettiği etnik grubun adı ile anılan tiplerdir. Bunları da kendi aralarında bazı ölçülerden hareket ederek çeşitli alt tiplere ayırmak mümkündür. Bu tipler fıkralarda etnik grupların ortak hususiyetlerini temsil ederek görünürler (Yıldırım, 1999: 31). Fıkralarda yer alan etnik grupları ve bu gruplara karşı oluşan stereotip (kalıpyargı) örneklerine sıkça rastlanmaktadır.

Bir fıkranın etnik temelli mizah örneği olabilmesi için, metnindeki karşıtıklardan en az birinin etnik ibare içermesi gerekmektedir. Etnik fıkranın temel özelliği, anlatılan

ibareye bağımlılığıdır. Bu anlatım gerçekten etnik öge içeriyor ise, öne çıkarılmış etnik ifadenin kaldırılması, fıkrayı anlaşılabilir yapar (Eker, 2009: 124). Etnik temelli fıkralara konu olan stereotipleri özellikleri ile birlikte şu başlıklar altında değerlendirmek mümkündür:

2.1.1. Ermeni Stereotipi

İki topluluğun birbirleriyle ilgili yargılarını fıkrâ tipleri etrafında oluşan anlatılar içerisinde görmek mümkündür. Gülmececin ortaya çıkabilmesi için gereken çatışma ortamının doğmasında, folklorda var olan stereotiplerin kullanılması çok yaygındır. Söz konusu stereotiplerle biçimlenen imajlardan biri de Ermeni'dir (Çelik, 2019: 283)

Ermenilerin çeşitli mesleklerdeki becerileri zanaatkâr olduklarına dair stereotipler anlatılarda kendini göstermektedir. Ermeniler, incelenen fıkrâ örneklerinde icra ettikleri mesleklerde seçkin ustalar olarak bilinseler de Müslüman olmadıkları için bazı haklarından mahrum kaldıkları tespit edilmiştir. Bu durum aşağıda yer alan bir Bektaşî fıkrasında şu şekilde dile getirilmektedir:

“Bektaşî'nin biri caminin duvarının dış tarafına küçük abdestini bozarken bir sofû görmüş ve Bektaşî'ye “Yahu, sen utanmıyor musun? Allahtan korkmuyor musun? Caminin duvarının dışına su dökülür mü?” demiş. Bektaşî sofûya “Bre adam, bu caminin duvarını Kirkor Bodus yaptı; hâlbuki bunu koca Allah yarattı, sen ne söylüyorsun” demiş.” (Yıldırım, 1999: 152).

Bu fıkrâ örneğinde zekâsıyla ve laf oyunuyla Bektaşî'nin kendini haklı çıkarmaya çalıştığı görülmektedir. Fıkırada Bektaşî'nin Ermenilerle ilgili stereotipler kullanması, Bektaşî tipinin genel kabul olarak toplumun uygun görmediği eylemleri yapma eğilimiyle desteklendiğinde, Ermenilere karşı olumsuz söylemlerin yanlış olduğuna dair bir fikir kendisini göstermektedir.

Türk toplumunda bir etnik grup olan Ermenileri bizden biri olarak görme koşullarının başında onların Müslüman olması gelmektedir. Yaşadığımız coğrafyada etnik kimlik ne kadar önemli ise dini kimlik de o kadar önemlidir. Dolayısıyla dini kimliğini değiştiren etnik gruplara yaklaşım daha ılımlı olmaktadır. Bu durum, din ile ulus bilinçlerinin gelenek içerisinde iç içe geçtiğinin kanıtı olarak görülebilir.

Süleymâniye civarında ikamet etmekte olan bir Bektaşî dervişi bir gün alessabah düğmecilerden geçiyormuş. Düğmeci bir Ermeninin dükkân kapısını açmak için uğraştığını görmeye başlamış. Düğmeci çalışıyor çabalıyor, hiddet ediyor, kendi kendine söyleniyor, bir türlü anahtarı döndürüp kilidi açamıyor. O sırada başı sarıklı fakat kendi cahil bir ta le be oradan geçmekle Ermeni bunu tutarak der:

- Aman hocam, dükkânı açamıyorum. Sizin kitapta herşey var derler. Bunu açmak için bir çare var mı?

- Hay hay vardır.

- Rica ederim söyle, nedir?

Talebe Arapça bir kelime söyler. Düğmeci:

- Peki hocam, fakat ben bunun manasını anlamam. Ne demektir?

- Anahtara tükür, açılır. demektir.

Ermeni anahtara tükürüp kilide sokmuş. Çevirince eser-i tesadüf kapı açılmış. Bunu gören düğmeci talebeye:

- Hoca efendi, ben inandım. Sizin dininiz doğru imiş. Bana söyle de İslâm olayım, demekle talebe buna kelime-i şehâdeti telkin etmiş ve herif İslâm olmuş. Bu hali gören Bektaşî başını sallayarak:

- Yarâbbi, bu düğmeci Ermeni'yi Müslüman edecek imişsin. Fakat şu talebeyi kafir etmekte ne mana vardı? Bunun ne kabahati vardı? diyerek yoluna devam eder (Yıldırım, 1999: 105).

Bu fıkra örneğinde olumlu bir Ermeni stereotipi karşımıza çıkmaktadır. Ermeni'nin genç talebenin söylediğine inanması onun saflığını ve temiz kalpliliğini de ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra cahil talebenin söylediğine inanıp tükürmesi ve tesadüfen kapının açılması Hristiyan Ermeni'nin Müslüman olmasına sebep olmuştur. Bunu gören Bektaşî ise Müslümanların temsilcisi olarak kabul edilmesine karşın İslâm'dan bihaber olan talebeyi eleştirir. Bu eleştiri, toplumun kendine dönük stereotipleri göstermesi açısından önemli bir örnektir. Çünkü burada Ermeni esnaf ve Müslüman talebe üzerinden oluşturulan ikili karşıtlık içerisinde, bizi temsil eden talebenin yükümlülüklerini yerine getirmekten uzak olması durumu mizahi bir eleştirel tavır içerisinde gözler önüne serilmektedir.

Ermeni kilisesi Ermeni imajını tamamlayan temel mekânlardan biridir. Buna örnek olarak Bekri Mustafa ile ilgili bir fıkra gösterilebilir. Fıkraya göre bir gün Bekri Mustafa sarhoşken bir Ermeni kilisesine gidip orayı gezmek ister. Gece geç saatte kiliseye gidip papaz ve zangoç rehberliğinde duvarlardaki resimleri inceleyen Bekri; Meryem, İsa ve birçok azizin resminin önünde birer kandil bulunduğunu ancak sadece bir resmin önünde herhangi bir kandil bulunmadığını görünce bunun nedenini merak edip sorar. Resimdeki Şeytan olduğunu görevlilerden öğrenen Bekri bu resmin önüne de bir kandil koymalarını söyler. Olay çıkmasını istemeyen papaz ve zangoç teklifi kabul edip Şeytan'ın resminin önüne bir kandil yakarlar ve Bekri, kiliseden ayrılır. Gece uyurken türlü türlü kâbuslar gören Bekri sabah olur olmaz hemen kiliseye gider ve *“Çabuk şu keratanın önündeki kandili söndür! Böyle menhus şeyin karanlıkta kalması evladır”* diyerek yaptığı yanlışın farkına vardığını gösterir (Çelik, 2019: 284). Bu fıkra örneğinde Ermeni kilisesinin İslami öğreti ile çatışma içerisinde olmayan hatta onunla örtüştüğü görülen bir mekân olarak yer aldığı görülmektedir. Tıpkı Bektaşî tipi gibi Bekri Mustafa tipinin de İslami öğretiler ile uyuşmayan bir bilinç sergilediği görülmektedir. Aynı bilinç Ermeni kilisesinin öğretileriyle de ters düşmektedir. Bekri Mustafa'nın fıkranın sonunda yanlış olduğunu yaptığının bilincine varması, dolaylı olarak Ermeni kilisesinin öğretilerine bu fıkrayı üreten toplumsal bellekte duyulan saygının bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir diğer fıkra örneğimiz Nasrettin Hoca ve Ermeni bir keşiş arasında geçmektedir. Her şeyi bilen üç keşiş Alâeddin Han'ın ülkesine gelerek herkesi doğru yoldan saptırmaya başlarlar. Han bu üç keşişi huzuruna çağırır. Keşişler soracakları sorulara doğru yanıtları verebilirlerse bu işten vazgeçeceklerdir. Bu işi ancak Nasrettin Hocanın halledebileceğine inanılır ve Nasrettin Hoca da çağırılır. Keşişler sırasıyla sorularını Hoca'ya sorarlar ve her seferinde doğru cevapları alırlar. Keşişler hocanın aklıyla baş edemeyeceklerini anlarlar ve ona köle olmak durumunda kalırlar (Bakırcı, 2003: 272).

Bu fıkra örneğinde Gülin Ögüt Eker'in “İnsan, Kültür, Mizah” adlı çalışmasında belirttiği gibi azınlık bir grubu aptal yerine koyarak kendimizden olan birinin zekâsını üstün gösterme çabası görülmektedir (2009: 125). Nasrettin Hoca, Ermeni

Keşifleri alt ederek Türklerin çok zeki olduğunu gösterir. Bu fıkra da yer alan Ermeniler olumsuz stereotipler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Meyhane işletmeciliğinin Ermenilerle bağdaştırılmasına dair stereotipler özellikle Bekri Mustafa fıkralarında görülen bir durumdur. Bekri ile Agop arasındaki dostluk öylesine güçlüdür ki eşi doğum yapmak üzere olan Bekri Mustafa, bir ebe bulabilmek için ilk olarak Agop'tan yardım istemeye koşar. Bekri Mustafa sırlarını dahi eşi ile değil Agop ile paylaşmaktadır. Başka bir fıkra da ise devletin koyduğu içki yasağından muzdarip olan meyhaneciler toplanıp Bekri Mustafa'ya giderler ve Bekri, Agop ile birlikte çözüm aramaya başlar. Hülasa Agop, Bekri'nin tam anlamıyla can dostudur. Agop tarafından işletilen meyhane ile Bekri Mustafa'nın kimliğinin bağdaştırılması aslında Bekri Mustafa ile Ermeni imajının aynı yere konumlandırılmasının da doğal bir sonucudur (Çelik, 2019: 287-288).

Kayserili Mehmet Ağa, etlik için aldığı ineği kessin diye Çakmakçıyı evine göndermiş. Ağanın güzel bir hanımı varmış. Kapıyı Çakmakçıya o açmış. Çakmakçı ineği kesmiş, yüzmüş, pastırmalığı sucukluğunu ayırt etmiş. Etçilik daha çok Ermenilere has bir iş olduğu için genellikle kesim işini Ermeniler yapar, Türk kadınları da Ermenileri erkek yerine koymadıkları için onlardan örtünüp kaçmazlarmış. Ağanın karısı da Çakmakçıyı Ermeni sanarak elini yüzünü örtmemiş, rahat hareket etmiş. Bir ara şüphelenerek sormuş:

-Sen demiş, Ermeni misin, Türk müsün?

Çakmakçı bu tepeden inme soru karşısında iki cami arasında kalmış binamaza dönmüş. Şaşırmış. "Türküm" dese kadına bakmaktan mahrum kalacak, "Ermeniyim" dese dinine zarar olacak. İşi bozuntuya vermeden:

-Allan demiş bizi de böyle yaratmış (Çerçi, 2000: 13).

Bu fıkra örneğinde Ermenilerle ilgili stereotipik bir durum olan bazı meslek gruplarının onlarla bütünleştirildiği görülmektedir. Ayrıca kadınların onları erkek yerine koymama durumu başka bir etnik gruba dâhil olan bireylerin aşağılanması ile ilgili bir stereotipik unsurdur.

Anlatılar içerisinde yer alan Ermeni imajına dair stereotipler vasıtasıyla Türk toplumunu oluşturan bireylere toplum tarafından hoş karşılanmayacak davranışlardan kaçınma fikirleri öğütlenmekte ve toplumsal yaşantıyı olumsuz etkileyecek olan

davranışları sergileyen kimselerin toplumun bir parçası olma şansını kaybedecekleri hatırlatılmaya çalışılmaktadır. Verilen örnek fıkralarda Ermeni imajına dair hem olumlu hem de olumsuz stereotipler görülmektedir. Burada Ermenilerin toplum tarafından kabul görmüş ve sosyal hayatın bir parçası olduğu sonucuna da varılmaktadır.

2.1.2. Yahudi Stereotipi

Yahudi olarak adlandırılan küme içerisinde yer alan kişilerin en belirgin özelliği kendilerine has inanç sistemidir. Bu inanç sistemi Tevrat'a dayandığı için bu metni ezbere bilmek, kimliğin de kanıtı anlamına gelmektedir. Anlatılarda karşılaşılan iki Yahudi'nin kimliklerini teyit etmek için kendi folklorlarının en etkin parçası olarak Tevrat'ı kullandıkları görülmektedir. Ayrıca tarih boyunca Türk toplumu içerisinde yer alan diğer azınlıklara nazaran Yahudilerin sadece kentlerde yaşamaları üretim dinamikleri ile ilgili olarak ortaya çıkmış bir durumdur. Türk halk anlatıları içerisinde Yahudiler ile özdeşleştirilen köylerle karşılaşılmaz ve bu topluluk çeşitli kentlerde yaşayan bir grup olarak görülmektedir (Çelik, 2019: 203).

Türk anlatılarında Yahudi tipinin tüccarlık veya doktorluk gibi meslek gruplarında yer aldığı görülmektedir (Çelik, 2019: 204). Toplumsal bellekte, akıllı ve uyanık niteliklere sahip bir imaja sahip olarak karşımıza çıkan Yahudi, özellikle fıkralar içinde sahip olduğu bu nitelikleriyle bağlantılı olarak alt edildiği görülmektedir. Bu fıkra göre Nasrettin Hoca, Tanrı'dan 1000 altın ister ve 999 olursa almayacağını söyler. Bunu duyan bir Yahudi, Hoca ile dalga geçmek amacıyla bir kese içinde 999 altını hocaya bırakır. Hoca altınları sahiplenir. Daha sonra Yahudi gelip oyun oynamak için altınları kendinin koyduğunu ifade ederek geri ister ancak Hoca vermez ve Yahudi de kadıya gitmeyi teklif eder. Hoca, düzgün bir feracesi olmadığı için kadıya gidemeyeceğini söylediğinde Yahudi, ona bir de ferace verir. Kadının huzuruna çıktıklarında Yahudi durumu anlatır. Sıra Hoca'ya geldiğinde ise Hoca altınları Allah'ın verdiğini dile getirerek "*Yahudi yalan söylüyor, birazdan üzerimdeki feracenin de kendisine ait olduğunu söylerse şaşırmayın*" der ve Yahudi feracenin kendisine ait olduğunu belirten feryatlar etmeye başlayınca kadı, Hoca'nın haklı olduğunu hükmeder (Boratav, 2006: 182). Bu fıkra örneğinde Yahudi'nin kendi

silahı olan zekâ ile vurulduğu ve metnin temelini Yahudilerin zeki ve uyanık olduklarına dair stereotip oluşturmaktadır.

Eker'e göre kurnazlık ve uyanıklık etnik temelli mizahta popüler olarak kullanılmaktadır. Bu tür fıkralarda hedef alınan topluluk, amaçlarına ulaşmak amacıyla anormal eylemler gerçekleştirir. Bu mizah türüne göre, hedef etnik grup kurnazdır, yerel topluluk ise değildir. Kurnazlık, genellikle cimri görülen azınlıklar için kullanılır, fakat kurnazlık cimriliğin tersine, pek açık olmasa da arzu edilmeyen bir özellik değildir (2009: 126).

Bir Yahudi ile Yahudi olmayan birinin otomobilleri çarpışır. Polis gelmesini beklerler. İkisi de yaralanmamış, ama kazanın şokuyla biraz sarsılmışlardır. Yahudi bir şişe votka çıkarır, diğerine uzatır. Diğerisi şişeyi alır ve votkadan bir yudum içer; daha sonra şişeyi teşekkür ederek Yahudi'ye uzatır. Yahudi şöyle der: "İçmeyeceğim, alkol muayenesi için polisi bekleyeceğim !" (Eker, 2009: 126)

Yahudilerin zengin olmalarına dair stereotiplerin oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Anlatılar içerisinde zenginlikle bağdaştırılan sarraflık gibi mesleklerin potansiyel icracıları genellikle Yahudilerdir. Bu duruma bir örnek olarak Dursun Yıldırım'ın çalışmasında yer alan fıkra gösterilebilir:

Bektaşî dervişi bir yerde tesadüfen siyah havyar yemiş. Tadı damağında kalmış. Günün birinde - şimdi yıkılmış olan - İstanbul Balıkpazarı'nın havyarcılar çarşısından geçerken gözü küçük fiçiler içinde siyah havyarlara ilişmiş. Dükkânlardan birine girmiş. Dervişin kılığı ile siyah havyar arasında en ufak bir münasebet kurmak mümkün değil... Sormuş:

- Siyah havyar var mı?

Dükkânci cevap vermiş:

- Var efendi baba!...

- Kaça? ...

- (O zaman altın para hesabıyla) 80, 100, 120 kuruş...

Bektaşî gülmüş... Havyarcının kendisiyle alay ettiği kanaatine varmış. Çünkü o devirde 120 kuruşa bir kuzu, 4 kuruşa bir okka et alınırken 120 kuruşa bir yiyecek almak adama alay gibi gelirdi. Bektaşî:

- *Vay çapkın, benimle alay etti! demiş. Yandaki dükkâna girmiş. Ona da aynı şeyi sormuş. Aynı cevabı alınca:*

- *Vay kerata!... İşaret etti, benimle bu da alay etti. Şu köşeyi döneyim de birbirine işaret edemeyen bir dükkâna gireyim, demiş ve öyle yapmış. Orada da siyah havyarın okkasının 120 kuruş olduğunu öğrenince hakikate ermiş... Cebinden kesesini çıkarmış. Bakmış, üç kuruş otuz para var. İçi burkulmuş. Balık pazarından çıkmış... Eminönü'ne gelirken - eskiden orada sarraflar vardı - bir sarrafın kapısı açık kasasını görmüş. Sokulmuş... - Eskiden sarrafların çoğu Yahudi idi - sormuş:*

- *Bezirgân! Şu kasanın içindeki altınlar senin mi?*

- *Evet bizim...*

- *Yanıdaki beşbirlikler?..*

- *Onlar da bizim...*

- *O gerideki mecidiye yığını da senin mi?..*

- *Bizim dedik ya! Neden sordun?*

- *Hiç... demiş (ve o sırada kesesinden çıkardığı üç kuruş otuz parayı da uzatıp) al bunu da onların yanına koy! Havyarı da sen ye, namazı da sen kıl, orucu da sen tut!... Ben ona vereceğim cevabı bilirim! demiş.” (1999: 94-95).*

Bu fıkra örneğinde hem Yahudilerin meslek grubu ve zengin olmalarına dair stereotipi hem de Bektaşî üzerinden gösterilen halkın Müslümanlığı kavrama modelinde bir beklentinin yer aldığı sonucuna varılmaktadır. Yani Bektaşî tipi üzerinden gösterilen bilince göre namaz ve oruç benzeri ibadetlerin, sadece öldükten sonraki hayatta değil, dünyevi hayatta da getirilerinin olması beklentisi yer almaktadır. Bu beklenti Müslüman ve Yahudi ikili karşıtlığı kullanılarak verilmeye çalışılmıştır. Bu karşıtlığın bir yanında hem dünyanın nimetlerinden mahrum olan hem de çeşitli ibadetlerle zorlu bir hayat yaşamak zorunda olan Müslümanlar; karşıt yansımada ise hem dünyevi ayrıcalıklardan yararlanabilen hem de namaz ve oruç gibi Bektaşî'ye zor gelen ibadetleri yerine getirme zorunluluğu bulunmayan Yahudi yer almaktadır.

Başka bir fıkra örneğinde de benzer bir durumla karşılaşılmaktadır. Bu fıkraya göre Bektaşî'nin biri Ramazan ayında oruç yediği gerekçesiyle yakalanıp hapse atılmış.

Sıcak bir yaz günü olduğu için Bektaşî aç ve susuzluktan rahatsızlık içerisinde pencereden bakarken o sıcakta bir gölgede oturup iştahla karpuz yiyen bir karpuzcu görmüş. Hemen pencerenin demir parmaklıklarına sarılarak karpuzcuyla konuşmaya ve onu oruç tutmadığı için kendisi gibi hapse atacaklarını söyleyerek uyarmaya çalışmış. Karşısındaki kişi kendisinin Müslüman değil Yahudi olduğunu söylediğinde Bektaşî “Yaa, eh öyleyse, bir de bin şükreyle!” diye yanıt vermiş (Yıldırım, 1999: 139).

Osmanlı hukuk sisteminde azınlıkların kendilerine has hukuksal düzenlemeleri olmasının bir sonucu olarak anlatılarda Bektaşî ve Bekri Mustafa gibi fıkra tipleri için bu kimliklerin, bir tür mizahi bir üslup içerisinde bir tür sığınma limanına dönüştüğünü söylemek mümkündür (Çelik, 2019: 208).

Kayserili İle Yahudi

Gezgin bir Yahudi'nin yolu Kayseri'ye düşer.

Yahudi her gittiği şehirde bir şekilde ticaret yapar ve para kazanır yoluna devam edermiş, burada da bir iş yapmak istemiş.

Yürürken düşünüyormuş ne yapabilirim derken bir bakmış dilenci kaldırımında oturmuş dileniyor. Önündeki tası görmüş, tas antika, kafayı takmış ona ileriden dönmüş adamla laflamaya başlamış, derken,

Yahudi:

- Ben hayvanları çok severim bana bu tasta süt içen kediyi satar mısın? demiş.

Adam da:

- Neden olmasın satarım, demiş.

Yahudi sormuş:

- “Kaç lira istiyorsun” demiş.

Dilenci:

- 500 lira istiyorum, demiş.

Yahudi:

- Yuh! Bu kedi o kadar etmez ki, demiş.

Dilenci:

- İşine gelirse, demiş.

Yahudi düşünmüş hesap yapmış:

"Ben bu tası 500 liraya alırım 750 liraya satarım" diye düşünür ve tekrar dilencinin yanına giderek

- Ver bakalım kediyi, der.

500 lirayı sayar verir ve kediyi alır gider.

1 gün sonra tekrar gelir bakar dilenci orada oturuyor, kediyle yanına giderek:

- Arkadaşım bu kedi düünden bu yana hiç bir şey yemedi herhalde alıştı bu kaptan süt içmeye.

Dilenci der ki:

- Ne yapabilirim?

Yahudi:

- Şu önündeki tası versene bana, demiş

Dilenci:

- Neden, demiş.

Yahudi:

- Kedi bir şey yemiyor, alışmış. Ver de yemeğini onda yesin.

Dilenci:

- 500 lira ver vereyim demiş.

Yahudi:

- Ya bu tas o kadar etmez ki, demiş. Düşünmüş tas 750 lira ikisinin toplamı 1000 lira demiş sonra al o zaman kedini, ver paramı demiş."

Dilenci:

- Veremem, demiş.

Yahudi:

- *Neden, diye sormuş.*

Dilenci:

- *Ben tasın sayesinde günde 10 tane kedi satıyorum, demiş.*

Yahudi bir daha Kayseri'nin yakınından bile geçmemiş. (www.fikraoku.com, 2021).

Bu fıkra örneğinde yolu Kayserili ile kesişen bir Yahudi stereotipi vardır. Yahudi zeki, cin fikirli, kendince hesap kitap yapıp Kayserili dilencin önünde duran tasa göz koymaktadır. Burada bu stereotipin en baskın özelliklerinden olan paraya düşkünlük kendini göstermektedir. Ancak Yahudi stereotipinin karşısında yer alan Kayserili stereotipi de en az Yahudi kadar zeki ve cin fikirlidir. Hatta Yahudi stereotipinin hesapladığı her şeyi Kayserili hesaplamış ve oradan kazanç bile sağlamıştır. Bu iki stereotipin karşı karşıya kalmasından galip çıkan tarafın Kayserili olduğu görülmektedir.

2.1.3. Rum Stereotipi

Fıkra anlatıları içerisinde etnik temelli stereotipler kategorisinde ele alınacak bir tip de Rum tipidir. Rumlar da tıpkı Ermeniler gibi, Anadolu'da oluşan Türk sözlü anlatı geleneği içerisinde mimari başta olmak üzere çeşitli mesleklerdeki başarılarıyla ön plana çıkmaktadırlar.

Bir fıkra örneğinde Rum, doktorluk mesleğini icra eden bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kafayı tütsüleyen bir Bektaşî sallana sallana giderken yakından tanıdığı bir Rum hekime tesadüf eder. Elini omuzuna koyarak:

- *Yorgo, der, geçen gün bir bardak şarabın insana kuvvet vereceğini söylüyordun.*

Hekim başını sallar:

- *Evet öyledir.*

Bektaşî dudaklarını büzer:

- *Laf, Apostol'da on bardak içtim, gördüğün gibi ayakta duracak halim yok!* (Yıldırım, 1999: 171).

Bu fıkra örneğinde toplum tarafından hoş karşılanmayan alkolün bir faydasının Rum'a söylenmesi, stereotiplerin kullanışlı işlevliliğine işaret ederken, Bektaşî'nin ayakta duramayacak derecede kötü bir durumda olmasıyla kendini gösteren ölçsüzlük, mizahın üretim dinamiği ile ilişkili görülmektedir.

Bir başka fıkrada ise Apostol tipi görünüş itibariyle stereotipik düşüncelere sebebiyet vermektedir. Bu düşünce Bektaşînin ilk görünüşe göre yaptığı olumlu fikir ve ikini görüşünde düşündüğü olumsuz düşünce stereotipin dış görünüşe göre şekil aldığıının en belirgin örneklerinden birini göstermektedir. Buna göre; Bektaşî, bir meyhanede Apostol adında ve fiziksel olarak çok güzel olan bir gençle tanışıp onunla dost olur. Sürekli aynı meyhaneye giden Bektaşî, öldükten sonra Tanrı'nın Apostol'un narin bedenini cehenneme nasıl göndereceğine hayret eder. Bir sebeple Hindistan taraflarında on beş yıl geçirdikten sonra İstanbul'a döndüğünde aynı meyhaneye giden Bektaşî, oradakilere on beş yıl önce orada olan Apostol'u sorar. Bunun üzerine kendisine yüzü gözü buruşmuş, sakallı bıyıklı bir adamı gösterdiklerinde Bektaşî: *"Yârabbî, ben o vakit bu nâzenin vücudu ateşte nasıl yakarsın diye hikmet-i rabbâniyene karışmışım. Bu suâlîme bugün cevap verildi. Meğer sen evvelâ onu cehenneme lâıyk bir hale koyar ve sonra ateşe atarmışsın."* (Yıldırım, 1999: 84) diyerek toplumdaki stereotipik düşüncenin aktarılmasına vesile olur ve körü körüne inanmanın değil, görüldükten sonra ve denendikten sonra inanmanın önemine de vurgu yapmaktadır.

2.1.4. Zenci veya Arap Stereotipi

Etnik temelli stereotiplere örnek olarak gösterilebilecek başka bir tip ise ten rengi ile diğer insanlardan farklı olan Zenci veya Arap tipidir. Zencilerin sahip oldukları bedensel özellikleri üzerinden biz kümesinin dışına itildikleri görülmektedir. Onların beden yapısındaki gözle görülür farklar, "biz" ve "onlar" arasındaki ayrıma dikkat çekmek veya yararlanmak maksadıyla yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Çelik, Zenci figürünün anlatılar içerisinde Arap adıyla bilindiği üzerinde durmuş ve bazı anlatılarda bu figürün Arap ve Zenci aynı temel çerçevesinde kullanılabilirdiğini dile getirmektedir (2019: 295).

Gülmecenin saldırganlıkla biçimlenmesi yalnızca Türk kültürüne özgü bir durum değildir aksine evrensel bir durumdur. Karşıt gruplar kimi zaman ahlaki niteliklerinden kimi zaman da bedensel nitelikleri üzerinden hor görülürler. Kişinin bedensel niteliklerinden doğan gülme, uzmanlar tarafından “Homerik kahkaha¹²” şeklinde adlandırılmaktadır (Çelik, 2019: 297).

Nasrettin Hoca fıkralarında yer alan Arap imajı, âlim olarak görüldüğü örnek fıkralarda Hoca'nın sorduğu soruları yanıtlamayarak alt edilirken, dilenci veya hizmetçi gibi daha aşağı sınıflara mensup birer figür olarak görüldüklerinde ise fiziksel nitelikleri üzerinden aşağılandıkları görülmektedir. Nasrettin Hoca fıkralarının birinde dilencilik yapan bir Arap ile Hoca arasında geçen bir diyalogda Hocanın davranışlarının yanlış olduğunu söyleyen dilenciye Hoca, “*Sen sus! Senin sahib olduğın Rabb-ül âlemin senin yüzünü neye döndermiştir? Bir aynaya bak!*” (Boratav, 2006:175) şeklindeki ifadesiyle kendisine yöneltilen eleştiriyi bertaraf ettiği görülmektedir. Bu fıkraların temelinde insanların yüz renklerinin kara olması, işledikleri suçların bir cezası olarak kabul edilmektedir. Benzer temanın mizahi olarak ele alındığı başka bir fikra örneğine göre;

Nasraddîn Hâce bir gün Ka'beye varur. Kapusunun halkasına yapıştır, çalar. Aydur ki: "Tanrım! Aç. E v im d e misin?" der. Bir hadim 'Arab gelüp buna: "Bire küfürgâh!" der. Hâce aydur: "Eğer küfürgâh olaydım benim de senin gibi yüzüm kara olurdu." der (Boratav, 2006: 176).

Bu fikra örneklerinde kara tenli olmanın işlenen bir suçun sonucu olduğuna dair fikirlerdeki ortaklık dikkat çekmektedir. Örnekleri az olmakla birlikte Zenci imajına dair veriler fıkralarda ter almaktadır. Bu örneklerden birinde sarayda Kızlar Ağası olarak görev alan Zenci görevliden ahali menün değildir; bu kişi, Padişah'ı denetim altına almış olan biridir. Bunun üzerine Bekri Mustafa bu sorunu çözmek amacıyla bir çalgı alıp saraya gider. Padişah ile Kızlar Ağası çok önemli bir konu hakkında tartışırken Bekri, çalgıyı çalmaya başar. Müzik sesini duyan Zenci'nin içinden oynamak gelir. Bir süre, zorlanarak bu isteğini bastıran ancak Padişah'ın sorularını yanıtlamayan Zenci en sonunda dayanamaz ve Padişah'ın karşısında oynamaya başlar ve toplumun istediği gibi Padişah'ın gözündeki saygınlığını kaybeder (Akçar,

¹² Bu kavramın temeli, Homeros tarafından İlyada'da hikâyesinde anlatılan Hephaistos'un aksayarak yürümesini gören ilahların attığı kahkahaya dayanmaktadır (Çelik, 2009: 297).

2010: 502-503). Bir başka fıkrada ise bir caminin kandillerinin yağı her gece kaybolmaktadır. Hırsız yakalamak için plan kuran cemaat, Bekri Mustafa'yı görevlendirir ve Bekri, gece olduğunda kandillerde bulunan zeytinyağını içmeye gelen zenciye yakalar (Çelik, 2019: 302). Bu fıkralarda kamusal alanda çıkartılan problemlerin, stereotiplerle düşünmenin bir sonucu olarak Zenci imajı ile bağdaştırılarak ortaya konmaya çalışıldığını söylemek mümkündür.

Yaygın olarak olumsuz bir imaja sahip Zenci Stereotipi bazen de sadakati ve iyi tarafıyla ortaya çıkmaktadır. Tüm bunlardan örneklerden yola çıkarak Türk halk anlatmalarından biri olan fıkralar içerisinde yer alan Arap adıyla anılan Zencilerin oldukça karmaşık ve birbirleri ile çelişen stereotiplerle örülü bir imaja sahip oldukları görülmektedir.

2.1.5. Kürt Stereotipi

Etnik temelli fıkralarda kullanılan en önemli unsurlardan biri de dildeki esnekliktir. Dilin esnekliğinden yararlanmanın en basit türü, mizahi metinde bir ses veya kelimenin yanlış telaffuz edilmesi ya da yanlış kullanımıdır (Eker, 2009: 125). Kürt tipinin yer aldığı fıkralarda dilin bu esnekliği kullanılarak güldürü unsuru sağlandığı görülmektedir. Köyden kentlere gelen tiplerin konuşurulması veya köy ortamında gerçekleşen konuşmalarda bu esneklik sayesinde güldürü unsuru sağlandığı görülmektedir. Ayrıca Kürt figürü köylü, cahil, kandırılmaya çok müsait ve patavatsız, düşünmeden konuşan bir stereotip örneği sergilemektedir.

Memo her sene dayak yemeden vergi ödemezmiş. Muhtarını dinlemez, tahsildarı kovar, sonunda karakola çekilip sopayı yedikten sonra vergisini ödermiş.

O yılda öyle olmuş, karakoldan yüzü gözü şiş gelinde karısı Zeyno kızmış:

“Ula Memo madem şu vergiyi vereceksin, ne diye dayak yiyirsen?”

Memo kızmış:

“Dayak yimeden vergi virirsek bunun kabadayiliği nirede kalir! (Ermiş, 2000)”

Bu fıkra örneğinde Köylü bir Kürt figürünün Memo'da dile geldiği görülmektedir. Buna göre Memo yetkili merciler tarafından istenildiği halde dik başlılığını devam ettirmekte. Sonuçta vergi ödeyeceğini bile bile dayağını yemektedir. Ayrıca fıkrada

Memo konuşturulurken ağız özelliklerine olduğu gibi yer verilmektedir. Benzer bir durum *Nakişli* isimli fıkra örneğinde de görülmektedir.

İki gözü kör Memo, heybesi çalındığı için köy meydanında sövüp sayıyordu. Yanına gelen Muhtar Remo:

“Aldirme Memo, sana bir yenisini alırsın.”

Memo sinirle haykırdı:

“Sen ne diirsen Muhtar, çalinen heybem nakişli idi (Ermış, 2000).”

Bu fıkra örneğinde de Kürt Memo’nun ve Muhtarın konuşmasında dildeki esneklik ve ağız özelliği kendini göstermektedir. Ayrıca heybesi çalınan ve üzülen Memo’nun saflığı da kendini göstermektedir.

Kürt figürü bu yönlerinin yanı sıra tam tersi stereotiplerde de karşımıza çıkmaktadır. Misafirperver ve zengin olarak da görüldüğü durumlar olmaktadır.

Bir zengin kürt beğine bir Bektaşî misafir olmuş. Bakmış ki beğın çok malı emlaki var. Bektaşî sormuş: "Bu malı nereden buldun?" Beğ demiş: "Bunları bana Allahım verdi. " Bunun üzerine Bektaşî Allaha karşı "ver ver, böyle daha adını söyleyemeyenlere ver. " demiş (Yıldırım, 1999: 87).

Bu fıkra örneğinde Kürt figürü karşımıza zengin bir bey olarak çıkmaktadır. Ayrıca Bektaşî’nin onun zenginliğini öğrendikten sonraki tepkisi bu figüre karşı olan stereotiplerin bir yansıması görevini almaktadır. Bektaşî’nin Tanrı’ya çıkıştığı bu fıkra örneğinde, insanların sahip oldukları zenginliğin kendilerine Allah tarafından sağlandığını iddia eden kişilere, bu zenginliğin içinde yoksul insanların rızıklarının da bulunduğunu düşünmemelerinden dolayı kızmaktadır. *“Herkesin rızkını Allah verir, bana da bunu münasip görmüş”* deyip, yoksul kişileri düşünmemek aslında Müslümanlık anlayışında yer alan sosyal yardımlaşma prensipleriyle uyumsuzdur. İslam’ın özünü unutup bazı sözlerin kalıplar içerisine giren kişiler her zaman karşılarında Bektaşî’yi görürler.

2.2. Yabancı Stereotipi (Alman, İngiliz, Fransız ve Diğerleri)

Türk fıkralarında yabancı stereotiplerin kullanılması oldukça yaygın bir durumdur. Bu tarz fıkralarda amaç genellikle eleştirmek veya yapılan davranışları düzeltmek

değil; biz kimliğimizi farklılaştırarak onaylamadır. Genelin içerisinde yer alan yabancı figürünün ortaya çıkarılması bu kimliğin olumsuz anlamda belirmesini gerektirmektedir. Tıpkı Kürt figüründe olduğu gibi yabancı temelli stereotiplerde de dildeki esneklik kullanılmaktadır. Eker dil benzerliği veya farklılığı yüzünden ortaya çıkan tezatların mizah için çok önemli bir unsur olduğunu belirtmektedir (2009: 125).

Yabancı figürünün kullanıldığı stereotiplerde yabancılara tıpkı azınlık gruplarda olduğu gibi ‘biz’ ve ‘onlar’ temelinin üzerine kurulu bir anlayış olduğu görülmektedir. Biz grubunun dışında kalan yabancılara aptallık, geç anlama, ahmaklık gibi birçok özellik yüklendiği stereotiplere rastlamak mümkündür. Bu stereotiplerin kullanım amacı olarak Eker, kullanan tarafın kendisini daha akıllı ve üstün hissetmesini sağladığını dile getirmektedir (2009: 125). Buna bir örnek olarak Hasan Pulur’un fıkra örneklerini derlediği çalışmasından Amerikan bahriyelinin başına gelen durum gösterilebilir:

Amerikan bahriyelilerinin Türkiye'ye ilk kez geldikleri yıllarda uydurulan bir hikâyeydi. Güya Amerikalı bahriyeli Eminönü'nden geçerken çiroz satan birine rastlayıp sormuş:

- *Bu nedir, neye yarar?*

Bizim bıçkın dalga geçmiş:

- *Bundan bir tane ye, zekân açılır!*

- *Kaç?*

- *Tanesi bir dolar!*

Amerikalı bir doları bastırıp, çirozu alıp çiğ çiğ yutmuş, bakmış bir şey yok. Bir tane daha, bir tane daha, beşinci doları verip çirozu yuttuktan sonra ayılmış:

- *Galiba sen beni kazıklıyorsun!*

Bizimki kıs kıs gülmüş:

- *Demedim mi ben sana zekân açılır, diye... Biraz geç oldu ama! (1986: 26).*

İngilizlerin soğuk kibarlığı, geleneklere olan saygısı, Almanların bira düşkünlüğü, Rusların romantizm konusunda beceriksizlikleri, sekse karşı ilgisizlikleri, kaba

tavırları vb. stereotip söylemler, yabancı ögeler içeren fıkralar aracılığıyla mizah konusu yapılmıştır (Eker, 2009: 127).

Gemi batmış okyanustaki minicik adaya bir İngiliz, bir Karadenizli ve bir de çok güzel Fransız kadın yüzerek çıkmışlar.

Canlarını kurtarmışlar ama adadan nasıl kurtulacaklar?

Adanın tek bir ağacı var...

Ancak o ağacın tepesine çıkıp gelen geçen gemilere işaret vermek mümkün.

İngiliz centilmenliğini göstermiş:

- Madam ağaca çıkamaz, nöbeti ikimiz tutalım! Karadenizli razı olmuş ama bir şart ileri sürmüştü:

- Hangimiz ağaca çıkarsak, madam adanın Öbür ucuna gidecek, yerde kalan öbür ucuna!

İngiliz şaşırılmış.

- Niçin?

- Ben sana güvenemem kadına bir şey yaparsın!

İngiliz çok kızmış ve üzülmüş:

- Benden böyle bir şeyi nasıl beklersiniz? Teessüf ederim!

- Belli olmaz, biz erkek milletiyiz.

Kur'a atılmış önce Karadenizli ağaca çıkacak.

Fransız kadın adanın bir ucuna, İngiliz adanın diğer ucuna gitmiş, Karadenizli ağaca çıkmış biraz sonra da bağırmağa başlamış:

- Ulan terbiyesiz herif, kadıncağıza saldırmaya utanmıyor musun?

İngiliz şaşırılmış:

- Aman ne diyorsun? Nasıl olur? Ben adanın bir ucundayım, madam öbür ucunda!

- Hayır, ben anlamam, gördüm!

Karadenizli ağaçtan inmiş, sıra İngiliz'e gelmiş.

Bu sefer Karadenizli adanın bir ucunda, Fransız kadın öbür ucunda.

İngiliz tam ağaca tırmanırken, Karadenizli yerinden fırlamış, doğru kadının yanına koşmuş.

İngiliz ağaca çıkmış, aşağıya bakmış, sonra hayretle başını sallamış:

- Hayret, demek buradan, ağacın üzerinden böyle görünüyor! (Pulur, 1986: 18).

Bu fıkra örneğinde yabancı figürlerden biri olan İngiliz figürü kullanılmaktadır. Bu figür soğuk centilmenlik stereotipiyle ilk ana temelini oluşturmakta sonrasında ise Karadenizli zekice bir hamle ile onu kandırarak alt etmektedir. Karadenizli tipinin zekilik ve kurnazlık stereotipi bu fikranın ana temellerinden bir diğerini temsil etmektedir.

Günümüzde yazıya geçirilmiş olan fıkralarda modern Avrupalı uluslara dair figürler ve bu figürleri pekiştiren stereotiplere örnekler bulunmaktadır. Bu örneklerden biri olarak Dursun Yıldırım'ın çalışmasında yer alan *Bektaşî ile Seyyah* isimli fıkra gösterilebilir:

Bektaşî'nin biri Ramazanda, ağaçlık, sulak, تنها bir yerde sofrasını kurmuş, hafiften hafiften demleniyordu. Keyfine diyecek yoktu.

Bu sırada yanında şimdiye kadar hiç görmediği sarı saçlı, acayip kılıktı bir adam peydah oluvermişti. Bektaşî ayağında golf pantolonu, ağzında piposu, başında jokey kasketi bulunan İngiliz seyyahının kendi dininden olmadığını anlayınca canı sıkıldı. Yüzünü buruşturdu. Gezmek için memleketimize gelmiş bulunan İngilizin de Bektaşînin böyle keyifli keyifli içki içişi hoşuna girmişti. Hemen kendisi de çantasından bir viski şişesi çıkarıp bir yudunu içti. Sonra Bektaşîye içmesi için uzattı. Bektaşînin buna fena halde cam sıkılmıştı:

- Bre gâvur! diye bağırdı... Bu mübarek aziz günde beni kâfir mi edeceksin? (1999:170).

Bu fıkra örneğinde Bektaşî için Ramazan ayında rakı içmek öyle bir gelenek halini almıştır ki İngiliz seyyahın ikram ettiği viskiyi içmek onun için bu gelenekten çıkmak ve kimlikten uzaklaşmak anlamını teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra İngiliz imajının tamamlayıcısı olarak viskinin kullanılması, Bektaşî fıkralarında yer alan alkol sembolünün bir yansımasından kaynaklanmaktadır. Normal şartlarda daha farklı nitelikleriyle görülen İngiliz imajı bu fıkra örneğinde viski ile ilişkilendirilmektedir.

Yabancıların yer aldığı fıkralarda pintilik, cimrilik gibi figürlerle karşımıza çıkan stereotipler olduğu görülmektedir. Örneğin, İskoçlar birçok toplumda cimrilikleri ile ön plana çıkmaktadırlar. Bu tür fıkralarda, yerel halk cömert hedef alınan toplum ise cimrilikle ilişkilendirilmektedir. Cimri olan topluluk, paralarını arttırmak veya harcamamak için tuhaf ve alışılmadık şeyler yaparak karşımıza çıkmaktadırlar.

"Bir İskoç'u nasıl sağır dilsiz haline getirebilirsiniz? Bir yardım kuruluşuna bağışta bulunmasını söyleyerek." (Eker, 2009:126).

Amerikalı, Alman ve İskoçyalı tiplerinin birlikte gittikleri bir birahane de yaşadıkları İskoçyalının fıkra içerisinde stereotipik özelliklerini barındırmaktadır.

Bir Amerikalı, bir Alman ve bir İskoç Londra'da tanışıp bir birahane ye giderler. Garson, onlara birer bardak bira getirir. Biral arını tam yudumlamak üzereyken bardakların her birinde birer ölü sinek olduğunu görürler. Amerikalı birayı içmez ve garsona başka bir bira getirmesini söyler. Alman, masadaki kaşığı alıp ölmüş sineği çıkarır ve birayı içer. İskoçyalı ise birayı içer ama sineği bardağın içinde bırakır ve garsonu çağırır:

-Bardağa bir baksana, bu bardakla içmek olanaksız, çünkü içinde sinek var. Şimdi al bunu, geri dön ve bana bedavadan temiz ve sineksiz bir bardak bira getir. (Cimcoz, 2001a: 225).

Benzer bir durum bir başka fıkrada şöyle gösterilmektedir:

İskoçyalı gazetede bir ilan görmüş: "Filan otele de hafta tatili yemek içmek yatmak iki kişi 150 dolar."

İskoçyalı ilanı okuyunca sevgilisini alıp otele gitmiş, hafta sonunu geçirmiş sevgilisi bavulu toplarken o da aşağı inip hesabı ödemek istemiş...

Faturayı uzatmışlar 190 dolar.

Şaşırmış:

-İlanda 10 dolar diyorsunuz bu ne?

-Efendim bunun 20 doları müzik ücreti...

-Ama biz müzik dinlemedik ki!

-Dinleseydiniz?

-Ya geri kalan 20 dolar?

-On doları kat servisi, 10 doları da banyo parası...

-Ama biz kimseden servis istemedik ve de banyo yapmadık ki...

-İsteseydiniz, yapsaydınız.

İskoçyalı yukarı çıkmış sevgilisiyle konuşmuş aşağı inmiş "On dolar verir misiniz?" demiş.

Herhalde 200 dolar verecek diye' düşünmüşler... Hesap 190 dolar olduğuna göre vermişler on doları... İskoçyalı on doları cebine koyup yürüyüp gitmiş...

Arkasından koşturmuşlar.

-Hey nereye? Parayı vermedin!

İskoçyalı gayet soğukkanlı dönmüş:

-Yanımdaki kadın var ya onun fiyatı 200 dolardır.

Otel müdürünün tepesi atmış:

-Bana ne yahu, kadına bir şey yapmadım ya!

İskoçyalı gülmüş:

-Yapsaydınız! (Pulur, 1986: 45).

Bu fıkra örneklerinden de anlaşılacağı üzere İskoçlara yönelik cimrilik ve kurnazlık imajı fıkra içerisinde stereotipler yoluyla çok net bir şekilde kendini göstermektedir. İskoçyalının içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmek ve para ödememek için karşı tarafın yöntemini kullanarak onu alt edecek kadar kurnaz olduğu görülmektedir.

2.3. Ortak Şahsiyeti Temsil Eden Stereotipler

Türk milleti gerek yaşadığı coğrafyada gerekse dünya milletleri arasında ün yapan pek çok fıkra tipinin yer aldığı fıkra örneklerine sahiptir. Dursun Yıldırım'a göre fıkra tipi hiçbir zaman ferdi şahsiyeti temsil etmez, halkın ortak özelliklerini yarattığı bir ortak şahsiyeti temsil eder (1999: 24). Halk kendini yansıtmak ve ifade edebilmek için olduğu tipleri konuşurma yoluna gitmiştir. Dolayısıyla görünürde tek bir kişi

gibi görünen tip aslından halkın ortak yönlerini temsil etme özelliği yüklenmiş ve geniş alanlara yayılarak büyük kitlelerin ortak özelliklerini bünyesine eklemektedir.

Bu bölümde, Dursun Yıldırım'ın yapmış olduğu fıkra tiplerinin tasnifinde yer alan "*Ortak Şahsiyeti Temsil Yeteneği Kazanan Ferdi Tipler*" başlığı altında yer alan şahsiyetlerden yola çıkarak inceleme yapılmaktadır.

2.3.1. Nasrettin Hoca Stereotipi

Bütün Türk dünyasında tanınan ve Türklerin ortak kahramanı olan Nasrettin Hoca, bütün Türklüğün timsali olma özelliği göstermektedir. O, Türk fıkra geleneğinin önemli bir kahramanı olmanın yanı sıra Türk'ün ince ruhunun ulvi düşüncesinin ve felsefi derinliğinin temsilcisidir. Nasrettin Hoca; her şeyden önce düşünce şekliyle, yaşayış tarzıyla Türk'tür ve Türk insanını temsil etmektedir (Sakaoğlu, 1992: 168).

Nasrettin Hoca ismi telaffuz edildiğinde akla ilk gelen Nasrettin Hoca fıkralarıdır. Fıkralarında, bazen kadı, bazen imam, bazen sade bir vatandaş, bazen de müderris olarak çıkmaktadır. Nasrettin Hoca ayrıca Anadolu'nun tipik bilge kişisi figüründe stereotiplerde karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra güler yüzlü ve şakacıdır. Babacan kişiliği ile ön plandadır ve etrafında hanımı, oğlu, komşuları, komşu çocukları, esnaf, mollalar ve köylüler yer almaktadır. Bu kişiler fıkralardaki şahıs kadrosunun parçalarıdır. Eşeği ile ilgili fıkraları Hoca'nın güldürücü yanının en ağır bastığı fıkralardır. Ayrıca bu fıkralar Nasrettin Hoca'nın geçim sıkıntısı yaşadığını anlatan fıkralar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nasrettin Hoca, birleştirici, kaynaştırıcı ve barışçıl olmasının bir kişiliğe sahiptir. Bu özelliklerinin yanı sıra onun fıkralarında ahlaka aykırı, insanları birbirine düşürücü ve kötülüğe sevk edecek hiçbir unsura rastlanmaz. Nasrettin Hoca, fıkralarda dostluğunda, aile reisliğinde, babalığında, komşuluğunda ve diğer üstlendiği bütün rollerde hep yol gösterici ve doğruya yöneltici güvenilir bir insan stereotipinde görülmektedir.

Nasrettin Hoca fıkralarının en önemli özelliği "gülme-güldürme adabı"dır. Onun fıkralarında yer alan gülme-güldürmenin belli bir ölçüsü vardır. İnsanları alaya alır, onların davranışlarını eleştirir ancak bu hiçbir zaman yaralayıcı ve olumsuz yönlendirici değildir.

Hoca bir gün çarşıda bir kavuk beğenir. "Kaça?" diye sorar.

"Sudan ucuz Hocam, on akçe!" derler.

"Pek âlâ öyle ise, sarıp, sarmalayın!" diye sardırır Hoca. Gideceği sırada, gözüne mi ilişir, ne olursa:

"Ya şu heybe kaç?" diye sorar.

"Yabancı değilsin ya, o da senin için on akçe olur." derler.

"O halde, kavuğun yerine heybeyi verin" der; alır heybeyi ama kesenin ağzını açmadan çıkar. Adam arkasından yetişip:

"Hocam, ayıp olmasın ya, parasını unuttunuz" deyince

Hoca:

"Ne parası, heybenin yerine kavuğu bıraktım ya" diye çıkışmaya başlamasın mı? Adamcağız boynunu büker:

"Öyle ama Hocam, kavuğun parasını vermediniz ki." der, der ama Hazret büsbütün fitili alır:

"Yahu, sen aklını peynir ekmekle mi yedin? Kavuğu almadım ki, parasını vereyim" deyip yürür.(Güney, 1962: 6-8).

Bu fıkra örneğinde Nasrettin Hoca'nın alışveriş sırasında yaptığı laf oyunu ve üste çıkma durumu açıkça görülmektedir. Hocanın mal sahibi ile yaptığı konuşması onun ne kadar zeki olduğunu ve durumdan nasıl sıyrıldığını bize göstermektedir.

Nasrettin Hoca fıkralarında "düşünme" oldukça önemli bir imajdır. Öyle ki düşünceyi; kader, kaza, ölüm gibi metafizik konular üzerinde de gerçekleştirdiği görülmektedir. Buna "kabak" fıkrası örnek gösterilebilir:

Bilindiği gibi Hoca, bir gün bostana gider. Burada büyük bir ceviz ağacı vardır. Dinlenmek üzere altına oturur. Kocaman ağaçta küçücük cevizler... Hoca, buna anlam veremez. Öte yandan gözleri bostandadır. Burada bal kabakları vardır. Onlar ise yerdedir. Küçük bir bitkinin ürünü olarak yetişmektedirler. Der ki: "Bu işte bir terslik var, kocaman bir ağacın üzerinde küçücük bir ceviz; küçücük bir nebatın üzerinde kocaman kabak. Bu olacak şey değil!..." Bu esnada kafasına ağaçtan bir ceviz düşer. Canını acıtır. Hoca bu can acısıyla ellerini açıp Allah'a şöyle seslenir:

"Allahım! Sen ne kadar büyüksün!.. Sen yine bildiğin gibi yap. Eğer sen, benim düşündüğüm gibi yapsaydın, şimdi benim halim ne olurdu." der.

Bu fıkra örneğinde, Nasrettin Hoca'nın düşünme sınırlarının ve olaylardan nasıl bilgelik dersleri çıkarıldığını görmek mümkündür.

Nasrettin Hoca bilgilidir ama bilgiçlik taslamaz (Koz, 2005: 170). Nasrettin Hoca hayatı sadece kitabi bilgilerle yorumlamaz ve sorunlar karşısında sırf kitabi bilgilerin kurallarıyla hareket etmek yerine aklını da kullanarak çözümler bulur. Ayrıca döneminin bilim anlayışına dair eleştirel bir bakış açısına sahiptir. Medreselerdeki yabancı dil öğretiminin ezberciliğe olan düşkünlüğünü kabullenememektedir (Özçelik, 2005: 56). Gereksiz bilgilerin medreselerde öğretimine ve öğretim yöntemine eleştiri yapmak amacı için şu fıkra örnek gösterilebilir:

Hoca, talebelerine Kuduri adlı din kitabını okutuyormuş. Bir gün komşusu bir türlü uyuyamayan çocuğu için muska yazmasını isteyince, "bir Kuduri bulup yastığın altına koy" der. Komşunun "Kuduri muska mıdır?" sorusuna da "Muska olup olmadığını bilmem ama şunu bilirim ki bu kitabı ne zaman okutmaya kalksam bizim talebeler horul horul uyuyorlar." der.

Bu fıkra örneğinde Hoca'nın eleştirisi hem körü körüne muskaya bağlı olan komsuna hem de okutulduğunda anlaşılmadığı için öğrencilerin ilgisizliğine ve uyuklamasına sebebiyet veren kitap dayatması yapan sistemdir.

Nasrettin Hoca'nın önem verdiği noktalardan biri de bilginin gerçeklere dayanması ve bilim adına ortaya konulan bilgilerin bir işe yaramasıdır. Bir fıkrada üç keşiş Padişahın sarayına gelerek soruları olduğunu ve yanıtlayan çıkarsa Müslüman olacaklarını söylerler ama sorularını yanıtlayabilen çıkmaz. Sonunda Nasrettin Hoca gelir ve kıvrak zekâsıyla soruların üçüne de cevaplar verir. Bu sorulardan ilki dünyanın merkezinin neresi olduğudur, Hoca bu soruya eşeğinin sağ ön ayağının yerini göstererek "inanmazsanız iki tarafa doğru da ölçün" der. İkinci keşiş, gökyüzünde kaç yıldız bulunduğunu sorduğunda Hoca, yıldızların sayısının eşeğin sırtındaki tüylerin sayısı ile eşit olduğunu söyleyip "inanmazsan say" der. Üçüncü keşiş de kendi sakallarının sayısını sorduğunda, Hoca bu sayının eşeğin kuyruğunda yer alan kıllara eşit olduğunu söyleyip "istersen sakallarını ve eşeğin kuyruğundaki kılları birer birer koparıp sayalım" dediğinde keşişler Müslüman olur (Boratav, 2006: 158-159). Bu fıkrada Müslümanları temsil eden Hoca'nın kıvrak zekâsı ile parçası

olduğu kümeyi yüceltmek için araç olarak kullanıldığı görülmektedir. Hoca'nın karşısında yer alan Hristiyan keşişleri zekâsı ile alt ettiği başka bir örnekte ise papazlar Hoca'ya "Sizin peygamberiniz gökyüzüne nasıl çıktı?" şeklinde bir soru yönelttiklerinde Hoca, "Sizin peygamberinizin göğe çıkarken kullandığı merdivenle" yanıtını verir (Boratav, 2006:304). Bu ve bu tarz kurgularda ortaya çıkan sonuç ilk etapta Hristiyanların alt edilmesi olarak görülse de asıl amaç toplumun kendilerinden olanı yüceltmek için bu kurguyu kullandıkları unutulmamalıdır.

Aristokrasi mensubu kişilerin davranışsal özelliklerinden somurtkanlık olarak kabul edilmektedir. Bu durum Nasrettin Hoca'nın bir fıkrasına şöyle konu edilmektedir: Nasrettin Hoca bir gün eşeğini kaybeder ve yana yakıla onu aramaktayken akrabaları tarafından onunla dalga geçilmek maksadıyla eşeğinin Karahisar'da kadı olduğu söylenir. Bunun üzerine biraz otlar Karahisar kadısının huzuruna çıkan Hoca onu eve götürmeye çalışınca kadı, olup bitene anlam veremediği için ortada bir mağduriyet olduğu kanaatine varıp Hoca'ya bir eşek ve biraz harçlık verilmesi hükmünü verir. Yeni eşeğini alıp eve dönen Hoca eşeğini kastederek "*Başımı soruttuğundan Karahisar'a kadı olacağımı bilirdim.*" (Boratav, 2006:123) diyerek derin suskunlukların aristokrasi ile özdeşleştirilmesine dair düşünceleri göstermektedir.

Sınıfsal ayrımlara dair fikirlere kitlenen eleştirel bakışı fıkralarda açıkça kendini göstermektedir. Bir fıkrada Nasrettin Hoca yolda giderken bir atlı ile karşılaşır. Karşılaştığı adam "Ben filanca kişinin kuluyum, düş bakalım önüme" diyerek Hoca'nın kendisine kılavuzluk etmesini ister Hoca da "Ben de Allah'ın kuluyum" diyerek kabul etmese de atlı, zor kullanarak Hoca'yı kılavuzluk yapmaya zorlar. Hoca Allah'a yakınmaya başlar ve bir süre sonra arkasındaki atlı atından düşerek ölür (Boratav, 2006: 190). Bu fıkra örneği gelenek içerisinde olumlanan sınıf ayrımı konusunun İslami öğretilerle uyuşmayan taraflarını dile getirmektedir. Bu tema dayanak olarak İslami öğretiyi almaktadır ve mizahi bir başkaldırının örneğini teşkil etmektedir.

Yazılı ve sözlü dinamiğe sahip olma konusu, sınıf bilincinin iletişim modelleri arasındaki farklılık olarak değerlendirilebilir. Taşralıların soylularla etkileşime geçerken geliştirdikleri iletişim modelleri, sınıf bilinçlerinin koruyabilmelerini sağlayan önemli bir unsurdur. Fıkralarda iletişim modellerine uygunluk göstermeyen davranışlar ile dolaylı bir başkaldırının sergilendiği görülmektedir (Çelik, 2019:

270). Bir fıkrada Sultan Alâeddin'in davet verir ve Nasrettin Hoca'yı da davet eder. Davete giden hoca yanında İmad'ı da götürür. İçeri girip selam verdiklerinde Sultan elindeki elmayı Nasrettin Hoca'ya ikram eder. Hoca elmayı yemeye başladığında İmad bunun doğru olmadığını ve elmayı koynuna sokması gerektiğini söyler. Yemek zamanı geldiğinde yoğurtlu tavşan yemeği sunulur. Sultan bu yemekten Hoca'nın önüne koyar. Hoca alıp koynuna koyunca Sultan üstüne döktüğünü bunu niçin yaptığını sorar. Hoca İmad'ın sözüne uyan kişinin halinin böyle olacağını söyler (Boratav, 2009:191). Bu fıkra örneğinde bahsi geçen iletişim modellerinin alt sınıflar tarafından uygulamaya çalışılmasının doğurduğu zorluklar dile getirilmektedir. Hoca'nın temsil ettiği kitle sınırlayıcı kurallara uymak zorunda olduğunda komik duruma düşmektedir ancak doğal davranabildikleri zaman olması gereken saygınlığı yakalayabilmektedirler.

Nasrettin Hoca fıkralarında yer alan Timur ve Nasrettin Hoca'nın ikili karşıtlığı, aristokrasi ile sıradan halk arasındaki karşıtlığa benzemektedir. Bu karşıtlığın olduğu bütün metinlerde halkı temsil Hoca, Timur'u her seferinde alt etmektedir. Bir fıkrada kendi değerinin ne kadar olduğunu soran Timur'a, Hoca "*Altmış akça edersin*" cevabını vermiş. Bu cevabın üzerine Timur, sadece peştamalının o kadar ettiğini söylediğinde Hoca da zaten sadece peştamalının para ettiğini söyler (Boratav, 2006: 168). Bir başka fıkra örneğinde Timur tıraş olurken aynada kendini görür ve çirkin olduğunu düşündüğü için ağlamaya başlar. Hoca da onunla birlikte ağlamaya koyulur. Dalkavuklar Timur'u teskin edip sustururlar fakat Hoca susmayıp ağlamaya devam eder. Timur, bu durumun nedenini sorduğunda ise Hoca: "*Sen o çirkin yüzü sadece aynaya bakınca görüyorsun, ya sürekli gören bizler ne yapalım?*" dediğinde Timur gülmeye başlar (Boratav, 2006: 222-223). İktidarı temsil eden aristokrasinin burada gösterdiği hoşgörü göz ardı edilmeyecek kadar önemli bir durum teşkil etmektedir.

Nasreddin Hoca'da hoşgörü, serbest düşünme, düşünceye sınır koyan her türlü sınırlamayı kırma anlamında açık ve belirgin bir şekilde kendini gösterir. Hiçbir zaman hazır kalıpların, kolay edinilmiş düşüncelerin esiri olmaz. Bağımsız düşüncenin en güçlü temsilcisidir.

Fıkraları hoşgörü açısından incelendiğinde hoşgürsüzlük de karşılarız. Ancak Hoca'daki hoşgürsüzlük, tembelliğe, bağınazlığa, sosyal ilişkilerdeki tersliklere,

donup taşlaşmış bir sosyal kuruma ve düşünceye, eskimiş işlevi birmiş geleneklere, insan karakterinin eksikliğine karşıdır.

Nasreddin Hoca bir gün eşeğine binmiş. Eşeğin inadı tutmuş Bir türlü eşeğin başını gideceği yöne çevirememiş Bunu gören komşusu:

-Nereye gidiyorsun Hocam? diye sormuş

Hoca'da:

-Eşeğin istediği yere, demiş (Özçelik, 2005: 94).

Bu fıkroda Nasrettin Hoca stereotipi bazı konularda inatlaşmanın doğru olmadığına işaret etmektedir. Onun komşusunun sorduğu soruya vermiş olduğu cevap hayvan tabiatını iyi bildiğini ve ona göre davrandığını göstermektedir.

Bir gün Hoca, eşeğini kaybeder. Ararken birine sorar:

-Eşeğimi gördün mü?

Adam, Hoca ile dalga geçmek için:

-Gördüm der, falan yerde kadılık yapıyor.

Hoca hiç istifini bozamaz.

-Doğrudur, ben talebelere ders verirken kulaklarını dikip dinliyordu. (Özçelik, 2005: 95).

Nasrettin Hoca stereotipi hoşgörüyü elden bırakmamaktadır. Karşılaştığı durumlar karşısında güler yüzünü eksik etmez. Ancak ince kıvrak zekâsı sayesinde düşürülmek istendiği olumsuz durumlardan da sıyrılmayı başarmaktadır. Nasrettin hoca, insanların yaptıkları alaycı davranışları sabırla dinler ve onları kırmadan güler yüzle cevap vermektedir.

Hoca merhum köyleri dolaşip halka vaaz etmektedir. Bir kasabaya varınca orada birkaç gün kalmaya karar verir. Üç-dört gün kalır, halka vaaz eder. Fakat kimse Hoca'ya "aç mısın, susuz musun?" demez. Cemaat gereksiz bilgilerin peşindedir.

Hoca bir konuşmasında İsa Peygamber'in dördüncü kat semada olduğunu ve Allah'ın izni ile orada durduğunu anlatır. Camiden çıkarken cemaatten biri:

-Hocam çok merak ettim, acaba İsa Peygamber, dördüncü kat semada ne yiyip ne içiyor? diye sorar.

Hoca'nın tepesi atar ve yakınlarındaki cemaatin de duyabileceği bir şekilde:

-Yahu siz ne biçim adamlarsınız? Ben günlerden beri kasabanızda duruyorum, bana nasılsın, aç mısın, susuz musun diye sormuyorsunuz da tââ dördüncü kattaki İsa Peygamber'i soruyorsunuz, der (www.fikraoku.com: 2021).

Bu fıkra örneğinde vaaz vermek için köyleri gezen Nasrettin Hoca stereotipinin kendisiyle ilgilenilmemesi ve aç susuz kalması sonucu dini değerlerle çok fazla ilgisi bulunmayan ancak çok meraklı olan köylülere verdiği ders görülmektedir. Hoca yaşadığı sıkıntıyı açıkça dile getirmek yerine İsa Peygamberle ilgili kıssayı anlatarak onların merak duygusunu ortaya çıkarmakta ve kendisine yöneltilen soru üzerinden onlara ders vermektedir.

2.3.2. Bektaşî Stereotipi

İncelenen fıkralarda yer alan başka bir tip de Bektaşî tipidir. Bektaşî halkın yaşadığı olayları, tecrübeleri temsil ettiği kadar halkın aklını zekâsını, bilgisini, ahlak ve terbiye anlayışını da temsil etmektedir. Dursun Yıldırım, Bektaşî tipinin önceleri Türk cemiyetinde belli bir zümrenin ortak düşüncelerini yansıtmakla vazifeli olduğunu ve İslamiyet'i şariat sistemi içinde benimseyen çoğunluğa karşı, batını açıdan yorumlayan daha küçük bir zümreyi temsil ettiğini, bu yüzden de Bektaşî tipinin zaman içerisinde Türk cemiyetinin çoğunluğunu temsil edebilme gücüne erişmesine rağmen, başlangıçta kendisini oluşturan özelliklerini de bünyesinde muhafaza ettiğini söylemektedir (1999: 35).

Dursun Yıldırım'a göre Bektaşî tipi, Bektaşîliği cemiyet içerisinde temsil eden Bektaşî dervişlerinin, babalarının dış görünüşlerinden fiziksel portresini kazanmıştır. Ayrıca Bektaşî, dini bir zihniyet doğrultusunda ortaya çıkmış olduğu için kendisini belirleyen dış görünüşte bu anlayışın temsilcilerine yani Bektaşîliği temsil eden tarikat adamlarının (dede, şeyh, baba, derviş) giyindiği şekilde zihinlerde yer edinmiştir (1999: 36).

Ayrıca Yıldırım, Bektaşî'nin, cemiyet hayatında meydana gelen olayları eleştirirken insanlara doğruyu, iyiyi, güzeli öğretmeyi ve düşündürmeyi amaç edindiğini ve olayları gülünçleştirerek halkı eğlendirmeyi değil, güldürürken öğretmeyi ve eğitmeyi amaçladığını çalışmasında dile getirmektedir. Bunun yanı sıra Onun

sözlerindeki inceliği ve manayı kavrayabilmekten aciz kimselerin Bektaşî'yi çoğu zaman zındıklıkla suçladıklarını ifade etmektedir. Ayrıca Bektaşî Tanrıya ve onun yasalarına samimiyetle inanan bir kişidir. O, dini ve Tanrıyı şeriate mensup kişilerin anladığı gibi görünen tarafıyla ele almaz. Tanrıyı belli kalıplar ve kurallar çerçevesinde aramaya ve ona yaklaşmaya çalışan kişilerin karşısında yer alır. Bektaşî için Tanrı, korkulacak bir varlık olmamakla birlikte Tanrı ile arasında aşık-maşuk çerçevesinde bir ilişki söz konusudur (1999: 37).

Bektaşî, “her şeyi Allah bilir, görür” zihniyetine sahip kişileri fıkralar vesilesiyle eleştirir. Toplumda işlenen her kötülüğün cezasını Allah’a havale edip, sorunların nedenini araştırmayıp çözüm bulmaya çalışmayan zihniyete karşı çıkmaktadır. “Benim kapımı alsın, kendi evine taksın” başlıklı fıkra bu duruma uygun bir fıkra olarak gösterilebilir.

Bektaşî dervişlerinden birisinin kapısını hırsız çalıp götürmüş. Bunu gören Bektaşî mahalledeki mescidin kapısını sökerek kendi evine getirmiş. Komşuları bunu neden yaptığını sorarak Bektaşî'ye kızınca:

- Benim evin kapısını çaldılar. Ben de Ona havale ettim. Çünkü O, hırsız pekâlâ bilir. Onu yakalasin, benim kapımı da alıp kendi evine taksın, der. (Yıldırım, 1999: 82).

Bektaşî fıkralarında yer alan Hristiyan imgesi, Bektaşî gibi geleneklere mizahi bir üslup ve ölçülü bir şekilde başkaldıran figürler için, Müslümanlığın sınırlamasından kurtulmak maksadıyla sığınma limanına dönüşmektedir. Bir fıkra örneğinde, Ramazan ayı içerisinde bir lokantada Bektaşî yemek yerken içeriye zabıtlar girer ve hem Bektaşî'yi hem de lokantada yemek yiyen bir başka kişiyi kadıya götürürler. Kadı niçin Ramazan ayında oruç tutmayıp yemek yediklerini sorduğunda Bektaşî, kendisinin Hristiyan olduğunu ancak Kadı'nın diğer yemek yiyen adamı affetmesi koşuluyla Müslüman olacağını söylediğinde Kadı bunu kabul eder ve ikisini de affeder. Kadı'nın huzurundan ayrıldıktan sonra Bektaşî “Hristiyan oldum kendimi, Müslüman oldum seni kurtardım. Bir daha böyle bir halt etme (Yıldırım, 1999: 192)” der. Bu fıkra örneğinde Müslüman olmanın gereklilikleri olan uygulama ve kaçınmalara katlanamayan Bektaşî için Hristiyan olmanın kolay bir kurtuluş anlamı taşıdığı görülmektedir. Bektaşî fıkralar içerisinde sıkça kullanılan bu kurgular

vasıtasıyla toplumun kendine dönük eleştirileri üretirken yabancılığa dair imajlardan yararlandığı görülmektedir.

Bektaşî, birbirine küfreden ve birbirleriyle durmadan kavga eden geçimsiz insanları da yola getirmekte son derece maharet gösterir.

Eskiden beri birbirlerine husumet besleyen iki kişi, kalabalık bir mecliste birbirlerine tesadüf etmişler. Kendilerini tutamayarak mücadeleye girişmişler. Ağzlarına gelen küfürleri söylemişler. Bunlardan yaşlısı kendini tutamamış. Gence hitaben:

-Pezevenk, diye bağırmış. Genç o anda düşmüş, bayılmış. Hemen kalabalık başına toplanmış. Ayılması için birçok şeyler yapılmış. Fakat genç bir türlü ayılamamış. O kalabalıkta bir de Bektaşî varmış. Bektaşî:

-Hele siz şöyle durun, diye halkı eliyle aralamış. Yerde baygın yatan gence yaklaşmış. Kulağına eğilmiş, bir şeyler mırıldanmağa başlamış. Baygın genç hemen gözlerini açmış. Gülerek etrafındakilere bakınmış. Sonra ayağa kalkmış. Sanki hiç bir şey olmamış gibi çıkıp gitmeye başlamış.

O kadar tedaviye rağmen iyi olmayan bu gencin, Bektaşî'nin sözleriyle ayılıvermesi ve sonra da gülererek çıkıp gitmesi oradakilere merak olmuş. Bunlardan biri dayanamayarak:

-Baba erenler!... Allah aşkına doğru söyle, bizim bu kadar ilaçlarla tedavi edemediğimiz bu adamı, sen iki sözle ayağa kaldırmağa nasıl muvaffak oldun?

Bektaşî gülmüş:

-Efendim, anlaşılıyor ki bu zat, (pezevenk) sözüne ilk defa hedef oluyor. Demek ki henüz alışmamış. Ben eğildim, kulağına kırk defa pezevenk dedim. Derhal kelimeyi hazmetti, alıştıverdi. Gördünüz ya, memnun oldu, gülererek gitti.(Yıldırım, 1999: 200).

Bu fıkra örneğinde birbirine kötü sözler eden iki kişi arasındaki sıkıntının Bektaşî stereotipi tarafından giderildiği görülmektedir. Bektaşî'nin bayılan genci uyandırmak için kulağına söylediği küfürler toplum içerisindeki hakaret boyutunu ve buna aşına olma durumunu göstermektedir.

Bektaşî, başkalarını suçlayarak böbürlenen insanlara kendilerinin kusurlarını hatırlatarak onları mahcup etmektedir.

Bektaşi fıkarasından biri bir akşam fazlaca kaçırıldığından gece hanesine gider iken mahallede yeni açılmış bir çukura düşüp yarı beline kadar bulanır.

Sukutu üzerine aklı başına gelerek bera-yı istimdad bağırmaya başlayınca civardaki mahalle kahvesinde bulunan ihtiyar ve genç bütün müşteriler sokağa fırlayıp çukurun yanına gelmişler. Dervişini oradan çıkarmaya müsaraat edecekleri yerde söylenmeye başlamışlar. Herkes kabahati babaya buluyorlarmış.

Biri -Be adam, yolunda koca çukuru görmedin mi?

Diğeri -Biraz az içsen olmaz mı idi?

Diğeri -Dünyayı görmeyecek kadar içmekte mana ne idi?

Bu sözleri duyan ve müstağrak olduğu mülevvesattan son derecede muzdarib bulunan derviş der ki:

-Şimdi sözü bırakın da beni şuradan çıkarın, sonra size cevap veririm.

Nihayet bir kaç kişi tutup dervişini çıkarmış/ar. Çukurdan kurtularak geniş bir nefes alan baba:

-Yahu erenler... İnsaf edin, hep kabahat bende mi? Çukuru kazıp da böyle bırakan adamlarda hiç kabahat yok mu? diyerek hanesine avdet eder. (Yıldırım, 1999: 208).

Bu fıkra örneğinde düşüp kendisiyle alay edilen Bektaşi düştüğü durumdan kurtulunca uzaktan konuşanlara ders niteliğinde cevap vermektedir.

Bektaşi'nin aklına esmiş, Meyhanenin önüne bir sandalye atarak, meyhaneciye:

-Getir bakalım bizim şu akşam nafakasını. Bugün canım burada demlenmek istedi, demiş.

Meyhaneci küçük bir masa ile rakı ve meze getirmiş. Bektaşi oturmuş, gelip geçenlere aldırılmayarak çekiştirirmiş.

Oradan geçen safulardan biri dayanamamış: Hemen Bektaşi'nin yanına yaklaşmış:

-Yahu burada alenen içmeğe, zıkkımlanmağa utanmıyor musun? Bari meyhaneye gir de gizli bir yerde iç, diye bağırılmış.

Bektaşi dik dik sofunun yüzüne bakmış:

- *Hoca! ... Hadi işine git. Utanacak zamanı ben bilirim, O senin dediğin ancak Ramazanda olur.*(Yıldırım, 1999:183-184).

Bu fıkra örneğinde başkalarının ne dediğini umursamayan Bektaşî stereotipi görülmektedir. Bektaşî Ramazan ayında oruç tutmayı gizlice yemek yediğini de rahatlıkla dile getirmektedir.

Ramazana tesadüf eden bir bağ bozumu mevsiminde bağcının biri pekmez kaynatmakla uğraşırken bir Bektaşî çıka gelip:

-Bereketli olsun! diyerek tepsi içindeki çamçağı alır ve uzatır.

Bağcı, boş kabı olup olmadığını sorunca:

-Hele sen doldur, hak kabını yaratır, der. Bağcı, çamçağı doldurur, verir. Bektaşî bir nefeste içip:

-Eyvallah, diye tekrar uzatınca, bağcı:

-Ben seni oruçlu sanarak pekmezi dağarcığına koyacaksın diye verdim. Halbuki sen mübarek günde içtin, der.

Bektaşî:

-Erenler! Ben yolcuym, ayağımın tozuyla buraya geldim. Seferi olduğum için içtim, cevabını verir.

Bağcı istemeyerek çamçağı bir daha doldurup verir. Dede bu sefer de bir solukta içip:

-Eyvallah, diye çamçağı uzatınca:

-Dedem, bu kadar pekmez içilmez, sonra yüreğin yanar, deyince baba:

-Hele sen doldurmağa bak, kimin yüreğinin yandığını Allah bilir, der (Yıldırım, 1999: 143).

Fıkra örneğinde Ramazan ayına denk gelen bir vakitte Bektaşî ve Bağcı arasında geçen diyalog Bektaşî'nin oruç tutmayı ve istemeyerek ona pekmezi doldurmasını gözler önüne sermektedir. Bektaşî oruç tutmaz ve kendisine laf edildiği zaman hazırcevap oluşuyla karşılık vermektedir.

Bazı fıkra örneklerinde iktidarı elinde tutan siyasi otoriteye olan bakış açısı olumlu olarak görülmektedir. Yönetici ve Tanrı arasında kurulan ve kökleri eskiye dayanan

bu ilişkinin, metne net bir şekilde yansıdığı durumlar olmaktadır. Siyasal gücü elinde tutan iktidarın ve kitlenin aralarındaki ilişki söz konusu sınıfların konumlarını da sabit tutmaya yardımcı olmaktadır. Bir denetleme sistemi olarak görülen aristokrasinin kitleye yönelik sevecen veya olumlu nitelikte olabilecek örneklere fıkralarda rastlamak mümkündür.

Karaağaçtaki Bektaşî tekkesi dervişlerinden birkaçı, nevalelerini alarak Kâğıthane 'ye gidip Köprüye yakın bir yere yerleşir, işrete başlarlar. Tam cümbüşlendikleri sırada Üçüncü Selim 'in saltanat kayığı, pek yakından görünmesiyle ne yapacaklarını şaşırırlar ve içlerinden birinin ihtarı üzerine acele kalkıp birden namaza dururlar. Fakat işret takımını kaldırıp saklamağa vakit bulamadıklarından sürahiler, kadehler, meze takınılan meydanda kalır.

Padişah, aheste giden kayıkta bunları seyre başlar. Bunlar da hiç kıyamı bozmazlar. Padişah bir müddet temaşadan sonra gülerek:

- Bu ne acayip namaz; hiç rükûu, sücudu yok, çekinmesinler, zevklerinde olsunlar, diye kendilerine haber ve ihsan gönderir. (Yıldırım, 1999: 126)

Bu fıkra örneği siyasi otoriteyi temsil eden figürün fıkra kahramanının zekâsı ile yumuşamasına sebep olan durumu gözler önüne sermektedir.

Sınıf ayrımına dair görüşlere kitlenin eleştirel bir bakışı fıkralarda yer almaktadır. Bir gün Mısır'a düşen Bektaşî, orada bulunan Mehmet Ali Paşa'nın sarayını hayranlık içerisinde izlerken görevliler gelerek Bektaşî'yi hırpalarlar. Saraydan çok iyi giyimli biri çıktığında herkes yerlere kadar eğilerek onu selamlar. Bu itibar gören adamın kim olduğunu merak eden Bektaşî, bu kişinin Mehmet Ali Paşa'nın kullarından biri olduğunu öğrenince: "Hey Allah'ım! Ben ki senin kulunum. Bir benim şu halime bak bir de Mehmet Ali Paşa'nın kulunun kıyafetlerine bak. Bak da sen utan!" (Yıldırım, 1999: 85) şeklinde bir serzenişte bulunur. Bu tarz fıkralar, gelenek içerisinde çoğunlukla olumlanan sınıfsal ayrım konusunun İslami öğretilerle uyuşmayan yanlarını işaret etmektedir. Farklı örneklerde de kendini bu tema dayanağını İslami öğretilerden alan mizahi bir başkaldırı olarak yorumlanabilir.

2.3.3. İncili Çavuş Stereotipi

İncili Çavuş Türk fıkra tipleri arasında gerçek kimliği ve yaşadığı dönem hakkında bilgi sahibi olunan nadir tiplerden biridir. Onun içinde bulunduğu fıkraların oluşumunu etkileyen en önemli nedenlerden biri saray ve çevresidir. İncili Çavuş padişahın nedimi olduğundan sarayda ve toplumda gördüğü aksayan yönlerini alaya alma yetkisine sahiptir. Böylece hem padişahı eğlendirir, hem de gördüğü yanlışlıkları padişahın huzurunda tüm açıklığıyla gözler önüne serebilmektedir. Bu tarz saray musahipliği Osmanlı saray hayatında epeyce eskiye dayanmaktadır (Yıldırım 1999: 27).

İncili Çavuş'un fıkralarındaki temayı özellikle saray ve saray çevresinde yaşayan insanlar ve bu insanların cemiyet hayatındaki tutum ve davranışları oluşturmaktadır. Yıldırım İncili Çavuşu kendinden önceki ve sonraki benzer kişilerden ayıran ve bir "fıkra tipi" olarak yaşamasını sağlayan şey, onun mizahındaki toplumsal ve beşeri değerlerin diğerlerine oranla olan ağırlığı ve asıl kişiliğinden sıyrılması olarak görmektedir (1999: 27).

İranlıların en meşhur özelliklerinden biri övünmek, bir şeyi överken abartmaktır. O kadar ki Acem mübalağası halkımızın dilinde büyük abartılar için kullanılan bir deyim olmuştur. İran elçiliği sırasında Şah Abbas'ta İncili Çavuş'a ve arkadaşlarına zenginliğini ve sarayın ihtişamını gösterip öğünmek istemişti. Şah'ın kapağı çok kıymetli zümrütlerle incilerle süslü bir altın mangalı vardı. Kapağın üstündeki kulpuna da göz ve gönül kamaştıran bir büyük elmas oturtulmuştu. Mihmandarlar, Türk elçilik heyetine şahın sarayını gezdiriyorlardı. Misafirlere bir odayı inceleyip bir başkasına geçerlerken hademeler bu mangalı başka bir odaya götürürler, böylece sarayın bütün odalarında böyle kıymetli mangallar bulunduğu hakkında ziyaretçilerde bir kanaat uyandırmaya çalışıyorlardı. Saray gezildikten sonra Şah, Türk heyetini kabul etti:

"Sarayımızı nasıl buldunuz, yoruldunuz mu?" dedi. İncili bu suale:

"Pek güzel, sarayınız çok büyük ve muhteşemdir, gezmekle bitiremedik. Çok yorulduk ama mangalınız da bizimle beraber yoruldu!" diye cevap vermiştir. (Şenocak ve Alsaç, 2020: 139-140).

Halk İncili Çavuş'u saray ve çevresini eleştirmek, alaya almak, gülünçleştirmek maksadıyla en iyi temsilci olarak seçmiş ve bu çevre ile ilgili duygu ve düşüncelerini onun dilinden ifade etme yolunu benimsemiştir. Fıkraların kalıcılığını ve canlılığını sağlayan da bu benimseyiştir.

İncili Çavuş fıkralarında katı bir alaya alış ve ince bir mizah söz konusudur. İncili Çavuş'un hazırcevap oluşu, ince zekâsı, olaylara bakış açısı ayrıca içinde bulunulan olumsuz durumlardan zekâsı ve nüktedanlığıyla kurtulması onun fıkralarının en belirgin özelliklerindedir. İncili Çavuş'un hazırcevap oluşuyla ilgili bir fıkra şu şekildedir:

Yobaz hocanın biri, çubuğunu yakmakta olan İncili Çavuş'a

“Behey İncili!” der. “Bilirsin ki cennette ateş yok. Çubuğunu orada nasıl yakacaksın?”

İncili hemen cevabı yapıştırır:

“Ben de gider cehennemde sizin için yakılan ateşten alırım!” (Akçar, 2010: 63).

Osmanlı sarayı ve çevresini, Osmanlı padişahlarını, padişah ile İncili Çavuş'un yakınlığını, İncili'nin padişahın nedim ve musahibi olmasından dolayı padişahı eğlendirmek ve sinirlendiği zamanlarda sakinleştirmek maksadıyla başından geçen, sebep olduğu olayları veya başından hiç geçmeyen gerçekleştirmemiş fakat sanki başından geçmiş gibi anlattığı komik olayların konu edindiği fıkralara rastlanmaktadır.

Bir gün padişah, sarayın penceresinden Sarayburnu açıklarında bir kayıkçıların akıntıya karşı çok zor durumda kaldığını seyrederken İncili Çavuş odaya girer. Padişah, İncili'yi pencerenin önüne çağırır. Padişah, kayıkçıyı göstererek:

– Bak, İncili! Biçare ne kadar zahmet çekiyor. Bu bir lokma ekmek için değil mi? deyince İncili Çavuş:

– Efendimiz, herkes geçinmek için zahmet çeker! Dünyada bedava geçinen üç kişi vardır, deyince padişah şaşırarak söyle der:

– Onlar kimdir?

– Biri silahtar ağanın imamu, diğeri kızlar (harem) ağasının berberi, üçüncüsü de kulunuz!

– Ne demek istiyorsun, anlamadım!

– Efendim silahtar ağa namaz kılmaz, imama maaş verir. Kızlar (harem) ağasının sakalı ve bıyığı olmadığı gibi başı da keldir, berbere boş yere maaş verir. Kulunuz da efendimizi güldürür ve sinirinizi gideririm. Padişahın hizmetinde olanlardan birer maaş alırım.

İncili'nin bu sözleri padişahı güldürür. Padişahın sinirini giderir. Meğerse o gün padişah bir iş için fena hâlde hiddetlenmiştir. Bu hiddetin önünü alması için de saray erkânı İncili Çavuş'a birçok ikram vaat etmiştir (Akçar, 2010:236).

Bu fıkra örneğinde İncili Çavuş, padişahın gördüğü kayıkçıya karşı olan üzüntüsünü hafifletmek ve yüzünü güldürmek maksadıyla mizahi bir üslupla zahmetsiz maaş alanları sayarak padişahı sakinleştirir. Ayrıca bu örnekle zahmetsiz maaş alanların figürlerini de aslında toplumdan birinin bakış açısıyla da gözler önüne sermektedir. Bu tür stereotipik bir eleştiri olarak da değerlendirilebilir. Çünkü halkın gözünden bakıldığında durum aslında tam da İncili'nin fıkrasında mizah olarak verdiği gibi görünmektedir.

Acımasızlığı ve zalimliği ile ün yapmış bir vezir, konağının büyük bahçesini düzenlettirmektedir. Kocaman bir incir ağacını bahçenin görüntüsünü bozuyor diye söktürmek ister. Bir rastlantı sonucu bahçede bulunan İncili Çavuş bunu duyunca hemen atılarak vezire şöyle der:

“İncir ağacı, bırakınız yerinde dursun efendim!”

“Niçin?”

“Nasıl olsa bir gün birinin ocağına dikersiniz!” (Şenocak ve Alsaç, 2020: 138).

Vezirin zalim kişiliğini ve onun yöneticiliğini eleştiren İncili Çavuş, mesajını “Ocağına incir dikmek” deyimiyile ifade eder. Evini barkını dağıtmak, birinin hayatını mahvetmek anlamındaki bu deyim, İncili Çavuş tarafından vezire verilen cevap olup vezirin zalimliğini vurgulamada kullanılmıştır.

İncili Çavuş inancı tam bir kişidir. Ancak her şeyi Tanrıdan beklemez ve her şeyin Tanrıdan beklenmesiyle ilgili fıkralarda nükteli bir tavırla bunu eleştirir. “*Tanrı*

büyük amma” isimli fıkrada fırtınalı bir havada yolculuk yapan İncili Çavuş “*Elem çekmeyin, Tarı büyük!*” diyen kaptana “*Tanrı büyük ama kayık küçük!*” cevabını verir (Akçar, 2010: 71). Bu cevabıyla takdirden önce tedbirin alınması gerektiğini vurgulamaktadır ve her şeyin Tanrıya bırakılması durumunu eleştirmektedir.

2.3.4. Bekri Mustafa Stereotipleri

Bekri Mustafa, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan, yaşadığı dönemin sosyal sıkıntılarını yansıtan, yasaklara karşı koymuş ve halkın tepkisini fıkralarıyla dile getiren bundan dolayı halka mal olmuş bir fıkra tipidir. Dursun Yıldırım, Bekri Mustafa'nın IV. Murad devrinde yaşamış ünlü bir ayyaş olduğunu ve bu devrin dini yasakların şiddetli bir şekilde uygulandığı aynı zamanda karşı gelenlerin cezalandırıldığı bir devir olduğunu bu sebeple de Bekri Mustafa'nın yeni çerilerle, kadılarla ve devlet memurlarıyla başının sürekli derde girdiğini dile getirmektedir (1999: 27).

Bekri Mustafa, XVII. yüzyılın ilk yarısında IV. Murat devrinde (1623-1640) yaşamış ve yaşadığı devirden itibaren şöhret bulmuş bir “kahraman”dır (Emeksiz, 2010: 149).

Bekri Mustafa, fıkralarında yaşadığı dönemde inatla içki yasağına hiç aldırılmamış, gece gündüz fark etmeksizin sarhoş gezen bir ayyaş olarak karşımıza çıkmaktadır. Bekri'nin ayyaşlığı ve ayyaşken yaşadığı komik olaylar fıkralarının temasını oluşturan öğelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin “*Halim Olsa*” isimli fıkrasında Bekri Mustafa içkiyi fazla kaçırdığı bir gece evinin kapısına kadar gelir fakat orada yığılıp kalır. Bu esnada oradan geçmekte olan devriye zabıtları Bekri'yi ağa kapısına yani karakola götürceklerini söylediklerinde ise “*Bırakın beni kardeşler! Halim olsa evimin kapısından girerdim.*” der (Akçar, 2010: 130). Bu fıkrada evini yolunu bile bulmakta güçlük çeken Bekri'yi karakola götürmeye çalışan devriye memurları aslında kendilerince görevlerini yapmaktadırlar. Oysa getirilen bu kurallar aslında uygulanan kişi açısından bakıldığında çok da hoş bir durum değildir çünkü zaten Bekri, o an verilecek cezayı kaldırabilecek kadar ayakta durabilecek durumda olsa evine girebilir ve devriye memurlarına yakalanmazdı. Onun sarhoşluğu kendisinedir ve başkasına zarar verebilecek bir seviyede değildir.

Bekri Mustafa fıkralarının çoğunda yapılan haksızlıklara karşı çıkıldığı ve haddini bilmeyen kişilere zekiliği ve hazırcevaplığı sayesinde haddini bildirdiği görülmektedir. Başlı belaya girince zekâsıyla ceza almaktan kurtulur. Getirilen yasakları yine zekâsı sayesinde aşmayı başardığı görülmektedir.

Yeniçeri ağalarından birinin rüşvet meselesinden dolayı İstanbul'daki meyhanecilerle arası açılır. Bu Yeniçeri ağası, ne yapıp edip sadrazamın sakalı altına girer ve:

– Devletlüm! Eğlence, sizin de bildiğiniz gibi dinimizce yasaklanmıştır. Buna rağmen İstanbul sokakları birer meyhane hâlini aldı. Bütün Müslümanlar bu hâlden rahatsız oluyorlar. Üstelik meyhaneler de iyi olduğundan çıkardılar. Buna bir çare bulalım. Bir fermanınızla bu meyhaneleri kapatalım.

Böylece Yeniçeri ağası sadrazamdan meyhanelerin kapatılması için bir ferman alır. Emri, tellallarla herkese hemen duyurur. Bu durum karşısında meyhaneciler mecburen faaliyetlerini durdururlar. Meyhanelerin kapatılması da akşamcıların canını sıkır. Nihayet bir meyhane sahibi, Bekri Mustafa'ya şöyle der:

– Ağam, ocağına düştük. Senin devlet büyüklerinden çok tanıdığın var, ne olur çoluk çocuğumuza acıyıp şu meyhaneleri açtırıver. Eğer bunu yaparsan, bütün meyhaneci arkadaşlar aramızda kararlaştırdık, ölünceye kadar sana bedava içki içireceğiz. Sana yakışır hediyeler alacağız. Ne olur meyhanelerimizin açılması için çare düşün.

Bekri bu! Bedava içkinin lafını duyunca yüreğinin yağları erir. Düşünüp taşınır. Teklifi yapan meyhaneciye:

– Karacaahmet Mezarlığı'na beş tane masa ve sandalye ile bir içki gönderip meyhaneyi orada açacağız. Meyhaneci:

– Bekri, bu nasıl olur?

– Soru istemem. Eğer meyhanenin açılmasını istiyorsanız, dediğime harfiyen uyacaksınız.

Az sonra meyhaneci şişeleri, masaları bir arabaya yükleyip Karacaahmet Mezarlığı'nın yolunu tutar. Mezarlıkta çok güzel bir kır meyhanesi açılır. Bekri ve

arkadaşları doya doya içki içerler. Haber hemen Yeniçeri ağasına ulaştırılır. Yeniçeri ağası adamlarını yanına alarak mezarlığa gelir. Bekri'yi yakalar:

– Ne yapıyorsunuz burada? diye sorduğunda, Bekri hiç istifini bozmadan:

– Sana ne? der. Beklenmedik bu cevap karşısında ağa:

–Nasıl bana ne?

Bekri:

– Bizim dirilerle işimiz yoktur. Biz mezarlık sakinleriyiz. Hükümetin emirleri ölülere ilgilendirmez. Biz kıyamet gününü bekliyoruz.

Yeniçeri ağası küplere biner. Fakat Bekri Mustafa'yı hemen tanıdığı için hiçbir şey yapamaz. Çünkü Bekri'nin yüksek kademedeki tanıdığı birçok devlet adamı vardır. Bu sefer Yeniçeri ağası:

– Peki, Bekri şimdi ne olacak? deyip alttan alır. Bunun üzerine Bekri:

– Şimdi sen bu işin nasıl olacağını git kaptanıderyadan (donanma komutanı) sor. Yeniçeri ağası kaptanıderyaya gider ve kaptan:

– Sen git, ben Bekri ile konuşurum, der. Ertesi günü Bekri'yi huzuruna çağırır:

– Bu iş nasıl oldu? Hele bir anlat, der.

Bekri Mustafa da yeniçeri ağasının meyhanelerden rüşvet koparmak için bu işi yaptırdığını açıklar. Bunu öğrenen kaptan ertesi günü tekrar meyhaneleri açtırır.

Sevinçten bayram eden meyhaneciler, Bekri'ye karşı verdikleri sözde durup ona bol bol ihsan ve ikramlarda bulunurlar. (Akçar, 2010: 386)

Bu fıkra örneğinde, Bekri Mustafa'nın toplum tarafından sorunları çözebilecek güçte olduğuna inanıldığı bu yüzden de ondan yardım istendiği görülmektedir. İçkiye olan düşkünlüğü ve bu yüzden içki ile ikna olması da önemli bir unsurdur. Fıkradaki diyaloglardan da Bekri'nin üst mertebelerde tanıdıkları olduğu ve sözüne itimat edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yardım isteği karşısında Bekri'nin bulduğu fikir, fikri uygulayış biçimi ve karşısına geçen görevlilere verdiği cevaplar Bekri'nin zekâsının ne denli üst seviyede olduğunun ispatı niteliğindedir. Baskılar karşısındaki duruşu ve akılcı tutumuyla bir şekilde baskılardan sıyrılışı göz

ardı edilemeyecek derecede dikkat çekicidir. Bekri, alınan rüşvetleri ortaya çıkararak zor durumda kalan kitleyi kurtarmayı başarmıştır. Saray ve yetkililerinin içki içenlere ve meyhanecilere karşı olan stereotipik fikirleri baskı uygulayabilecekleri derecede kuvvetlidir ve onlara bazı yaptırımlar uygulayabilecek seviyede etkilidir. Ancak toplumun söyleyemediklerini oluşturduğu tipler vesilesiyle dile getirmeleri dolayısıyla fıkralar onların sesi olma özelliği göstermektedir.

Bekri Mustafa, bir gün birisi ile basit bir nedenden dolayı tartışmaya başlar. Kendisini çok beğenen adam, Bekri'nin dik dik yüzüne bakarak bağırır:

– Gözünü aç!... Sen benimle boy ölçüşemezsin. Ben istersem seni hemen satarım; fakat sen beni satamazsın.

Bekri, hiç istifini bozmadan ona şu karşılığı verir:

– Çok doğru söylüyorsun açığöz zade! Benim kıymetim olduğu için sen beni çabuk satabilirsin; ama senin hiçbir kıymetin olmadığı için ben seni satamam. (Akçar, 2010: 379)

Kendini beğenmiş, kibirli, huysuz, gururlu, başkalarıyla dalga geçen insanlar toplum tarafından hoş karşılanmaz, hatta bu tip özelliklere sahip insanlar pek sevilmez. Bekri Mustafa da böyle kişileri hiç sevmez ve onlara haddini bildirir. Bu fıkra örneğinde Bekri, kendisini üstün görüp onu küçümseyen kişiye haddini bildirmekten geri durmaz.

2.4. Zümre Stereotipleri

Bu grup içerisinde yer alan tipler temsil ettikleri zümrelerin karakteristiklerini yansıtmaktadırlar. İçinde oluşturdukları zümrenin bütün özelliklerini bünyelerinde barındırdıkları gibi ö zümrenin sesi olma görevini de üstlenmektedirler.

2.4.1. Mevlevi Stereotipi

Mevlevilik, 13. yy yaşamış Mevlana Celalettin Rumi'nin görüşleri ve tasavvufi düşüncelerini temele alarak, kendisinin ölümünden sonra gelişen bir tarikatır (Özdek, 2013: 32). Bu tarikatı benimsemiş ve bu tarikatın yolundan gidenlere Mevlevi adı verilmektedir. Mevleviler toplumda kendilerine has giyim kuşamları, hal ve tavırlarıyla tanınmış bir zümredir. Mevlevilerin hem birbirleriyle hem de tarikat

mensubu olmayan toplumun çeşitli tabakalarından insanlarla kurdukları ilişkilerde hal ve tavırlarını belirleyen temel öge hoşgörü ve insan sevgisidir. Bu sebeple farklı dönemlerde yaşamış olan Mevlevi büyüklerinin hayatlarından alınan fıkralarda bu hassasiyeti görmek mümkündür.

Üsküdar'da İnadiye Dergâhında bir gün iftardan sonra davetliler, Şeyh Tayyar Efendi'nin odasında sohbet ederlerken misafirlerden biri çocuğundan şikâyet eder:

-Gözüne uyku girmiyor. Sabaha kadar annesi de ben de perişan oluyoruz.

Bunu işiten muhiblerden Muzikalı Mahmut Bey yemeği fazla atıştırdığı için bir köşede horul horul uyuyan müderris Sivaslı Osman Efendiyi göstererek:

-Çocuğunuza, der, efendi hazretlerinin artığından biraz yedin. Bir sene uykudan gözünü açamaz. (Yöndemli, 2009:379)

Tarikat ehli kişilerin az yemek yeme, az uyuma, az konuşma gibi bazı temel hususlara dikkat ettikleri bilinmektedir. Bu fıkra örneğinde dergâha gelen misafirlerden birinin çocuğu için yardım istemesi Mevlevi tipinin toplum tarafından ileri gelen biri, hikmetine inanılan biri olarak stereotipik bir özellik taşıdığı görülmektedir. Kişi, Mevlevi'nin çocuğunun sıkıntısını giderebilecek bir çözüm sunacağına inanmaktadır. Bu esnada orada bulunan bir başka kişinin aşırı yemek yemesinden dolayı uykuya dalması yadırganan ve zümre tarafından hoş karşılanmayan stereotipik bir tutum olduğu için rahatsızlık sebebi olur ve zümreyi temsilen orada Mevlevi'ye onun bu tutumunun ve miskinliğinin yanlışlığı söylenir.

Bektaşî ve Mevlevî dostluğu ve diyalogları birçok fıkra da karşımıza çıkmaktadır. Bu fıkralardan birinde güzel bir bahar günü, her zamanki fakir, yama dolu hırkasıyla Bektaşî ve Mevlevî konuşurlarken Mevlevî'nin cübbe gibi uzun olan kolları Bektaşî'nin dikkatini çeker ve Bektaşî sebebini sorar. Mevlevî gördükleri günahları örtmek için olduğunu söyler ve Bektaşî'ye onun kollarının dar olmasının sebebini sorar ve *"İmanım, biz görmeyiz ki örtelim!"* (Yıldırım, 1999: 121) cevabını alır. Burada Mevlevî'nin hoş görüşü ve olaylara bakış açısını giydiği kaftan üzerinden anlamak mümkündür. Mevlevî'nin hem fiziksel görüntüsü hem de düşünce sistemi, içerisinde yer aldığı zümrenin belli stereotipik özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır.

Yenikapı Mevlevîhanesinde neyzen bir Deli İsmail Dede vardı. Bir gün Şeyh Efendi, İsmail Dede'yi tekke için odun almaya gönderir. İsmail Dede, Topkapı'dan geçerken oradaki meyhanelerden birinden kulağına bir gıranata ile dümbelek sesi gelir. Meyhanenin kapısından içeriye bakar, keyif ehilleri rakı sofrasını kurmuşlar, vur patlasın çal oynasın eğleniyorlar. Biri Dedeyi görür:

-Dede, gel içeri.

Dede tereddüt ederken içlerinden biri kalkar, koluna girerek içeri çeker, rakı masasının başına oturturlar. Bir kadeh ikram ederler. Dede reddetmez, bir, iki, üç olur, gıranata gayet kıvrak bir çiftetelli çalar, dede kendini tutamaz, başında sikke ile şıkır şıkır oynamaya, arkasından da sema' etmeye başlar. Tesadüfen oradan geçen dervişlerden biri koşar, İsmail Dedenin meyhanede sema' etmekte olduğunu Şeyhe haber verir.

Hemen adam gönderirler. Dedeyi palas pandıras tekkeye getirirler ve şeyh ceza olarak başından sikkesinin alınmasına karar verir.

Akşam olur, herkes hüccesine çekilir, Şeyh efendi o gece rüyasında Mevlânâ'yı görür, Cenabı pîr emreder:

-Git İsmail Dedenin hatrını sor.

Şeyh hemen iradeyi yerine getirir ve Dedenin hüccesine kadar giderek hatrını sorar. (Yöndemli, 2009: 381)

Bu fıkra örneğinde odun almaya giden İsmail Dede dikkatini çekmesi üzerine meyhanede eğlenen gruba bakarken bir anda kendini o ortamda bulur ve hoşgörüsü ve ikram edilene geri çevirememesi adabından dolayı bir şekilde sarhoş olup sema' ederken de Mevlevi zümresine dahil başka biri tarafından görülüp ortamdaki çıkarılır ve Şeyh'in karşısına çıkarılır. Aslında öncelikle Mevlevi zümresi içerisinde de kendilerine atfettikleri stereotipik kurallar yer almaktadır. Çünkü kendilerinden biri İsmail Dede'nin içine düştüğü o halde olmamalıdır. Bundan dolayı cezalandırılıp sikkesi başından alınır. Bunun yanı sıra o günün gecesinde Şeyh'in rüyasında Mevlana'yı görmesi ve ondan İsmail Dede'nin hatrının sorulmasının istenmesi Mevlevi temelinde yer alan hoşgörü stereotipinin tekrar yerine getirmesi gerektiğinin göstergesidir. Çünkü hoşgörü ve affetmenin temelde yer aldığı bir düşünce sisteminde yapılan bu tür cezalandırma Mevlevi anlayışının temasına ters düşme

özelliği göstermektedir. Bu sebeple Mevlana'nın rüyaya girme durumu ile yapılan hata düzeltilmesine vesile olmaktadır.

2.4.2. Yörük Stereotipi

Yörük denildiği zaman şalvarını, cepkenini üzerine giyinmiş, çarığı ayağına geçirmiş, devesine yükünü sarmış, hayvanlarını önüne katmış, çoluk çocuk yola düşmüş bir resim olarak zihnimize canlanan ve bir zümreyi temsil eden bir tip gelmektedir. Evi barkı olmayan bu insanlar yaşamlarını bir çadırın içinde ve göç yollarında geçirmektedirler. Eğitimden ve şehir hayatından uzak olmalarına rağmen insan ilişkileri oldukça kuvvetlidir.

Yörükler toplum içerisinde saf kişilikleri dolayısıyla dalga unsuru haline kolay gelirler. Adil kişilerdir ve hak hukuk kurallarına önem verirler (Kılınç, 2010: 57). Fıkra tipi olarak yer aldıkları fıkralarda bu özellikleri oldukça belirgindir. Yörük'ün karşısında yer alan bir padişah da olsa çoban da olsa onun için hiçbir şey değişmez. Tavır ve tutumu aynı doğrultuda devam etmektedir.

Göçebe yaşamın temsilci olan Yörük, içinde oluşturulduğu zümrenin yaşam biçimini, dünya görüşünü en açık şekliyle fıkralar vasıtasıyla gözler önüne sermektedir. Yörük fıkralarına bakıldığında, inançlarının zayıf olduğu, abdest, namaz, oruç gibi ibadetlerin uygulanmadığı görülmektedir. Ömrünü dağlarda hayvanlarının ardında geçiren Yörük eğitimsizdir ve duaları, dinen yapılması gerekenlerden habersizdir.

Hayatında hiç namaz kılmamış olan Yörük, namazını eda etmek üzere, devesini bir çocuğa emanet eder ve camiye girer. Ancak, namaz teravih namazıdır, dolayısıyla epeyce uzar. Yörük dalgındır ve akli devesinde olduğu için namazın bu kadar uzun olması canını sıkır. Namaz uzadıkça içinden devesini emanet ettiği çocuğa, "oğlum bu iş inada bindi, aman bizim deveye iyi bak" der. (Kılınç, 2010: 95)

Bu fıkra örneğinde, hayatında hiç namaz kılmamış Yörük'ün namaz kılmak için girdiği camide teravih namazına denk gelmesi konu edinmiştir. Teravih namazının ne olduğunu ve ne kadar sürdüğünü bilmediği için dışarda bir çocuğa emanet ettiği devesiyle ilgili tereddüt yaşayan Yörük dini konularda olan eksikliğini gözler önüne

sermekle beraber saflığı ve kendine has düşünce yapısıyla da mizah unsurunu sağlamaktadır.

Yörüğün biri pazara gelir. Pazarda gezinirken toplanan kalabalığı görünce karşısından gelen bir vatandaşa merakla sorar:

-Bu kalabalık ne arıyor böyle?

Uyanık adam yörüğün saf olduğunu anlayarak:

-Çuvaldız kaybolmuş onu arıyorlar der.

Bunun üzerine yoluna devam eden yörük bir süre sonra yerde bir çuvaldız bulur. Hemen çuvaldızı alıp yaylanın yolunu tutar. Yüksekçe bir tepeye çıktıktan sonra dönüp pazara doğru bakar. İnsanları hala telaş içinde ve kalabalık görünce kendi kendine “arayın arayın daha çok ararsınız; çuvaldızı bulan buldu” der. (Kılınç, 2010: 98).

Bu fıkra örneğinde saf yörük stereotipi yer almaktadır. Gerçekten de pazarda alışveriş yapan kalabalığın çuvaldız arayacağını düşünecek kadar saf bir düşünce yapısına sahiptir.

Yörükler göçebe yaşam tarzını benimsedikleri ve eğitim görmedikleri için, topluluk içinde nasıl davranmaları gerektiğini tam anlamıyla bilmezler. Bu sebeple de girdikleri ortamlarda genelde dalga konusu olurlar. İdari çevrelerde pek kabul görmezler ancak hazırcevap olmaları dolayısıyla bir şekilde içine düştükleri alay ortamından sıyrılmayı başardıkları görülmektedir.

Yörük malı yükleyip Antalya'ya getirip malı pazarladıktan sonra karnını doyumak için lüks bir lokantaya gider. Siparişini verir ama gelen yemekle doymaz. Hemen kalkıp lokantanın mutfağına gider. Yemeklerin piştiği küfeyi görünce garsona dönerek:

- Sen bana şu küfeyi getir, der. Garson buna itiraz eder; ancak Yörük istediğini yaptırır. Başka masada oturan hâkim küfeden yemek yiyen Yörük'ü görünce şaşırır. Hem görgüsüz oluşunu kınar, hem de hesabı nasıl ödeyeceğini merak eder. Bunun üzerine yanındaki kâtibine dönerek:

- Ben gidip bu görgüsüze takılacağım, der.

Kâtibi:

- *Aman takılmayın Yörüklerin lafları ağır olur, dediyse de dinletemez. Yörük'ün yanına gelen hâkim:*

- *Beyefendi bizim buralarda, bizler yemeği ayrı tabaklarda yeriz, der. Bunun üzerine Yörük:*

- *Bizim oralarda da bizler boğuşmasınlar diye ayrı tabaklarda köpeklere yemek veririz, der ve garsonu çağırıp "ben bu beyefendiyi çok sevdim onun hesabını da bana getirin" der. Bunun üzerine hâkim cevap veremez. (Kılınç, 2010: 123)*

Bu fıkra örneğinde, yemek yemeye giden Yörük'ün doymaması ve küfeyi istemesi üzerine o ortamda bulunan hâkimin onunla dalga geçmek maksadıyla laf söylemesi görülmektedir. Ancak hazırcevap Yörük karşısındakinin kimliğini ve kim olduğunu önemsemeden karşılığını vermekten çekinmez. Ayrıca dalga geçmek için Yörük'e takılacağını söyleyen hâkime kâtabinin aman bulaşma ağır lafları gibi ibarelerle uyarması Yörük tipinin zaten hazırcevap ve lafını esirgemeyen biri olduğunun stereotipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü daha diyalog yaşanmadan kâtip Yörük'ün stereotipik özelliği ile ilgili hâkimi uyarmakla bunun zaten olacağı bilgisini vermektedir.

2.4.3. Abdal Stereotipi

Abdallar genellikle İç Anadolu Bölgesinde yerleşmiş olan bir Türkmen boyudur. Çukurova, Kahramanmaraş, Kayseri, Yozgat, Kırşehir ve buna benzer birçok yörede kışın sahili ve yazın yaylayı yaşam alanı olarak tercih eden bir zümredir. Geçimlerini genellikle düğünlerde davul zurna çalarak sağlamakta olduğunu dile getiren Artun, çalgı çalmayanların ise ağaç kaşık, iğ (kirmen), tütün tahtası, müzik aletleri, özellikle "tambur" dedikleri bağlama sazı, su fıçısı veya testisi, sepet örerler, kalbur, elek, gözer vd. elleriyle imal ederek, köyleri ve kasabaları dolaşıp satarak geçimlerini sağlamaya çalıştıklarını ifade etmektedir (2011: 1). Bunların yanı sıra farklı bölgelerde yaşayan ve yaşadığı bölgenin durumuna göre çeşitli meşguliyetleri ve işleri yaptıkları fıkralardaki ipuçlarından anlaşılmaktadır.

Abdalın biri bir ilçeye kaymakam olmuş; ama hiç kimse Abdal olduğunu bilmiyormuş. İlçenin ileri gelenleri bir hafta sonu kaymakamla birlikte pikniğe giderler, yerler, içerler, eğlenirler.

Abdal her yerde Abdaldır. Piknik yerinde ceviz ağacını görür. Abdallığı tutar.

“Ulan ağalar, şu cevizden de ne güzel davul olur.” der. (Artun, 2011: 17).

Bu fıkrada, çalgı ve çalgı aletleriyle ilgili tema Abdallara atfedilmiş bir stereotip örneği teşkil etmektedir.

Abdal fıkraları özel bir isimle anılmayan toplumun bir zümresini temsil eden fıkradır. Fıkra içerisinde yer alan Abdal tipi dışındaki diğer tipler toplumun her kesiminde karşımıza çıkabilecek kişilerden oluşmaktadır. Abdalların önemli özelliklerinden birisi hazırcevap bir kişiliğe sahip olmalarıdır. Abdalların hazırcevap oluşları ve teklifsizce konuşmaları birçok fıkraya örneğinde kendini göstermektedir. Bazı fıkraya örneklerinde Abdal, kendisini küçük düşürmek ve zor durumda bırakmak amacıyla yapılan konuşmalarda bu özellikleriyle karşı tarafı susturmayı ve düşürülmeye çalıştığı durumdan kurtulmayı başarmaktadır.

Kırşehirli biri, bir Abdal'a “aptal” kelimesini kullanarak:

-“Size neden aptal diyorlar?” diye sorar. “Aptal” sözüne içerleyen Usta:

-Valla ağam, biz davulu zurnayı bahane iderek sizin paranızı alıyok. Garılarını gızlarımızı da ortamızda oynadıyok, varın garar verin, aptal biz miyiz, siz misiniz, der. (Çevik, 2018: 171).

Abdal fıkralarında yöresel dil özellikleri, fıkranın derlendiği yöre ve coğrafyanın dil özelliklerini taşımaktadır. Fıkralarda Abdal ağzı ve yöre ağız özelliklerinin kullanılması anlatıcının üslubu veya fıkrayı derleyip yazıya aktaranın tercihinin bağlı bir durumdur. Bu fıkraya örneğinde Abdal ağız özelliği olduğu gibi diyaloglarda verilmiştir. Abdal kendisini küçük düşürmek için aptal kelimesini bilinçli olarak kullanan kişiye gereken cevabı vererek kendisinin düşürülmeye çalıştığı duruma o kişiyi sokmuştur. Ayrıca temsil ettiği zümrenin stereotipik bir özelliği olan çalgıcılığı da bünyesinde barındırdığı bu fıkraya örneğinde görülmektedir.

2.5. Tarihi, Edebi ve Siyasi Şahsiyet Stereotipleri

Tarihi, edebi ve siyasi şahsiyet stereotiplerin yer aldığı fıkralar, tarihsel zaman içinde yaşanmış olaylarda önemli roller alan kahramanlara mal edilen gerçek hayatta yaşanmış ve yakıştırılmış gülmece unsurlarını bünyesinde barındıran fıkralardır. Bu

tür fıkralarda tarihi kişi veya tarihsel olay içinde tarihi kahramanların sözleri verilerek fıkraya biçim ve kimlik kazandırılır.

Tarihi, edebi ve siyasi şahsiyet stereotiplerinden oluşan fıkralar, tarihsel olay ve kahramanın kişiliğine ışık tutar. Toplumların bu fıkralardan ibret almaları öngörülmektedir. Bu stereotipleri bünyesinde barındıran fıkralar geçmişin aynası olmakla birlikte geleceğe yol göstermektedirler.

Fıkralarla ilgili çeşitli derlemeler yapan Sina Cimcoz, tarihi fıkralar okunduğu zaman bunların, okuyucuyu güldürüp düşündürebileceği gibi padişahlık, sadrazamlık, krallık ve toplumların yapıları hakkında da fikir vereceği görüşünü dile getirmektedir (2001: 8).

Yaş Tahtaya Basmam

IV. Murat, çağın ünlü falcısıyla aynı kayığa binmiştir. Kayık biraz açıldıktan sonra falcı haykırır:

-Şu IV. Murat'tan çektiğimiz nedir? Bir tütün keyfimiz vardı, onu da yasakladı.

Sonra da kuşağından bir çubuk ve tütün kesesi çıkararak içmeye başlar. Hatta bir ara, bir nefes çekmesi için Padişah'a öyle bir ısrarda bulunur ki, Sultan Murat homurdanarak:

-Ben yaş tahtaya basmam, önce fala bak da Sultan'ın şu an nerede olduğunu öğreneyim. (Cimcoz, 2001: 10).

Bu fıkra örneğinde tarihi bir şahsiyet olarak IV. Murat karşımıza çıkmaktadır. Fıkra içerisinde detaylı olarak bu şahsiyet ile ilgili bilgi verilmese de fıkra okuyucusu IV. Murat stereotipini görünce aklına direk koymuş olduğu yasaklar ve bu yasakları ihlal eden kişilerle bir şekilde yolunun kesişmesi durumu gelmektedir.

Fatih Sultan Mehmed bir gün saraydan çıkıp atına bineceği sırada bir adam yanına gelir. Padişaha elini uzatarak sadaka ister. Padişah çıkarır bir altın verir. Bir altını az bulan adam Padişaha:

-Sultanım! Ben senin kardeşimim. Sen bana neden sadece bir altın veriyorsun?

Fatih şaşırarak adama sorar:

-Nereden benim kardeşim oluyorsun?

-Hepimiz Âdem Aleyhisselam'dan gelmedik mi? Ee işte o zaman hepimiz kardeş sayılırız.

Padişah gülümseyerek şöyle der:

-Hele şu bir altını al da git. Eğer öteki kardeşlerimiz duyacak olursa, hakkına bu kadar da düşmez onu bilesin. (Oğultekin, 2019:116).

Fatih Sultan Mehmed ile diyalog kuran kişi kendince zekilik edip fazla altın almaya çalışmaktadır. Ancak zeki ve hazırcevap Fatih ona gereken dersi vererek onu alt etmektedir.

Düğünün Muhteşemi

Kanuni Sultan Süleyman büyük ve muhteşem bir sünnet düğünü yapmıştı. Bu düğün uzun müddet dillere destan oldu. Bundan evvel de veziri İbrahim Paşa'nın evlenmesi münasebetiyle büyük bir düğün yapmış ve Kanuni'yi davet etmişti. Bir gün Sultan Süleyman, Paşa'ya:

-Paşa! Senin düğünün mü, benim düğünüm mü daha muhteşem oldu? Diye sordu.

Paşa:

-Benim düğünüm, diye yanıt verdi.

Sultan Süleyman üzümlere ve hiddetlenerek sordu:

-Neden?

-Zira Efendim, benim düğünümüne dünyanın en büyük padişahı geldi. Sizin düğününe ise böyle bir kimse gelmedi. (Cimcoz, 2001: 10).

Bu fıkra örneğinde karşımıza tarihi birer şahsiyet stereotipi olarak Kanuni Sultan Süleyman ve İbrahim Paşa çıkmaktadır. İhtişam ve gücün stereotipi Sultan Süleyman'da, her daim yerini bilen Sultan'a bağlılığın stereotipi İbrahim Paşa'da vücut bulmaktadır.

Edebi bir şahsiyet olan ayrıca tarihte varlığı bilinen bir diğer stereotipik öge olarak Mehmet Akif bir fıkra örneğinde karşımıza çıkmaktadır. Bu fıkra Mehmet Akif bir toplantıdayken genç biri tarafından küçük düşürülmek istenir. Kendisinin veteriner olup olmadığını soran gence Akif'in cevabı ders niteliğindedir. Mehmet Akif soru karşısında istifini hiç bozmadan şu yanıtı verir: *"Evet, bir yeriniz mi ağrıyordu?"*

(Cimcoz, 2001: 13). Oldukça önemli bir edebi şahsiyet olan Mehmet Akif'in gerçek hayatta böyle bir durumla karşılaşmış karşılaşmadığı bilinmemektedir. Ancak ona verilmiş olan stereotipik bir unsur olan hazırcevap tutum ve akıllıca bir hamlede bulunabilecek zekâ, onu içinde bulunduğu durumdan kurtarmakta ve fıkranın nükte anlayışını bünyesinde barındırmaktadır.

1960'lı yılların ünlü hekim-politikacılarından Yozgatlı Celal Sungur, Hacettepe Üniversitesi'nin dekanlığını üstlendiği esnada, siyasete atılmayı kafasına koydu ve Yozgat İli'nden senatör (O zamanlar TBMM'de Meclis'in dışında bir de "Cumhuriyet Senatosu" vardı.) adayı olmak amacıyla Yozgat'ın Yerköy İlçesi'ne gitti.

CHP tarafından daha önceleri adaylığı iki kez vetoya uğramış bulunan Sungur, ön seçime iştirak edebilmek için ilçe teşkilatının desteğini sağlamak amacıyla uğraş veriyordu.

Yerköy'de CHP İlçe merkezinde basın mensuplarıyla bir sohbet sırasında, bir gazeteci hekim-politikacıya sordu:

-Celal Bey, siz iki kez Genel Merkez'den veto yediniz!.. Şimdi yine aday olmak niyetindesiniz, oysa şu anda yürüttüğünüz üniversite dekanlığı görevi senatörlükten daha iyi değil mi?

Sungur, derhal yanıtını verdi:

-Evladım, biz politikacıyız... Bizi Cumhurbaşkanlığı koltuğunu da verseniz, seçim var denilirse hemen istifa eder seçime koşarız. (Ardakoç, 2007: 7).

Bu fıkra örneğinde bir siyasi şahsiyet stereotipi olarak karşımıza çıkan Cemal Sungur, kendisine gazetecinin sorduğu soruya hiç düşünmeden, kendinden emin bir şekilde verdiği cevapla içine düştüğü durumdan kurtulmaktadır. Cemal Sungur'un vermiş olduğu cevap siyasi şahsiyet stereotipini gözler önüne sermektedir. Çünkü bu stereotipe göre bir siyasetçi hangi mertebede olursa olsun seçimler söz konusu olduğunda gözü hiçbir şeyi görmez ve siyasi rekabete hiç düşünmeden atlayıverir. Bu durumun makamla veya mertebeye bir ilgisi yoktur rekabet duygusunun her şeyden üstün tutulması durumu söz konusudur.

2.6. Coğrafi Temelli Stereotipler

Kültürleri meydana getiren en önemli unsurlardan biri sosyoekonomik yapılarıdır. Çeşitli coğrafyalarda sosyoekonomik yapılar arasında farklılıklar yer almaktadır. Kültürler ve sosyoekonomik yapılar arasında yer alan bu farklılıklar sözlü kültür ürünlerinden biri olan fıkralarda da kendini göstermektedir. Coğrafi temelli fıkralarda yer alan stereotipler incelenirken bu farklılıkların fıkra türüne katmış olduğu zenginliği de görmek mümkündür.

Anadolu'nun çeşitli coğrafyalarında öne çıkan stereotipler görülmektedir. Fıkralarda yer alan saflık, zekâ, mantık, hazırcevaplık, kalenderlik vb. stereotipler birer güldürü unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.6.1. Karadenizli Stereotipi

Karadenizli fıkra tipi müstakil bir tip olan Temel tipinin bütün özelliklerini taşımaktadır. Günümüzde Temel tipi Karadenizli fıkralarını da üstlenmiş ve halk tarafından Karadenizli tipi Temel tipi ile yer değiştirilmiştir.

Karadeniz fıkralarında yer alan tipler Karadeniz ağzıyla konuşmaktadır. Karadeniz insanının hazırcevaplıkları, girişken olmaları, pratik çözümler üretebilmeleri, çalışkan olmaları gibi özelliklere sahip oldukları görülmektedir.

Temel ve Dursun kahvenin önünde oturuyorlarmış. Bir turist gelmiş ve Temel'e İngilizce yolu sormuş. Temel' de ses yok Turist bu defa Almanca sormuş, Temel'de yine ses yok. Turist bu defa Fransızca konuşmuş, yine ses yok. İspanyolca, yine ses yok. Turist kızmış, bağırıp çağırdıktan sonra çekip gitmiş. Bunun üzerine Dursun Temel'e,

- Bir lisan öğrenmenin zamanı geldi galiba, demiş. Temel ise Dursun'a dönerek,

- Boşver, ne gerek var? Adam dünya kadar lisan biliyor ama derdini anlatabildi mi? demiş (Akdeniz, 2007: 69).

Bu fıkra örneğinde Karadenizli tipi olarak karşımıza Temel ve Dursun çıkmaktadır. Temel saf bir şekilde içine düştüğü durumda kendi cahilliğini, turistin çok dil bilmesine rağmen anlaşılamamalarını turisti küçük görerek ve kendi cahilliğini üstün gösteren bir stereotip olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu fıkranın bir diğeri özelliği de Karadeniz fıkralarının çoğunda görülen ikili kahraman yapısını gözler önüne sermesidir. Bu tarz fıkralarda esas kahraman maceralarını diğeri bir kişi ile yaşamaktadır. Anlatılan fıkra dikkate alındığında Temel'in esas espiyi Dursun'un yönelttiği sorudan sonra yaptığı anlaşılmalıdır. Bu durum ikinci tip olan alt tip olayların gelişmesini sağlamaktadır. Bu durum Karadeniz fıkralarında yer alan ikinci kişinin özellikle farkında olmadan sorular yöneltmesi, bu kişinin de stereotipik bir özellik barındırdığını gözler önüne sermektedir.

Temel'le Dursun yolda yürüyorlarmış. Temel, hiç durmadan konuşuyormuş.

Sık sık da Dursun'a bir dirsek vurup soruyormuş:

"Uyy... Cördün mü?"

"Cörmedum... Neyi cöreceğidim?"

"Valinin arabası geçdu da..."

Biraz daha yürüdükten sonra bir dirsek daha:

"Uyy... Cördün mü?"

"Cörmedum... Neyi cöreceğidim?"

"Polis arabası geçdu..."

Az sonra Temel yine sormuş:

"Uyy... Cördün mü?"

Dursun da sıkılmış bu sorulardan, baştan savma bir cevap verip geçiştirmiş:

"Cördüm... Cördüm..."

Bu sefer Temel fena halde sinirlenmiş:

"Uyy... Cöreysun da ne çukura düşeysun?" (Karaoğlu, 2009: 11).

Bu fıkra örneğinde Temel ve Dursun yine birlikte yer almaktadır. Güldürü unsuru Dursun'un kendini ele vermesiyle ortaya çıkmaktadır. Temel sürekli aynı şeyleri tekrar edip duran bir Karadenizli stereotipi olarak görülmektedir. Dursun daha fazla dayanamayıp, tüm saflığıyla ayak uydurmaya çalışınca Temel'den azarı duyar. Dursun bu fıkra örneğinde de ikinci kişi ve güldürü unsuruna zemin hazırlayan

stereotipik kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca fıkra içerisinde Karadenizli ağı diyaloglarda net bir şekilde görülmektedir.

Temel ile Fadime evlenmişler.

Temel her sabah dağın eteğindeki kasabaya inip gazete alıyormuş.

Bir ay, iki ay, üç ay sonra Temel bu işten bıkmış. Fadime'ye demiş ki:

"Bundan sonra gazetelerimi her gün sen alacaksın Fadime."

Fadime söylediğini kabul etmiş.

Bir ay, iki ay, üç ay derken Fadime her sabah o kadar yol yürümekten bıkmış ve düşünmüş ki "Bir gitmeye yedi tane gazete alayım. Her sabah birini vereyim."

Ardından Temel'e her sabah sakladığı gazetelerden birini vermiş.

Yedinci gün Temel Fadime'ye şöyle demiş:

"Fadime, dünyada ne kadar çok aptal adam var. Aynı adam aynı ağaca aynı arabayla yedi gündür çarpıyor." (Altun, 2019: 60).

Bu fıkra rneğinde Temel'in zeki ve hazırcevap hallerinin dışında bir özelliği olan saf ve aptal oluşu görülmektedir. Günlerce aynı gazete önüne konulduğu halde bunu anlamayıp üstüne gazetede yer alan haberlerdeki durumları yaşayan kişileri aptal yerine koyma durumu söz konusudur.

Sünnetçi Temel

Temel, İngiliz ve Fransız bir trende gidiyorlarmış. Bir sinek Fransız'ı rahatsız ediyormuş. Fransız sinirlenmiş çekmiş kılıcını sineği ortadan ikiye blmiş.

Cebinden kimliğini çıkarıp şöyle demiş:

-Fransız Kraliyet Ailesi

Başka bir sinek İngiliz'i rahatsız ediyormuş. İngiliz kılıcını çekmiş ve sineği ortadan ikiye blmiş.

Sonra cebinden kimliğini çıkarıp şöyle demiş:

-İngiliz Kraliyet Ailesi

Başka bir sinek de bizim Temel'i rahatsız ediyormuş. Temel kılıcını çıkartıp sineğe sallamış. Sineğe hiçbir şey olmamış.

Sonra cebinden kimliğini çıkartıp şu cümleyi kurmuş:

-Fenni sünnetçi. (Farımaç, 2019: 58).

Bu fıkra örneğinde Karadeniz fıkralarında sıkça rastlanılan yabancı stereotiplerle birlikte olma ve çeşitli komik hallere düşme durumu söz konusudur. Çünkü Karadenizli ile yabancılar aynı ortamda yer alır ve her seferinde birbirlerine üstünlük taslama çabaları vardır. Karadenizli son kısımda ortaya çıkarak güldürü unsurunu meydana getiren olayları, yanlış anlaşılmaları veya sakarlıklarıyla stereotipik özellik göstererek güldürüyü ortaya koymaktadır.

2.6.2. Egeli Stereotipi

Coğrafi temelli fıkralar ele alındığında dikkati çeken bir diğer stereotip Egeli tipinin yer aldığı fıkra örnekleridir. Gerek coğrafi yapısı gerekse sosyal ortamı dikkate alındığında bu bölgede yaşayan insanların yer aldığı fıkra örneklerinde komedi unsurunun özellikle konuşmalarında yer alan ağız özelliklerinde ve kültürlerinde yer alan çeşitli öğelerde üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Bölgeler arası folklor yarışması düzenlenmiş. Finale Karadeniz horon ekibiyle Ege zeybek ekibi kalmış. Ve yarışmayı zeybekler kazanmış. Karadenizliler bu duruma çok bozulmuş. Temel neden yenildiklerini anlamış ve ekiple paylaşmış:

-Biz oynarken çok acele ettük, demiş. Keşke bizde zeybekler gibi düşünene düşünene oynasayduk.o zaman kesin biz kazanurduk. (Adatepe, 2019: 147).

Bu fıkra örneğinde Karadeniz ve Ege folklor ekibi karşı karşıya kalmış ve Egeli ekibin kazanması Karadenizli tarafından değerlendirilirken güldürü unsuru ortaya konmuştur. Egeli ekip temsil ettiği coğrafi konumun sosyal şartlarının yansıması olan folklor oyunuyla yarışmayı kazanmıştır. Bu oyun zeybek oyunudur ve oldukça yavaş oynanan yöre halkının yaşayış biçimini açıkça ortaya koyan bir oyundur ve Ege halkının stereotipi rolünü üstlenmektedir. Aynı şekilde Karadenizli ekip ise kendi yöresinin temsili olan horon ile bu yarışmada yer almaktadır. Bu oyun oldukça hızlı oynanan bir oyundur, Karadeniz halkının stereotipi rolündedir. Yarışma sonunda Karadenizli Temelin yorumu hem her iki coğrafi konumun temsilcisi olan oyun stereotipini hem de güldürü unsurunu meydana getiren unsuru gözler önüne sermektedir.

Egeli kızın birini pilot bir subay istemiş. Kızın annesi durumdan memnun ama biraz tedirgindir. Konu komşu sorar:

-Ne yaptınız, kızı verdiniz mi?

Anne:

- Vesek uçcek, vemesek gaçcek. Nedelim gari, verelim bari. (www.fikralarim.com, 2021).

Bu fıkra örneğinde Egeli bir kızın annesinin kızı pilot tarafından isteniyor. Sonrasında anne ile komşu arasında geçen diyalog güldürü unsurunu sağlamaktadır. Annenin pilota kız vermekle ilgili endişesi coğrafi bölgenin ağız özelliği ile birleşince ortaya stereotipik bir Egeli figürü çıkmaktadır.

2.6.3. Trakyalı Stereotipi

Coğrafi temelli stereotiplerden bir tanesini de Trakyalı stereotipi oluşturmaktadır. Genel itibariyle coğrafi temelli stereotipler incelendiğinde en başta gelen özelliğin coğrafi bölgelerde yaşayan insanların ağız özelliklerinin sözlü edebi ürünlere yansıdığı görülmektedir. Bu sözlü ürünlerden biri olan fıkralarda da bu ağız özellikleri kendisini göstermekte hatta çoğunlukla güldürü unsurunu oluşturduğu görülmektedir.

İki Trakyalı bulmaca çözüyormuş. Birisi sormuş:

-Dört arfli bir hayvan ne?

-Orozdur be ya.

-Dur yazmayalım indi de olabilir. (www.fikralarim.com, 2021).

Trakyalı stereotipinin güldürü unsuru sırtladığının görüldüğü fıkroda bahsi geçen coğrafyada yaşayan insanların günlük konuşma dili güldürüyü sağlamaktadır.

Trakyalı Atçe, cep telefonundan kocasını aramış:

-“Abe saat kaç oldu nerdesin aala?

-“Ayatım anı senin çok biyendiğin bi yüzük vardı ya... Ani paracım yoktu, alamamıştım ve bigün sana bunu alıcam beya demiştimya ani... Atırladın mı?

Bu sözleri duyan kadın yumuşamış.

Heyecandan titreyen sesi ile:

-“Eeee... Atırladım tabii ayatım. Atırlamaz olur muyum?”

Adam da:

-“A işte... Te o kuyumcunun yanında ki kaavede arkadaşlarla kiyaat oynuyoz beyaa...”(www.fikradeposu.com, 2021).

Bu fıkra örneğinde Trakyalı bir karı kocanın arasında geçen diyalog güldürü unsurunun temelini oluşturmaktadır. Trakyalı kendine has konuşma biçimiyle karşımıza çıkmaktadır. Hatice'nin beklentisi saf duyguları sebebiyle hemen heyecanlanması, kocasının lafı dolandırarak onu heyecanlandırıp sonrasında kâğıt oyunu oynadığını söylemesi Trakyalı stereotipinin en açık örneklerindedir. Çünkü bir taraftan beklenti içerisinde olan kadın diğer taraftan lafı dolandırması sebebiyle yanlış anlaşılmaya sebep olan koca çatışması fıkraya hâkimdir ve güldürü unsurunun temelini de aslında bu çatışma oluşturmaktadır.

Trakyalı yaşlı bir amca eşeğinin üzerinde karayolunda seyretmektedir.

Bunu gören trafik polisleri amcaya takılmak isterler ve durdururlar.

Polis:

-“Be amca, neçin dakman golani (emniyet kemeri)

-“Dakmam be işte!”

-“E bak gordün mü, şimdi sana kesicez cezacık hiç yoktan para vercen.”

-“Kes bakalım ne keseceysan da gidecem, acele işim var.”

-“Pekii amca, cezayı sana mı yazalım, yoğsan eşeğe mi?

-“Bi düşüneyim evlat...”

-“Yani cezayı sana yazarsak 300 Tl, eşeğe 150 Tl ödeycenn.”

-“Bana kes o zaman beya.”

-“Neden sana keseyoz amca?”

-“Eşeğin sizili temiz ossun, trafik polisi yapciz biz onu! (www.fikradeposu.com, 2021).

Bu fıkra örneğinde yolda eşeğiyle giden Trakyalı yaşlı amcaya takılmak isteyen polis ve yaşlı amcanın arasında geçen diyalog üzerine kurulu bir güldürü unsuru olduğu görülmektedir. Trakyalı yaşlı amca kendisine takılmak isteyen polise hazırcıevaplığıyla lafını söylemiş ve içine düşürülmek istendiği durumdan karşı tarafı alt ederek çıkmaktadır. Aynı zamanda geçen diyaloglarda coğrafi bölgenin ağız özellikleri de görülmektedir.

2.6.4. Erzurumlu Stereotipi

Sözlü kültür ortamında oluşan edebi ürünler içinde oluşturuldukları toplumun sosyoekonomik özelliklerini bünyesinde barındırdıkları için okuyucularına veya dinleyicilerine o toplumla ilgili veya coğrafya ile ilgili çeşitli özelliklerinde aktarılmasını sağlamaktadırlar. Coğrafi temelli fıkralar da bu ürünlerden oldukları için toplumlarla ilgi aktarımları görmek mümkündür.

Fıkralardan yola çıkarak, Erzurum'un kırsal alanlarındaki yaşam tarzını kısmen de olsa görmeyen mümkün olduğunu söyleyen Duman, bu bölgelerde eşeğin, atın, ineğin önemini; çiftliğin, tarlanın veya insan ilişkilerinin izlerine fıkralarda rastlandığını da dile getirmektedir (2007: 2).

Baba oğul, bir kış günü köye dönerken köprüünün başında birkaç kurtla karşılaşmışlar. İki de korkudan sıfırı tüketmiş. Adam, oğlundan daha çok korkuyormuş, oğluna demiş ki:

-Vola Kelkevsere'nin başı nasildi? Hele oni oku...

Oğlu kızarak:

-Duayı, muayı bırak baba, it gibi ulumaya bah, yohsa kurtlar bizi parçalıyacah.
(Duman, 2007: 6).

Bu fıkra örneğinde Erzurumlu baba ve oğul arasında geçen diyalogdan fikranın oluşturulduğu coğrafi bölge ile ilgili fikir sahibi olmak mümkündür. Ayrıca korku duygusundan kaynaklanan ve güldürü unsurunun temelini oluşturan konuşmada coğrafyanın ağız özelliği de açıkça görülmektedir.

Trabzonlu öğretmenin birinin Erzurum'a tayini çıkar. Göreve başladığı okulda Türkçe dersi vermektedir. Konu fiil çekimine gelince, örneklerle bunu anlatmaya başlar. Örnek olarak da "gelmek" fiilinin geniş zamanını sorar.

Öğrencilerden biri cevap verir:

Celirem, celirsen, celir

Celirih, celirsiniz, celirler

Bunun üzerine öğretmen, yanlış oldu diye öğrenciye kızar ve doğrusunun şöyle olacağını söyler:

Celiyirum, celiyirsun, celiyi

Celiyiruz, celiyirsunuz, celiyirler. (Duman, 2007: 83-84).

Bu fıkra örneğinde Karadenizli ve Erzurumlu tipler arasında geçen coğrafi bölgelerin yöresel konuşmalarından kaynaklı bir güldürü unsuru söz konusudur. Erzurumlu çocuk kendi coğrafi bölgesindeki konuşma şekliyle stereotipik ögeyi oluşturmaktadır.

Saf bir Erzurumlu şehirlerarası otobüs yolculuğu yaparken mola yerinde otobüsünü şaşırmıştır.

Anonsu duyunca kalkış yapmakta olan bir otobüsten içeri dalıp seslenir,

"Dadaşlar hele bir bakın ben bu otobüsün yolcusu muyum?" (Adatepe, 2019: 23).

Erzurumlu tipinin sahip olduğu en dikkat çekici stereotipik özelliği saf oluşudur. Bu fıkra örneğinde bineceği otobüsü bulabilmek için yolculara seslenmesi bunun ispatı niteliğindedir. Ayrıca güldürü unsurunun bu saf seslenme üzerine kurulduğu görülmektedir.

Erzurumlunun biri kendine 6 bin liraya son model bir telefon alır.

Arkadaşlarına hava atmak için doğru kahveye gider.

Telefonu arka cebine koyar ve arkadaşlarının masasına oturur.

Tam oturduğu anda "çaatt" diye bir ses gelir.

Erzurumlu yutkunarak şöyle der, "Rebbim sene gurban olim inşallah belim kırılmıştır." (Adatepe, 2019: 26).

Erzurumlu saftır fakat cahilliğinin de etkisiyle hava atmaya çok sever. Bu fıkra örneğinde hava atmak için gittiği kahvede otururken çıkan sesin yeni gelen telefonunun kırılmasından dolayı olmasından çok korktuğu için ettiği dua hem güldürü unsurunu sağlamakta hem de para verip aldığı malının öncelik sırasını belirlemektedir.

Erzurumlunun biri eşeğiyle memleket memleket dolaşır, çerçilik yaparmış. Yolu bir gün İstanbul'a düşmüş. Satış yaptıktan sonra camiye gitmek için eşeğini bir evin önüne bağlamış. Gelin görün ki, bağladığı yer tramvaymış. Camiden çıktıktan sonra bakar ki ne ev yerinde ne de eşek. Sağa sola bakar bir türlü bulamaz. Akşama kadar eşeğini bulmak için dolaşır durur. En sonunda eli boş, yorgun argın bir vaziyetteyken gece olur. Sabahleyin tekrar eşeği aramak üzere, geceyi geçirmek için bir otele gidip yazılır. Yatacağı odaya çıkar. Ancak oda çok temiz ve düzenlidir. Yatak da çok temiz olduğu için tedirgin olur. Burada yatıp kirletirsem parasını benden alırlar, diye düşünür. Bunun için elbisesiyle yatağın altına girip uyumaya karar verir.

Aradan birkaç saat geçer. Oda servisini yapanlardan biri yatağın boş olduğunu görünce, kâtime, adamın gittiğini ve odanın boşaldığını söyler. Bir müddet sonra otele yeni evli bir çift müşteri olarak gelir. Kâtip de boş bildiği odayı onlara kiralar. Odaya gelen genç çift hemen yatağa uzanıp öpüşmeye, koklaşmaya başlarlar. Yatağın altında bulunan Erzurumlu uyanır ve konuşmalara kulak verir. Genç adam karısına kur yaparak, tatlı sözler söylemektedir:

-Canım, gülüm. Senin aşkımdan yanıp tutuşuyorum. İnci dişlerine kurban olayım. Sen benim herşeyimsin. Senin gözlerinin maviliğinde, ben İstanbul'un her tarafını görüyorum...

Adam bu son sözü duyunca dayanamaz, kafasını yatağın altından çıkarıp:

-Bey gardaş. Hele bir dikkatli bah ki, bizim eşeği de görebilir misen? diye sorar. (Duman, 2007: 81).

Bu fıkra örneğinde yer alan Erzurumlu, coğrafi temelli stereotipler arasında yer alan Erzurumlu stereotipinin saf, yol yordam bilmeyen, cahil ve sakar stereotipinin özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Ayrıca genç çiftin konuşmalarını ve adamın karısına yaptığı iltifatları eşeğiyle bağdaştırması bu iltifatları bir kadına değil

eşeğe layık görmesi bu kesim için hayvanının çok değerli olduğunun da bir göstergesidir.

2.6.5. Kayserili Stereotipi

Coğrafi temelli diğer stereotiplerde olduğu gibi Kayserili tipinin geçtiği fıkralarda da içinde oluşturulduğu toplumun değer yargılarının ve kalıp yargılarının bünyesinde barındırdığı görülmektedir.

Kayseri fıkralarını derleyen ve Kayserili tipinin yurt içinde ve yurt dışında tanındığını söyleyen Mehmet Çerçi, bu tipin becerikli, açık göz, zeki, çalışkan, hayırsever ve sağduyulu gibi özelliklere sahip olduğunu dile getirmektedir (2000: 5).

Meleklerden biri öbür dünyada, bir Kayserili ile bir Yahudi'yi karşısına çağırarak:

-Bakın, demiş. Buradaki davranışlarınız çok hoşumuza gitti, sizi tekrar dünyaya göndereceğiz. Hatta size bir de dilekte bulunma hakkını tanıyoruz. Ne istiyorsanız söyleyin bakalım?

Yahudi hemen atılmış:

-Bana bol para ihsan ediniz.

Melek:

-Tamam, demiş. Sen ne istiyorsun?

Kayserili:

-Ben mi? Bir şey istemem. Sadece şu arkadaşın adresini verin yeter. (Çerçi, 2000: 11-12).

Bu fıkra örneğinde kendisine şans verilen Yahudi'nin hemen para talebinde bulunması Yahudi tipinin paraya düşkünlüğünün stereotipik yansımasının bir örneğini teşkil etmektedir. Fıkroda yer alan bir diğer tip ise Kayserili tipidir. Bu tipin de açık göz ve paraya düşkün stereotipik özelliklere sahip olması fıkroda açıkça görülmektedir. Melek Kayserili tipine isteği olup olmadığını sorunca o para sahibi olmak isteyen Yahudi'nin adresini istemektedir. Bu durum ona yakın olmak istediğinin ve paraya düşkünlüğünün simgesidir.

Bir İspanyol limanına, Amerika'dan gelen bir gemi yanaşmış. Sahildeki kayıkçılar hemen gemiye yanaşarak alışveriş yapmaya başlamışlar. Kayıkçının birisi aşağıdan çok güzel çikolata, peynir vs. gösteriyor, fiyatını da söylüyormuş. Yolcular parayı bir sepetin içine koyarak kayıkçıya sarkıtıyorlarmış. Karşılığında kayıkçı gösterdiği parçayı sepete koymuyor, daha küçük bir parça koyuyormuş. Aldığı kağıt paraları da kayığın içine bırakıyormuş.

Fakir bir yolcuya da aynı oyunun yapıldığını gören gemi yolcularından Kayserili:

-Dur bakalım, ben de sana gösteririm, demiş.

Sepeti eline almış, altına biraz bal sürerek kayıkçıya büyük bir çikolata vermesini işaret etmiş. Sepeti tam kağıt paraların üzerine gelecek şekilde kayığın içine indirmiş. İspanyol kayıkçı her zaman olduğu gibi sepetin içine küçük bir çikolata koymuş ve yukarı çekmesini istemiş. Kayıkçı bir de bakmış ki kayıkta bulunan paraların çoğu sepete yapışmış yukarı çıkıyor. Telaşlanan kayıkçı bir takım işaretlerle sepeti geri göndermesini işaret etmişse de; Kayserili paraları gemi yolcularına dağıtmış. (Çerçi, 2000: 61).

Bu fıkra örneğinde İspanyol tipinin yapmış olduğu haksızlık ve açığözlülük stereotipi görülmektedir. Diğer taraftan yapılan haksızlık karşısında bir diğer açığözlülük stereotipinin temsilcisi Kayserili devreye girmekte sağduyu göstererek İspanyol tipini alt etmektedir.

Kayserili ölüm döşegindedir.

“Sevgili karıcığım burada mısın?”

“Evet, buradayım kocacığım.”

“Sevgili oğlum Mehmet burada mısın?”

“Evet, buradayım babacığım.”

“Sevgili oğlum Ahmet burada mısın?”

“Evet, buradayım babacığım.”

“Güzel kızım burada mısın?”

“Evet, buradayım babacığım.”

“Allah belanızı vermesin sizin. Madem hepiniz buradasınız, dükkana kim bakıyor o zaman.” (Adatepe, 2019: 103).

Ölüm döşeğinde yatan Kayserili adamın çocuklarını tek tek sormasının sebebi dükkânda kimi bıraktıklarını öğrenmektir. Bu fıkra Kayserili stereotipinin açık bir örneğidir. Çünkü Kayserili ölüm döşeğinde bile olsa tek derdi malı mülküdür.

Kayserilinin eşi ölmüş, gazeteye gitmiş, en ucuzundan standart bir ilan vermek istemiş.

Önüne konan kâğıda istediği ilanı yazmış:

“Ayşe’yi kaybettim. Üzgünüm.”

İlan görevlisi ilanı görünce uyarılmış,

“İsterseniz 6 kelimeye kadar uzatabilirsiniz, üç kelime daha hakkınız var.”

Kayserili “Aynı paraya mı?” demiş.

Görevli “Evet aynı paraya.” deyince;

Kayserili üç kelime daha eklemiştir:

“Satılık Toyota var!” (Adatepe, 2019: 30).

Paraya çok değer veren ve bulduğu her fırsatı değerlendiren Kayserili, bu özellikleriyle stereotipik unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Sırf aynı paraya diye karısının ölüm ilanının ardına satılık araç koymasının en büyük örneğini teşkil etmektedir.

Kayserilinin biri eşyalarını Haydarpaşa’dan karşıya geçirtmek ister. Bir kayıkçı ile yirmi liraya anlaşılır.

Kayserili:

-Bak oğlum, der, eşyalarım şunlar, yatak-matak, karyola-maryola, sepet-mepet.

Sirkeci’ye geçince Kayserili çıkarır bir on lira uzatır adama.

Kayıkçı:

-Efendi der, biz yirmi liraya pazarlık etmedik mi?

Kayserili oldukça ciddi:

-Doğru der, ben bu pazarlığıma göre on lirayı veriyorum ya. Yatağı, karyolayı, sepeti getirdin. Matak, maryola, mepet orada kaldı. Eşyaların yarısı kaldı, yarısı geldi. Bende işte yarısını veriyorum.

Afallayan Karadenizli kayıkçı bakar ki işin içinden çıkılacak gibi değil, özür diler:

-Haklısınız efendim, kusura kalma, benim cahilliğime ver. (Çerçi, 2000: 86-87).

Bu fıkra örneğinde aıkgzllk yapan Kayserili stereotipi görülmektedir. Pazarlık ederken kayıkçıya laf oyunu yapan Kayserili kayıkçı parasını istediğinde laf oyununu ortaya çıkararak karşı tarafın kafasını karıştıırır ve üste çıkmayı başarır. Ayrıca Kayserili tipinin pazarlık etmesi ve pazarlığı kendi istediği gibi şekillendirmesi onun ne kadar zeki ve hesap kitap yapan stereotipik bir özelliği olduğunun göstergesidir.

2.7. Mesleki Temelli Stereotipler

Fıkralar içinde oluşturulduğu toplumun bir yansıması olduğu gibi icra edildiği veya üretildiği meslek grubunun da bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk fıkralarında çeşitli meslek grupları ile ilgili stereotiplere rastlamak mümkündür.

2.7.1. Doktor Stereotipi

Doktorluk ilk ağlarda Hippokrates'ten bu yana bir andın manevi bağımlılık ölçüleri ve kapsamı dahilinde insanlara sağlık, esenlik, mutluluk sağlama amaç ve işlevini yüklenerek onlara yardımcı olmaya çalışmaktadır. Doktorlar, mesleklerini yürütürken insan sağlığı gibi en ağır görevin sorumluluklarını taşımaktadırlar (Cimcoz, 2002: 8). Bu sebeplerden dolayı doktor fıkralarında yer alan doktor figürü, hoşgörü, dostluk, sevgi ve iyilik stereotiplerini bir görev olarak üstlenmektedir.

Kadının biri, doktora ekapa (Check up) giderek:

-Ben fevkalade sağlıklı bir kadınıım. Bir tek kusurum var, gaz kaçırıyorum. Durmadan gaz kaçırıyorum. Evde, işte, otobüste, asansörde, süpermarkette. Durmadan kaçırıyorum... Ama fazla da şikyetim yok. Kendime hiç sorun yapmıyorum bunu. Çünkü benim kaçırdığım gazın ne kokusu var ne de sesi çıkıyor.

Doktor, kadına bir hap yazar ve tembih eder.

-Bu haplardan günde üç tane al, haftaya gel, gene beni gör.

Ertesi hafta kadın hissimla doktorun muayenehanesine girer:

-Doktor Bey, geçen hafta verdiğin haplardan sonra, kaçırduğım gazlar leş gibi kokmaya başladı.

Doktor:

-Güzel, çok güzel. Burnunuzu tedavi ettik demek. Şimdi sıra geldi, kulaklarınız üzerinde çalışmaya.(Cimcoz, 2002: 117).

Bu fıkra örneğinde gaz kaçırmaya problemi yaşayan ve bundan rahatsızlık duymayan kadının asıl sorunu olan koku alma sıkıntısı giderilmektedir. Bu fıkroda doktor hoşgörü stereotipini üstlenmektedir. Kadını rencide etmeden çözüm bulmaktadır. Güldürü unsuru bu tedavinin uygulanması ve sıradaki tedavinin gaz kaçırmaya ilgili duyma sıkıntısının giderilmesinin sırada olduğunun belirtilmesiyle sağlanmaktadır.

Adam karısı ile birlikte doktora muayene olmaya gider. Muayene biter ve doktor, odasından çıkarak kadının yanına gelir ve konuşmaya başlar:

-Kocanızın ölmemesini istiyorsanız şu kâğıda yazdıklarımı uygulayacaksınız. Sabahları güler yüzle güzel bir kahvaltı hazırlayın ve işe mutlu gitmesini sağlayın. Öğlen eve geldiğinde güler yüzle karşılayın ve güzel bir öğle yemeği ile ödüllendirildiğini hissettirin, böylece günün geri kalan kısmını da iyi geçirmesine yardım edin. Akşamları eve geldiğinde yemek özellikle güzel olmalı. Eve gelince eline bir kadeh içki verin ve dinlenmesini sağlayın. Haftada en az üç kere sevişin, eğer isterse daha fazla sevişin, tamamıyla tatmin olduğundan emin olun. Eğer bu dediklerimi harfiyen uygularsanız, kocanızın sağlık yönünden hiçbir problemi olmayacak.

Eve geldiklerinde adam, karısına sorar:

-Ne dedi doktor sana?

Kadın cevaplar:

-Ölecekmişsin.(Cimcoz, 2002: 114).

Bu fıkra örneğinde muayene olmaya gelen adamla ilgili tüm iyi niyetiyle kadına tavsiyeler veren doktor stereotipi karşımıza çıkmaktadır. Güldürü unsuru bu uzun

tavsiyelere uyması halinde kocası iyileşebilecekken bunu umursamayan kadının söylediği tek kelime ile sağlanmaktadır.

Doktor, muayene saatinin sonuna doğru kapıyı açıp, salonda sohbet eden bir hanımla bir bey görür:

-İkiniz de buyurun.

İkisi de muayene odasına girerler, doktor:

-Soyunun...

Adam soyunmaya başlar, biraz tereddüitten sonra kadın da kızara bozara ve sinirlenerek soyunur. Soyunmaları bittikten sonra doktor adama:

-Bayan hep böyle sinir midir?

-Vallahi bilmem. Ben de ilk defa görüyorum kendisini.(Cimcoz, 2002: 141).

Doktor dışarda sohbet eden kadınla adamı karı koca zannettiği için birlikte içeri alır ve soyunmalarını ister. Güldürü unsuru bu soyunmadan sonraki soruyla birlikte ortaya çıkmaktadır. Saf ve iyi niyetli bir stereotip ile karşımıza çıkan doktor yanlış anlaşılmanın kurbanı olmuştur.

Doktor hastasını uyarmış:

-Bakın, sonra söylemedi demeyin, bu uyku haplarına devam edecek olursanız, sizde alışkanlık yapar.

Hasta bilgiç bilgiç gülümseyerek:

-Sen ne diyorsun Doktor Bey! Ben bu hapları yirmi yıldır alırım, alışkanlık yaptığımı görmedim, demiş.(Oğultekin, 2019: 36).

Bu fıkra örneğinde olduğu doktor ve hasta arasında komik diyaloglar geçebilmektedir.

Fıkralarda genellikle doktor fiziksel şikâyetlerin yanı sıra aile içi, bireysel veya toplumsal sorunlarında kendisine şikâyet edildiği bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Cimcoz'un derlediği bir fıkra örneğinde henüz altı aylık yeni gelinin ağrımadık yeri yoktur. Doktora gidince şikâyetleri anlatmakla bitmez. Sonunda dayanamayan genç damat müdahale edip, "Yani doktor bey, kısacası ben bundan hiç randıman alamadım!" der (2002: 143). Genç damadın şikâyet merci olarak doktora

serzenişte bulunması doktor stereotipinin toplumdan ve aileden uzak düşünülmemesinden kaynaklanmaktadır.

Benzer bir diyalog başka bir fıkrada şu şekilde geçmektedir:

Erzurumlu teyze oğlu ile birlikte doktora gider. Doktor sorar,

“Neyin var teyze?”

“Kalbim ağrır ama herifim varken ağrılmazdı, midem ekşir ama herifim sağken ekşimezdi, ayaklarım ağrır, herifim varken ağrılmazdı.

Doktor takılmış.

“Evlendirelim seni teyze.”

Teyze gülümser.

Oğlu,

Doktor bey bu yaştan sonra evlenmek nedir, ayıptır yav.”

Teyze kızar,

“Ula sus sen doktordan iyi mi bilirsen?” (Adatepe, 2019: 35).

Sürekli hastalıklarla ilgi şikâyetlerde bulunan ve bu durumu eşinin ölmesiyle bağdaştıran teyzeye samimi bir tavırla takılan doktora kadının oğlunun verdiği tepki ve bunun üzerine teyzenin oğluyla olan diyalogu doktorun önerisine sıcak baktığını göstermektedir. Ayrıca anne oğul arasında geçen bu diyalog doktor stereotipinin aile içerisinde geçen konuşmalara ve yaşamlara dahil olduğunu göstermektedir.

2.7.2. Hemşire Stereotipi

Hemşire stereotipi tıpkı doktor stereotipinde olduğu gibi çoğunlukla hastane ortamında karşımıza çıkmaktadır. Hemşirenin diyalog halinde olduğu kişiler doktor ve hastalardır. Bazen hastalar çekinip veya fırsat bulup doktora söyleyemedikleri şeyleri hemşireye söyler bazen de hemşire yanlış anlaşılmanın tam ortasında kalır.

Hemşire heyecanla bekleyen baba adayına müjdeyi verir:

-İşte bebeğiniz, hem de çok sağlıklı.

Adam bağırır:

-Yaşasın bir oğlum oldu.

Hemşire kızara bozara cevap verir:

-Hayır, kızınız oldu. Çünkü şu anda tuttuğunuz maalesef benim serçe parmağım.(Cimcoz, 2002: 216).

Bu fıkra örneğinde çocuğu olan babaya müjdeli haberi veren iyi niyetli ve sevinçli bir figür olarak karşımıza çıkan hemşire stereotipi diyalog esnasında yanlış anlaşılmanın ortasında kalır. Güldürü unsuru bu yanlış anlaşılma üzerinden aktarılmaktadır.

Hastanede görevli olan bir doktor, mayasıldan yakınan yetmiş yaşındaki bir hastayı muayene ettikten sonra:

-Hastanede yatmanız gerekmez. Günde üç kere tuzlu suyla yıkanın. Kısa sürede iyileşirsiniz.

Doktor, odadan çıktıktan sonra hemşire, hastanın biraz tedirgin olduğunu anlayıp sorar:

-Bir şey mi var efendim?

Hasta cevap verir:

-Daha ne olacak? Doktor Bey, denizden beş kilometre uzakta oturduğumu biliyor mu acaba? Günde üç kere o yolu mu tepeceğim? (Cimcoz, 2002: 225).

Bu fıkra örneğinde tedaviye gelen yaşlı adama, doktorun tuzlu su ile yıkanmasını önermesi ve yaşlı adamın tedirgin olması üzerine hemşirenin durumu fark etmesi görülmektedir. Asıl diyalog bundan sonra başlamaktadır. Yaşlı adam doktordan çekinir ve serzenişini hemşireye yapar. Benzer bir durum şu fıkrada da yer almaktadır:

Doktora başvuran hasta, kaşıntıları olduğundan yakınmaktadır. Doktor iyice muayene ederken reçete yazarken:

-Yazdığım ilacı günde dört kere alacaksınız. Bir hafta deneyelim bakalım. Bir hafta sonra yeniden gelin.

Hasta çıkar, çıkmasıyla muayenehaneye geri gelmesi bir olur. Doktorun yanında çalışan hemşireye:

-Ben deneme tahtası mıyım? Doktora söyleyin, ilacı kendisi denesin, işe yarıyorsa ben de kullanırım.(Cimcoz, 2002: 231).

Doktorun yanına gelen hasta muayeneden sonra kendisine ilaç verilmesi ve deneyelim denilmesinden rahatsız olmaktadır. Ancak serzeniş için geri geldiğinde bunu doktora değil, yanında çalışan hemşireye yapmaktadır. Bu hemşire stereotipi fıkralarda oldukça sık görülmektedir.

2.7.3. İmam Stereotipi

Türk fıkra kültüründe çeşitli meslek gruplarına rastlanıldığı imam veya hocalara da rastlanmaktadır. Toplumsal bir figür olan imamlar genellikle içinde buldukları ortamlarda söz sahibi ve saygı gösterilen kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli sıkıntılarla ilgili fikirleri alınmaktadır veya dua etmeleri istenmektedir. Dua edildiği halde istenilen sonuç alınmazsa hesap sorma durumu söz konusu olmaktadır.

Mahallede iki yaramaz kardeş varmış. Hangi taşı kaldırsan altından bu iki kardeş çıkıyormuş. Annesi artık dayanamamış ve ikisinin elinden tutup doğru mahalle caminin imamının yanına.

“Hocam” demiş. “Ben bunlarla başa çıkamıyorum. Eti senin kemiği benim ne olur şunları yola getir.”

Hoca şöyle bir bakmış çocuklara, biraz büyük olanının yanına yaklaşmış.

“Kible nerde çocuğum?” demiş. Çocuk şaşkın şaşkın bakıyor tabi.

“Kible nerdeeeee?” diye hoca öyle bir bağırmuş ki ikisi de soluğu dışarda almışlar.

Küçük olan sormuş,

“Abi ne oldu? Neden kaçıyoruz?”

“Sorma oğlum bu kez iş büyük kibleyi çalmışlar, bizden biliyorlar.” (Adatepe, 2019: 150).

Bu fıkra örneğinde imam kendisine güvenilen ve sıkıntı yaşandığı zaman çözüm bulunması için gidilen stereotipik bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocuklarının yaramazlıklarına dayanamayan anne, çözüm olarak imama gitmeyi uygun bulup kendisinden yardım istemektedir. Bunu kabul eden imam ile çocuklar

arasında geçen diyaloglar yanlış anlaşılardan dolayı güldürü unsurunu meydana getirmektedir.

Bir cahil yörük, kendini hoca diye tanıtarak köyün birine gider. Uyanık yörük, köylülerle otuz ramazan için otuz danaya anlaşır. Zaman geçtikçe hocadan şüphelenen köylü müftüye şikâyetle bulunurlar. Müftü de şikâyet üzerine hocayı denetlemek için köye camiye gelir ve cemaatin arasına karışarak ilk safta hocanın sağ tarafında teravih namazına katılır. Hoca hemen müftüyü tanır ve namaz sırasında müftüye:

-Otuz ramazan on beşi sana, on beşi bana diyerek cup iniverir.

Müftü tabi olayı anlar hemen. Cemaat namazdan sonra müftüye gelerek şöyle sorarlar:

-Bizim hoca nasıl, müftü bey?

Müftü on beş danayı düşünerek:

-Benden bile daha iyi diye cevap verir.

Fakat bayram gelince danaları alan uyanık yörük müftüye vermez, müftü de pişman olur.

Fıkırada cahil ve dini bilgisi olmayan bir Yörük, İmam olarak köylüyü kandırmaktadır. Bunu fark eden köylüler şikâyetle bulunur ancak Yörük denetlemeye gelen müftüyü bir şekilde kandırır ve teklif ettiği hayvanları da vermez. Müftü pişman olsa da artık elinden bir şey gelmez. İmam açıkgozlüdür ve bir şekilde kendi yolunda ilerlemenin yolunu bulmuştur. İmam stereotipi bu fıkrada halkı aldatan ve müftüyü de devre dışı bırakabilecek zekâda biri olarak görülmektedir.

Erzurumspor yenilirse küme düşecek, berabere kalır ya da yenersen de ligde kalacaktır.

İmam efendiden dua etmesini isterler.

-Hocam bi dua et de takım yensin, heç değilse berabere galsın.

İmam dua eder. Maçın 90 dakikası berabere biter ama Erzurumspor uzatmalarda bir gol yer ve küme düşer.

Taraftarlar “Ne biçim dua ettin İmam Efendi!” diye çıkışlırlar. İmam da,

“Ula uşah ben 90 dekke için dua ettim. Ne bilim hıyar uzadacah!” (Adatepe, 2019: 41).

Erzurumspor takımının çıktığı maçta kazanması için imama güvenen kesim daha sonrasında sonuç istedikleri gibi olmayınca hesap sormaktadır. Ancak kıvrak bir zekâyâ sahip ve hazırcevap olan imam durumdan kurtulmanın yolunu bulmaktadır.

Ermeni'nin biri inek kesmeye kalkmış. Ama becerememiş.

Üstü başı kan içinde kalmış. Etrafına bakınmış.

“Yok mu bana yardım edecek biri?” diye sormuş.

Komşusu demiş ki,

“Müslümanlar kurban keser. Şu ilerde cami var. Oraya git mutlaka bilen biri vardır.”

Cemaat dağılmak üzereymiş.

Ermeni eli yüzü kan içinde, elinde bıçak camiye girmiş.

“Aranızda Müslüman var mı?” diye sormuş.

Ermeni'nin halini gören cemaat korkmuş. Herkes parmağıyla imamı göstermiş.

İmam:

“Ne yani iki rekât namaz kıldırdık diye hemen Müslüman mı olduk?” (Adatepe, 2019: 14).

Bu fıkra örneğinde inek kesmeye kalkın ama beceremeyen Ermeni stereotipi beceriksizliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Asıl güldürü unsuru bunun üzerine gerçekleşmektedir. Camiye yönlendirilen Ermeni oradaki kişilerin korkup imamı işaret etmesi üzerine imama yönelir ancak hazırcevap imam verdiği cevapla güldürü unsurunu meydana getirmektedir. İçine düştüğü durumdan kurtulmak için kurduğu diyalog korkak olmasını ve durumdan kurtulmaya çalıştığını göstermektedir.

2.7.4. Mühendis Stereotipi

İnsanların sahip oldukları meslekler onların hayata bakışını da etkilemektedir. Karşılaştıkları sorunlara çözümler ararken farkında olmadan veya bilinçli olarak,

içinde buldukları meslek gruplarının genel düşünme tarzını kullanmaktadırlar. Ayrıca içinde bulunulan ortam veya toplumsal statü kişinin hayata bakış açısını etkilediği gibi espri anlayışını da etkilemektedir.

Bir hafta sonu, bir makine mühendisi, bir elektronik mühendisi ve bir bilgisayar mühendisi üç arkadaş arabayla, dağ evine pikniğe gitmek isterler. Giderlerken ıssız bir yerde arabaları bozulur. Hepsi de bunun nedeni hakkında kendi mesleki tecrübelerini de katarak yorum yapmaya başlarlar.

Makine mühendisi:

- *Bunun mutlaka mekanik bir arızası vardır, der.*

Elektronik mühendisi:

- *Yok yok bunun ateşlemesinde bir problem var, bujilerini temizleyelim, der.*

Bilgisayar mühendisi ise şöyle konuşur:

- *Çıkıp bir daha girelim belki düzelir! (www.fikraoku.com, 2021).*

Bu fıkra örneğinde çeşitli dallarda yer alan mühendis figürleri yer almaktadır. Bindikleri araç bozulduğunda her biri kendi dalının gereğince çözüm bulmaya çalışmaktadır.

Mühendisin biri saçını kestiriyormuş.

Berber sormuş;

- *“Ne iş yaparsın?”*

- *“Mühendisim ben.”*

- *“Mezun musun?”*

- *“Evet.”*

- *“En çok hangi derste zorlandın?”*

- *“Termodinamik.”*

Aradan birkaç dakika geçmiş, berber tekrar sormuş;

- *“Hangi dersti?”*

- *“Termodinamik.”*

-“Neee??”

-“Termodinamik dedim ya!”

Biraz sonra berber yine sormuş;

-“Demek en çok termodinamik dersinde zorlandın ha?”

-“Evet, evet, evet! Termodinamik dersinde!”

Berber üç beş dakika sonra aynı konuyu bir daha açmaya kalkışınca, mühendis isyan etmiş;

-“Yahu kardeşim, en çok zorlandığım ders termodinamik dedim ya. Niye tekrar tekrar soruyorsun?”

Berber yanıt vermiş.

-“Termodinamik deyince saçların diken diken oluyor, ben de daha rahat kesiyorum!” (www.fikradeposu.com, 2021).

Mühendislik mesleği Türk toplumu içerisinde ideal ve zor bir meslek grubu olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden mühendislere saygı duyulmakta ve onların zorlu dersleri alarak bu mesleği edindikleri genel bir kabuldür. Bu durumun bir örneği bu fıkra da görülmektedir. Berbere giden mühendis gördüğü ders sorulunca saçları diken diken olmaktadır. Bu durum hem berber ve mühendis arasında geçen diyalogdan dolayı güldürü unsurunu sağlamakta hem de mühendisin çok zorladığı bir ders olduğunu fıkra dinleyicisine veya okuyucusuna aktarmaktadır.

Kayseri’de yol çalışması yapılıyormuş. Köylüler eşeğin birini salıp geçtiği yerden yolu geçiriyorlarmış. O sırada oradan geçmekte olan Amerikalı bir mühendis görmüş bunları.

Merak etmiş; gitmiş yanlarına.

“Merhaba dayı ne yapıyorsunuz böyle?” demiş.

Köylü

“Yol yapıyoruz.” diye yanıt vermiş.

“Eee bu eşek ne?” diye devam etmiş mühendis.

Köylü gene prosedürü şöyle bir anlatmış. Eşegin yolun nerden geçeceğine karar verdiğini söylemiş.

Bizim Amerikalı mühendis yerlere yatmış gülmekten, öyle şey mi olur diye.,

Alaycı bir tonla:

“Eee eşek bulamayınca ne yapıyorsunuz?” demiş.

Köylü:

“O zaman Amerika ’dan mühendis getirtiyoz.” (www.fikradeposu.com, 2021).

Bu fıkra örneğinde olduğu mühendis alaycı bir tavır ile toplumdaki bireylere yaklaşırsa karşılığını onlardan alır. Özellikle dışardan başka bir etnik kökene mensup biri herhangi bir meslek grubundan gelip toplumdan kişilere üstten bakan ve alaycı tavırlarla yaklaşırsa hazırcevap bireyler tarafından fıkra metni içerisinde alt edildiği görülmektedir.

2.7.5. Öğretmen Stereotipi

Eğitim kahramanları olan öğretmenler her meslek grubundan bireyler yetiştiren, öğrencileri ile arasında geçen iyi, kötü, mutlu, mutsuz, kızgın, sevecen, şefkatli vb. her türlü ruh halini bünyesinde barındıran bireyler olarak fıkra metinlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Öğretmen:

-Ev ödevini kim yaptı?

-Babam.

-Hepsini mi?

-Hayır, ben de yardım ettim. (Oğultekin, 2019: 99).

Öğretmen stereotipinin yer aldığı fıkralarda genellikle diyaloglar öğretmen ve öğrenci arasında geçmektedir. İkilinin diyalogları güldürü unsurunu sağlayan temel öğedir. Bu fıkra örneğinde ödevini babasına yaptıran öğrenci ve bunu sorgulayan öğretmen figürü yer almaktadır.

Öğretmen ilkokul birinci sınıfı okutmaktadır. Bir gün derse girince, öğrencilerinden birinin elma yediğini görür. Bunun üzerine bütün öğrencilere sorar:

-Çocuklar, sınıfta ders yapılırken bir şey yenilmez değil mi?

-Yenilmez öğretmenim.

Öğretmen, ön sırada oturan bir öğrenciye dönerek sorar:

-Söyle bakalım, neden yenmez?

Öğrenci cevap verir:

Öğretmenin de canı ister, onun için. (Cimcoz, 2001: 9).

Öğretmen dersine girdiği sınıfta elma yerken gördüğü öğrenciyi azarlamak veya arkadaşlarının yanında uyarmak yerine topluca sınıfa ders olacak nitelikte diyalog kurar. Bu öğretmen iyi niyetli bir stereotipik bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Diyalogun devamında saf niyetle öğrencinin vermiş olduğu cevap da güldürü unsurunu oluşturmaktadır.

Bir müfettiş yaşlı bir öğretmeni denetledikten sonra, durumdan memnun olmakla beraber, öğretmenin hayli yaşlı olmasını nazara alarak, uygun bir lisanla meslekten çekilerek istirahat etmesinin daha doğru olacağını söyler. Yaşlı öğretmen bir müddet düşündükten sonra:

-Ayrılacağım, ayrılacağım ama öğrencisiz kalınca, ölüveririm diye korkuyorum. (Cimcoz, 2001: 14).

Öğretmen öğrencileri olmadan bir hayat düşünemediği için çok yaşlansa bile mesleğinden ayrılmayı düşünmemektedir. Bu durum öğretmenin meslek aşkının ve mesleğine olan düşkünlüğünün stereotipik bir öge olarak alınmasına sebep olmaktadır.,

Derslerine çalışmayan, sınıfta yaramazlık yapan Ferhat'ı öğretmen yanına çağırdı:

-Derslerine çalışmıyorsun, yaramazlık dersin üstüne yok! Böyle giderse seni dersten sonra iki saat okulda tutmak zorunda kalacağım.

-Peki öğretmenim, siz bilirsiniz ama annem daha bu sabah 'akşam eve arkadaşlarıyla birlikte gel, sakın geç kalma' diye tembih etti. Geç kalırsam merak edip sokaklara düşmez mi? (Karaoğlu, 2015: 16).

Öğretmen öğrencilerinde çalışmayan Ferhat'ı ders çalışması tutmak ister. Bu durumun sebebi iyi niyetli öğretmenin öğrencisini düzeltmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Ancak uyarmak için yanına çağırdığı Ferhat annesini bahane ederek durumdan sıyrılmak ister. Arada geçen diyaloglar öğretmenin iyi niyetini ve öğrencinin sıyrılmaya çabasını ortaya koymaktadır.

Köy ilkokulunda lokomotifin nasıl yürüdüğünü anlatmıştı öğretmen.

-Artık lokomotifin nasıl yürüdüğünü anladınız değil mi? diye sormak gereğini duydu.

-Evet, çok iyi öğrendik... diye bir ağızdan seslendi çocuklar.

Arka sıralardan Ramazan korka korka parmak kaldırıyordu bu sırada:

-Küçük bir sorunum var öğretmenim. Bu lokomotif beygirsiz nasıl yürür? (Karaoğlu, 2015: 19-20).

Özellikle köy ortamında çalışan öğretmen figürü çocuklara bazı konuları anlatırken zorlanmaktadır. Ayrıca öğrenciler tarafından anlattığı her şeyi yıkabilecek sorulara maruz kalabilmektedir.

Öğrenci, okula geç kalmıştır. Öğretmen bu yüzden öğrenciyi cezalandırmak ister:

-Soracağım soruyu bilersen, seni affedeceğim. Şimdi söyle bakalım, çalmak fiilinin gelecek zamanı nedir?

Öğrenci hemen cevap verir:

-Hapse girmektir öğretmenim. (Cimcoz, 2001: 15).

Öğretmen geç kalan çeşitli sebeplerle küçük hatalar yapan öğrencilere hem ders vermek hem de içine düştükleri kötü durumlardan kendi çabalarıyla çıkmalarını istemektedir. Bu sebeple onlara okulda gördükleri konularla ilgili basit sorular sormaktadır. Ancak bu sorular genellikle öğrencinin saf duygularla atılıp verdiği cevapların çok komik olması veya yersiz olması sebebiyle güldürü unsurunu meydana getirmektedir.

2.7.6. Öğrenci Stereotipi

Öğrenci stereotipi genellikle öğretmen veya velisiyle girdiği diyaloglarla karşımıza çıkmaktadır. Fıkralarda yer alan öğrenci stereotipi öğretmenin anlattığı konuyu kavramakta problem yaşayan veya tam tersi bir şey anlayarak yanlış anlaşılmalara sebep olarak güldürü unsurunu meydana getirmektedir.

Matematik dersinde sorulan soruya parmak kaldıran çocuk cevabı bilemez.

Öğretmen sınıfa sorar:

-Çocuklar arkadaşınız ilk hatayı nerede yaptı?

Arka sıralardan bir ses:

-Parmak kaldırmakla yaptı öğretmenim. (Oğultekin, 2019: 9).

Öğretmenin sorduğu soruya parmak kaldırıp cevap veremeyen öğrencinin yaptığı hatayı soran öğretmene diğer bir öğrencinin verdiği cevap güldürü unsuru sağlamakta stereotipik bir öğrenci figürünü ortaya koymaktadır. Çünkü hazırcevap bir öğrenci düşünmeden verdiği cevapla fıkranın işlevi olan güldürme görevini üstlenmektedir.

Okuldan dönen Ahmet, babasına sordu:

-Babacığım, karanlıkta yazı yazabilir misin?

-Yazarım tabi, ne yazılacak?

-Karneme adını, soyadını yazıp imzalayabilir misin? (Oğultekin, 2019: 9).

Babasıyla kurduğu diyalogdan zeki ve cin fikirli olduğu anlaşılan Ahmet kötü olan karnesini babasına göstermeden imzalatmaya çalışmaktadır. Bir şekilde kötü karne yüzünden yiyeceği azardan sıyrılmaya çalışmakla bir öğrenci stereotipinin örneğini sergilemektedir.

Öğretmen yapılan deneyin sonucunu şöyle özetledi:

-Çocuklar, gördüğünüz gibi demir ve bakır açıkta kalınca oksitlenir. Yani paslanır. Şimdi size bir soru: Acaba altınla gümüş açıkta kalsa ne olur?

Arka sıradan Reyhan korka korka şunları söyledi:

-Hırsızlar çalar öğretmenim. (Karaoğlu, 2015: 14).

Bu fıkra örneğinde olduğu gibi genellikle öğretmenin dersle ilgili sorduğu sorulara arka sıradan cılız bir sesle veya heyecanlı bir sesle cevaplar verilmektedir. Ancak bu cevaplar konuyla çok alakasız veya yanlış anlaşılmış cevaplar olduğu için güldürü unsuru bu cevaplar üzerine kurulmaktadır. Ancak bu arka sıradaki öğrenci stereotipik bir figürdür ve öğrenci fıkralarında bu figüre oldukça sık rastlanılmaktadır.

Öğretmen matematik dersinde şu soruyu sormuş sınıfa:

-İçinizde sekiz kişiye kırk sekiz elma, otuz iki armut, on altı erik, yetmiş iki kestane vermek istiyorum. Sonuçta her birinize ne düşer?

Çocuklardan biri şöyle cevap vermiş:

-Herkes ne düşeceğini bilmem, ama karnımızın ağrıyacağı kesin... (Karaoğlu, 2015: 23).

Bu fıkra örneğinde öğretmenin matematik dersi için sorduğu soruyu ciddiye alıp verdiği cevapla güldürü unsurunu sağlayan saf öğrenci stereotipi yer almaktadır.

Selim arkadaşı Emre'nin kapı ziline bastı. Emre pencereye çıktı.

-Hadi gelsene oyun oynayalım biraz.

-Olmaz gelemem.

-Niye?

-Matematik ödevimi yapması için babama yardım ediyorum. (Oğultekin, 2019: 14).

Bu fıkra örneğinde ödevini babasına yaptıran öğrenci stereotipi yer almaktadır. Öğrenci ödev yapmayı, zora gelmeyi sevmez. İşini başkalarına yaptırmamanın yolunu bulur. Burada da bunun bir örneği görülmektedir.

Öğrenci sınıfa yeni gelmiştir. İkinci gün öğretmenine sorar:

-Öğretmenim, insana yapmadığı bir şey için ceza veriri misiniz?

Öğretmen:

-Olur mu evladım, insan yapmadığı şey için cezalandırılır mı? Niye sordun bunu?

Öğrenci cevap verir:

-Efendim dün verdiğiniz ev ödevini yapmamıştım da, ceza verirsiniz sanıyordum. (Cimcoz, 2001: 20).

Bu fıkra örneğinde açıkgozlülük yapan öğrenci ödevini yaptığını doğrudan söylemek yerine önce öğretmenin ağzından laf oyunuyla kızmayacağına dair çıkmasına sebep olur. Daha sonra öğretmenin sorması üzerine asıl sebebi söyleyerek kendisini garanti altına almak ve cezadan kurtulmak ister. Bu fıkroda yer alan öğrenci stereotipinde olduğu gibi öğrenciler ödevlerden veya kendilerine verilen sorumluluklardan kurtulabilmek için her türlü yolu denemektedirler.

SONUÇ

“*Anadolu Sahası Türk Fıkralarında Stereotipler*” başlıklı çalışmamızda inceleme fırsatı bulduğumuz birçok fıkradan hareketle Anadolu Sahası Türk fıkra kültürünün stereotipler bakımından oldukça zengin olduğu ortaya konulmuştur. Türk kültüründe yaşamış olan ve bu kültürün sosyal, siyasi, ekonomik vb. şartları etrafında şekillenen yaşam alanında varlığını idame ettiren toplumların sözlü gelenekten beslenen ve bu geleneğin parçası olan fıkra kültürünü devam ettirirken kendi özleriyle yoğurdukları ve her seferinde kendi bünyelerinden bir şeyler ekledikleri görülmektedir. Fıkralar tıpkı diğer sözlü kültür ortamında meydana gelen edebi ürünlerde olduğu gibi halkın özünü ve yaşam tarzlarını, hayata bakış açılarını, birbirlerine karşı tavır ve tutumlarını da gözler önüne sermektedir. Meydana gelen ürünler incelendiğinde içinde oluşturulduğu toplumundan izler görülmektedir.

Sözlü kültür ortamında meydana getirilen fıkraların kendisine has üslubu, yapısı ve muhtevası vardır. Fıkralar günlük yaşamın akışında çeşitli sebeplerle anlatılmaktadırlar. Bazen bir konuyu açıklığa kavuşturulmak için anlatılırken bazen sadece ortamdaki genel havaya uyacağı düşünüldüğü için, bazen bir konuya giriş yapmak için bazen de sadece güldürmek amacıyla anlatılmaktadırlar. Fıkralar bazen de tüm bunların yanı sıra içinde bulunulan sosyal veya siyasi ortamdaki tutumları eleştirmek veya desteklemek için de anlatılmaktadır.

Bu çalışmamızda stereotip kavramıyla ilgili çeşitli fikirlerin üzerinde durulmaktadır. Zihindeki imajlar, genellemeler ve kalıplaşmış düşünceler stereotiplerin hareket noktasını oluşturmaktadır. Stereotiplerin bireylerin etnik kökenine, ideolojisine, cinsiyetine ve içinde bulunduğu meslek grubuna göre çeşitlilik gösterdiği tespit edilmiştir. Ayrıca stereotiplerin duygusal bir yapıyı bünyesinde barındırdığı göz ardı edilmemelidir. Bilgi eksikliği ile karşılaşılacak durumlarda stereotipler devreye girmekte bu eksiklikleri tamamlamaktadır. Bunun yanı sıra olumsuz tutumlara dönüşebilecekleri göz önünde bulundurulmalıdır. Bu olumsuz tutumların en önemli sebebini stereotiplerin içeriğini oluşturan fikirleri toplumsal ortamda kazandığı için belli gruplara veya kişilere yönelik duygusal tepkileri de bünyesinde barındırması oluşturmaktadır.

“*Anadolu Sahası Türk Fıkralarında Stereotipler*” isimli bu çalışmamızda genelden özele doğru bir stereotip sıralaması verilmeye çalışılmıştır. Özellikle *Etnik Temele Dayalı Stereotipler* isimli başlık altında yer alan stereotipler kalıpyargısal ifadelerin bazen keskin hatları olabileceğini gözler önüne sermektedir. Çünkü etnik köken söz konusu olduğunda toplumların kendinden olmayana çok daha kolay yakıştırmalar yapabildiği bu çalışmamızda görülmektedir.

Coğrafi Temelli Stereotipler başlığında etnik temele karşı olan kalıpyargıların biraz daha alay eğlence içerikli olduğu görülmektedir. Bu başlık altında yer alan stereotiplerde ağız özellikleri ve yanlış anlaşılmalardan kaynaklı güldürü unsurları kendini göstermektedir.

Ortak Şahsiyeti Temsil Eden Stereotipler ve Zümre Stereotipleri başlıklarında yer alan kişilerde özellikle toplumun genel yapısına aykırılık gösteren kişi üzerinde durulmakta ve kalıpyargı biraz daha bireysel algılanmaktadır.

Mesleki Temelli Stereotipler incelendiğinde keskin kalıpyargı veya yermeler yerini güldürü unsuru yanlış anlaşılmalara bırakmaktadır.

Stereotiplerle ilgili çalışmamızda da yer verdiğimiz tanımlamalardan ve özelliklerden de anlaşılacağı üzere, sınıflandırma ve sosyal kimlik süreçleri stereotiplerin temelini oluşturmaktadır. Kalıpyargısal inançlar ve önyargılı tutum ve davranışlar sadece sosyal koşullardan yüzünden ve insanların birbirlerine veya gruplara düşmanlıklarını yönlendirmelerine olanak sağladıkları için değil aynı zamanda normal düşünme süreçlerinin bir parçası oldukları için varlıklarını devam ettirmektedir. Ayrıca şu durum unutulmamalıdır ki çoğu stereotip kötü duygular beslenmesinden veya kötü düşünceli olmaktan kaynaklı değil, zihnin mekanikliğinden ve kendince sınıflandırma yapmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü stereotipler karmaşık dünyayı basitleştirme sürecinin ürünleri oldukları gibi bireyin beklentilerini ve davranışlarını belirleyerek, kişi, grup ve yaşanan olay veya durumları anlamlandırmasına rehberlik etmektedirler. Stereotipler bireye psikolojik olarak çevresini kontrol etme, uyum sağlayabilme, dış dünyadan bireye gelen çeşitli algıları anlayabilmeyi ve onları basite indirgeyerek özetleyip kümelenendirme imkânı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Aça M (2016). *Halk Bilimi El Kitabı*. Konya: Kömen Yayınları.
- Adatepe O (2019). *Dikkat! Güldürür En Komik Fıkralar*. Ankara: Fark Yayınları.
- Akbudak S (2020). *Üç Boyutlu Marka Karakteri Tasarımında Kişilik Arketiplerinin İncelenmesi*.
- Akçar R (2010). *İki Osmanlı Nüktedanının (Bekri Mustafa- İncili Çavuş) Fıkraları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. Konya.
- Akdeniz S (2007). Temel Fıkralarında "Yardımcı Erekek Oyuncu Dursun"un İşlevi. *Milli Folklor*(75).
- Aktan T U (2013). Kalıpyargı İçeriği Modeline Sosyal Bağlamsal Bir Yaklaşım: Bağlam İçinde Kalıpyargı İçerikleri. *Türk Psikoloji Yazıları*(16 (31)), 15-31.
- Albayrak N (2010). *Ansiklopedik Halk Edebiyatı Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Altun E (2019). *Karadeniz Fıkraları*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Altunel İ (1990). Anadolu Mahalli Fıkra Tipleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler). Konya.
- Arslanoğlu K (2005). *Politik Psikiyatri Yanılmanın Gerçekliği*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Bakırcı N (2003). Halk Anlatmalarında Ermeni Tipler. *TÜBAR-XIV*, 247-273.
- Başgöz İ (1996). *Protesto: Folklorun Beşinci İşlevi (Fonksiyonu), Folkloristik Umay Günay Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bayraktar Z (2017). Gülme Kuramları Bağlamında Nasrettin Hoca Fıkraları Üzerine Bir Değerlendirme, *Türk Fıkra Kültürü* (s. 103-123). Ankara: Akçay Yayınları.
- Boratav P N (1992). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul.
- Bozkurt K (2018). Fuzuli'nin Şiir Estetiğinde Güzelliğin Prototipleri. *SUTAD*, 249-274.
- Cimcoz S (2001). *Adamın Biri Bir Gün Anadolu ve Köy Fıkraları*. İstanbul: Geçit Kitabevi.

- Cimcoz S (2001). *Adamın Biri Bir Gün Cimri, Salamon ve İskoç Fıkraları*. İstanbul: Geçit Kitabevi.
- Cimcoz S (2001). *Adamın Biri Bir Gün Öğrenci Öğretmen Fıkraları Öğrenci Duvar Yazıları*. İstanbul: Geçit Kitabevi.
- Cimcoz S (2001). *Adamın Biri Bir Gün Tarihten Fıkralar*. İstanbul: Geçit Kitabevi.
- Cimcoz S (2002). *Adamın Biri Bir Gün Savaş Mizahı Hastane ve Doktor Fıkraları*. İstanbul: Geçit Kitabevi.
- Çek S (2017). Fıkraların Anlatım Bağlamı Çerçevesinde Kazandığı Nitelikler Üzerine Bir Değerlendirme. *Türk Fıkra Kültürü* (s. 83-103). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çelik A (2019). *Türk Anlatı Geleneğinde Stereotipler*. Ankara.
- Çerçi M (2000). *En Güzel Kayseri Fıkraları*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Çetin N (2012). *Roman Çözümleme Yöntemi*. Ankara: Öncü Kitap Yayınları.
- Çevik M (2018). *Abdal Fıkraları Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Çiftlikçi R (2000). Türk Romanında Tip ve Karakter Problemi. *Yediiklim*(123), 42-52.
- Çobanoğlu Ö (2000). *Aşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu Ö (2005). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dedebağı H (2007). *Nasrettin Hoca Fıkralarının Eğitim Yönünden Değerlendirilmesi*. Diyarbakır.
- Demirtaş A (2004). Sosyal Sınıflandırma, Kişilerarası Beklentiler ve Kendini Doğrulayan Kehanet. *İletişim Araştırmaları*, 33-53.
- Dilber N Ç (2014). Ortaokul Öğrencilerinin Kavramsal Ulamları Üzerine Bir Çalışma (Prototip Kuramı Çerçevesinde). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 211-230.

- Duman H H (2007). *Erzurum Fıkraları ve Meşhur Nükdedanlar*. İstanbul: Duyap.
- Eker G Ö (2003). *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Ankara: Milli Folklor Yayınları 17.
- Eker G Ö (2009). *İnsan Kültür Mizah*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ekici M (2000). Dede Korkut Hikayelerinde Kadın Tipleri. *Dede Korkut Bilgi Şöleni* (s. 123-138). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Ekici M (2000). Dede Korkut Kitabında Kadın Tipler. *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri (19-21 Ekim 1999)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Eliuz Ü (1999). Dede Korkut Hikayelerin Tipler. *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni*. Ankara.
- Emeksiz A (2010). *Bir İstanbul Kahramanı Bekri Mustafa*, İstanbul: Mühür Yayınları.
- Farımaç M (2019). *Karadeniz Fıkraları*. Ankara: Fark Yayınları.
- Gökşen C (2007). Türk Halk Edebiyatında Fıkra Türü, *Türk Fıkra Kültürü* (s. 83-103). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Göncü E B (2020). *Türk Masallarında Din Adamı Tipolojisi*. Denizli.
- Görkem İ (2000). *Halk Hikayeleri Araştırmaları/ Çukurovalı Aşık Mustafa Köse ve Hikaye Repertuarı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Günay G, Bener Ö (2011). *Kadınların Toplumsal Cinsiyet Rollerini Çerçevesinde Aile İçi Yaşamı Algılama Biçimleri*, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*: 15 ,Sayı: 3.
- Harmancı M (2010). *Türk Masallarında Keloğlan Tipi*. Kocaeli.
- İbrayev Ş (1998). *Destanın Yapısı (Akt. Ali Abbas Çınar)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- İmançer D (2004). Sosyal Psikolojik Açından Stereotip Kavramının Dil ve Metin Analizlerinde Kullanımı. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*(3), 128-142.

- Kağıtçıbaşı Ç (2013). *Günümüzde İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Kaplan M (2019). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar- 3, Tip Tahlilleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Karadağ M (1999). *Türk Halk Edebiyatı Anlatı Türleri*. Ankara.
- Kara Düzgün Ü (2007). *Başkurt Destanlarının Tipolojisi*. Ankara.
- Karaoğlu H (2009). *Karadeniz Fıkraları*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Karaoğlu H (2015). *Öğrenci Fıkraları*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Karataş T (2001). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Perşembe Kitapları.
- Kaya, D (2007). *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kılınç N (2010). *Antalya Yöresi Yörük Fıkraları Üzerine Araştırma*. Isparta.
- Koz M S (1995). *Nasrettin Hoca, Bekri Mustafa ve İncili Çavuş Fıkralarıyla Bazı Tarihsel Fıkra Tipleri İhtiva Eden Bir Yazma 'Letaif Mecmuası'. İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Koz M S (2005). *Nasrettin Hoca Kitabı*. İstanbul: Bayrak Matbaa.
- Köksal H (1997). *Nasrettin Hoca Fıkralarının Mahalli Fıkralardan Ayırdedici Nitelikleri. Uluslararası Nasrettin Hoca Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri*, (s. 123-138). Ankara.
- Kumartaşhoğlu S (2017). *Gülme Kuramları ve Fıkralar, Türk Fıkra Kültürü* (s. 149-163). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Leblebici M (2019). *Ahmet Handi Tanpınar'ın Şiirlerinin Arketipsel Eleştiri Yöntemiyle Tahlili*. Kayseri.
- Levend A S (1998). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Limon S (2019). *Türkiye'de Başarılı Yönetici Algısı: Siyasal Eğilim ve Cinsiyet Kaynaklı Stereotipler Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. Isparta.
- Oğultekin E (2019). *En Komik 200 Fıkra*. İstanbul: Az Kitap.
- Oğuz M Ö (2014). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ong W J (2010). *Sözlü ve Yazılı Kültür, (Çev. Sema Postacıoğlu Banon)*. İstanbul: Mertis Yayınları.
- Öncül K (2017). *Türk Fıkra Kültürü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özçelik M (2005). *Nasrettin Hoca*. Eskişehir: Odun Pazarı Belediyesi Yayınları.
- Özdek A (2013). Konya Türkü Metinlerinde Mevlana ve Mevlevilik Üzerine Bir Araştırma. *Rast Müzokoloji Dergisi*, 1(2), 30-46.
- Özkan İ (1982). Nasrettin Hoca'nın Tarihi Şahsiyeti ve Fıkraları Üzerine Bir İnceleme. *Türk Folkloru Araştırmaları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
- Sakaoğlu S (1992). *Türk Fıkraları ve Nasrettin Hoca*. Konya.
- Sakaoğlu S (1997). Halk Edebiyatı. *TDV İslam Ansiklopedisi* (s. C. 15, 345-350). İstanbul.
- Sarıçiçek M (2013). *Modern Kahramanın Mitolojik Yolculuğu*. Kayseri: Tezmer.
- Sever M (1995). *Erciyes Yöresi Masallarında Tipler*. Ankara.
- Şenocak E (2007). *İronik Yaşamda Sonsuza Yürüyen Kahraman: Nasrettin Hoca*. Konya: Mozaik Kültür Vakfı Yayınları.
- Şenocak E, Alsaç F (2020). İncili Çavuş Fıkralarına Kış Taşlama Miti. *Milli Folklor Dergisi*, C.32, S. 20, (131-142).
- Tek R (2019). Sağaltma Ocaklarının Tipolojisi Üzerine Bir Deneme: Kayseri Örneği. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(20), 154-177.
- Tekin M (2012). *Roman Sanatı I Romanın Unsurları*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Tural S (2003). *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü* (Cilt 2). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. (1978). Ankara: Dergah Yayınları.
- Türkmen F (1996). Mizah Teorileri ve Nasrettin Hoca Fıkraları. *V. Uluslararası Türk Halk Kültürü Kongresi Seksiyon Bildirileri*, (s. 263-270). Ankara.
- Türkmen F (1997). Günümüzde Mizah Teorileri ve Nasrettin Hoca Fıkraları. *Türk Yurdu Dergisi*(114), 21-24.
- Ulutaş E (2015). *Toplumsal Bir Tip: Kanaat Önderi*. Konya.
- Uslu M (2007). *Ansiklopedik Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Yapıcı A (2004). *Din Kimlik ve Önyargı*. Adana: Karahan Kitapevi.
- Yaşar C (2020). *Ferhad ü Şirin Mesnevisinin Arketipsel Sembolizm, "Kahramanın Sonsuz Yolculuğu" ve "Kahramanın Dönüşümleri" Bağlamında İncelenmesi*. Erzurum.
- Yıldırım D (1998). Folklor ve Çağdaş Kültür Modelimiz Üzerine Görüş ve Düşünceler. *Türk Bitiği* (s. 76-80). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım D (1998). Orta Asya Bozkırlarından Urumeli'ne (Türk Sözlü Şiir Sanatının Yayılması Üzerine. *Türk Bitiği* (s. 180-193). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım D (1998). Sözlü Kültür ve Folklor Kavramları Üzerine Düşünceler. *Türk Bitiği* (s. 37-42). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım D (1999). Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yılmaz A (2018). Araba Arkası Yazılar ve Folklorun Beş İşlevi. *Milli Folklor*(118), 49-62.
- Yolcu M. A (2016). Halk Bilimi Araştırma Kuram ve Yöntemleri, *Halk Bilimi El Kitabı* (s. 225-305). Ankara: Kömen Yayınları.
- Yöndemli F (2009). Mevlevî Zarafeti ve Fıkraları. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(39).
- <http://www.fikraoku.com> (16 Haziran 2021).
- <http://www.fikradeposu.com> (16 Haziran 2021).

<http://www.fikralarim.com> (16 Haziran 2021).

DİZİN

A

Abdal, x, 102, 103, 138
Agop, 70
Alman, x, 59, 63, 79, 83
Amerikalı, 63, 80, 83, 128, 129
anekdot, 1, 2, 3, 4
anlatıcı, 12, 16, 26, 28
anonim, 23, 25, 32
Arap, x, 32, 76, 77, 78
arketip, 49, 50, 51, 52, 135
arketipsel, 50
ayırım, 92
ayrımcılık, 61, 65, 66

B

bağlam, 16, 17, 53
basmakalıp, 56
Bekri Mustafa, x, 2, 8, 32, 33, 34, 35,
42, 69, 70, 75, 77, 94, 95, 96, 97,
137, 140
Bektaş, x, 2, 4, 8, 10, 29, 33, 35, 36,
42, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 79,
82, 89, 90, 91, 92, 99
bilişsel, 37, 39, 40, 42, 52, 53, 55, 56,
57, 58, 59, 60, 62, 65, 66
birey, 50, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 62,
63, 65, 66

C

cahil, 8, 33, 68, 69, 78, 116
cimri, 33, 35, 36, 72

D

derviş, 9, 90
destan, 2, 23, 44, 47, 105
dinleyici, 10, 13, 14, 25, 26, 27, 41, 53
doktor, 9, 35, 120, 121, 122, 123

E

Egeli, x, 111
eğlendirme işlevinde, 21
Elektronik kültür, 30
Ermeni, x, 67, 68, 69, 70, 71, 126, 137
Erzurumlu, x, 114, 115, 116, 122
espri, 12, 32, 127
etnik, 57, 58, 63, 64, 67, 68, 71, 72,
75, 129, 135
etnik köken, 58

F

fıkra, vi, 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12,
13, 14, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33,
36, 40, 41, 42, 43, 68, 69, 70, 71,
72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81,
82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90,
91, 92, 93, 94, 97, 98, 100, 101,
102, 103, 104, 105, 106, 107, 108,
109, 110, 111, 112, 113, 114, 115,
116, 117, 118, 119, 120, 121, 122,
123, 124, 125, 126, 127, 128, 129,
133, 134, 135
fıkra tipi, 27, 31, 42, 84

figür, 75, 77, 81, 122, 123, 124, 125,
130

folklor, 16, 17, 25, 28, 30, 48, 111

G

göçebe, 101

gülme, 5, 17, 18, 21, 36, 37, 38, 39,
40, 41, 42, 43, 76, 85

H

halk hikâyesi, 23, 24, 44

halkbilimi, 15, 16

hazırcevap, 93, 101, 102, 103, 105,
106, 110, 126, 129, 132

Hemşire, x, 123

İ

icra, 25, 26, 27, 28, 30, 41, 68, 75, 120

icra bağlamı, 25, 26

imaj, 61

imam, 9, 36, 85, 124, 125, 126

İncili Çavuş, x, 1, 4, 8, 9, 10, 32, 34,
35, 36, 92, 93, 94, 137, 140

İngiliz, x, 63, 79, 80, 81, 82, 105, 110

İskoç, 83, 138

İskoçyalı, 83, 84

işlev, 17, 22, 58

K

kahraman, 28, 31, 45, 51, 108

Kalıpyargı, 137

Karadenizli, x, 35, 36, 80, 81, 82, 108,
109, 110, 111, 115, 119

karakter, 33, 35, 46, 47, 49

Kayserili, x, 33, 35, 36, 71, 116, 117,
118, 119

kıssahan, 22

kimlik, 31, 57, 65, 67, 68, 104, 136

kurnazlık, 72, 82, 84

Kürt, x, 33, 67, 78, 79

M

Mahalli, 26, 32, 42, 137, 140

meslek, 33, 35, 44, 71, 72, 74, 120,
124, 127, 128, 129, 130, 135

Mevlana Celalettin Rumi, 98

Mevlevi, x, 98, 99, 100, 142

Mit, 23

mizah, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 18, 23, 32, 39,
40, 41, 67, 72, 79, 80, 93, 94, 101

motif, 44

mühendis, 127, 128, 129

Müslüman, 36, 68, 69, 74, 87, 91, 126

N

Nasreddin Hoca, 1, 2, 8, 9, 10, 22, 32,
33, 34, 41

nükte, 1, 2, 4, 11, 12, 24, 27, 106

Ö

öğrenci, 129, 132, 133, 134

öğretmen, 114, 129, 130, 131, 132

ön yargı, 55

P

Protesto, viii, 17, 21, 137

prototip, 52, 53, 135

R

rahatlama kuramı, 38, 40

Rum, x, 22, 67, 75

S

sosyo-kültürel, 23, 29, 58, 60, 62, 65

sözlü gelenek, 20, 25, 28

Sözlü kültür, 26, 29, 30, 114, 135

stereotip, vi, 54, 55, 57, 58, 63, 67, 72,
78, 80, 103, 108, 111, 122, 135, 136

Ş

şettah, 22

T

tasnif, 32, 33, 34, 35, 135

Temel, 15, 26, 42, 49, 108, 109, 110,
111, 137

tip, vi, 5, 8, 9, 27, 31, 35, 42, 44, 45,
46, 47, 48, 49, 75, 76, 84, 89, 97,
100, 108, 117, 135

tipoloji, 48

Trakyalı, x, 112, 113

Türkmen, 2, 18, 38, 41, 102, 138, 141

U

uyumsuzluk, 39, 40, 43

Ü

üstünlük, 36, 37, 38, 39, 41, 110

V

versiyon, 25

Y

yabancı, 1, 3, 59, 79, 80, 87, 110

Yahudi, x, 33, 63, 67, 72, 73, 74, 117

yazılı kültür, 29, 30

Yörük, x, 35, 36, 41, 100, 101, 102,
140

Z

Zenci, x, 63, 76, 77, 78

zümre, 99